

قاضي قادن جو ڪلام

(سنڌ ۾ ان جو اڀياس)

هيروئڪر

قاضي قادن جو ڪلام

قاضي قادن جو ڪلام

[سنڌ ۾ ان جو اڀياس]

هيرو نڪر

ضميمو / ترتيب
گل محمد تنيو

روشنی پبليڪيشن
کنڊيارو
1996ع

ڪتاب : قاضي قادن جو ڪلام
هيرو ٺڪر

چاپو : پهريون © روشني 1996ع
ڪمپوزنگ : راڻو ميگهواڙ، نيو سنڌ ٽيڪ ڪمپوٽر ڪمپوزر، حيدرآباد.
چاپيندڙ : فائين ڪميونيڪيشن حيدرآباد
ڇپرائيندڙ : روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو
قيمت : 90.00 روپيا

ٽائيتل ڊزائين: عبدالرسول عباسي

QAZI QADAN JO KALAM
(The Research Work on Poetry of Qazi Qadan)
HEERO THAKUR

First Edition © Roshni 1996
Composed by, Rano Meghwar, New Sindh Tech Composers Hyderabad
Printed by, Fine Communication, Hyderabad
Published by, Roshni Publication, Kandiaro

پيٽا

ان زمين کي
جا سنڌ سڏجي ٿي

۽
انهن ماڻهن کي
جيڪي سنڌي سڏجن ٿا.

هيروئڪر

فهرست

9	گل محمد تنیو	- ٻہ اکر
13	ھیرو نکر	- شکر گذاري
14	جئرامداس دولترام	- مهاڳ
19	رامر پنچواڻي	- دعائون ۽ مبارڪون
21		1. پس منظر
24		2. قاضي قادن جي نالي بابت صفائي
25		3. قاضي قادن جي شاعري بابت
32		4. دستخط ۽ ان جي ملڻ جي هنڌ بابت حقيقتون
39		5. گرنت ۽ بيٺن جي سنڌ
50		6. قاضي قادن جي زندگي بابت
63		7. قاضي قادن جي شاعري
76		8. قاضي قادن جا 112 ناياب بيت
		• ضميمو: الف
105		- قاضي قادن جا اڳيان ست بيت
		• ضميمو: ب
106		- ڌاريا بيت
107		قاضي قادن جي ڪلام جو سنڌ ۾ اڀياس
		• ضميمو: الف
109	ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	1. قاضي قاضن يا قاضي قادن
113	ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي	2. مهدي جونپوري ۽ قاضي قادن
		• ضميمو: ب
125	ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو	1. قاضي قادن جو ڪلام
161	ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	2. قاضي قاضن ۽ ان جي شاعري
		• ضميمو: ج
		- ٻہ علمي خط
211	سراج	1. قاضي قاضن جو ڪلام
212	تنوير عباسي	2. قاضي قادن جو ڪلام

ٻه اکر

هيري ٺڪر جو جيڪو ”قاضي قادن“ جو ڪلام گمناميءَ مان ڪڍي اجاري سنواري سنڌي ادب کي سوکڙي طور سونپيو ويو آهي سو سچ ته سنڌي ادب لاءِ سندس املهه تحفو آهي، جنهن سان نه رڳو سنڌي ادب جي تاريخ ۾ ”قاضي قادن جو ڪلام“ بلڪه خود هيري ٺڪر جو نالو به هميشه ياد رکيو ويندو.

”قاضي قادن جو ڪلام“ جيئن ئي هيري کي هٿ لڳو ته هن صاحب ڏينهن جا ڏينهن توڙي راتين جون راتيون پنهنجو نور نچوئي هر بيت ۽ هر بيت جي هر سٽ تي سؤ ٻار سوچي ان جون پڙهڻيون مقرر ڪيون ۽ ان سان گڏ هر بيت جي معنيٰ ۽ شرح پڻ لکي شامل رکيائين ته جيئن اسان جهڙن مت جي موڙهن کي قاضيءَ جي ڪلام سمجهڻ ۾ آساني ٿئي. سو جيئن ئي هيري جو هيءُ ڪتاب ”قاضي قادن جو ڪلام“ سنڌ ۾ پهتو ته هٿ سنڌي ٻوليءَ جي عالمن ۽ علم دوستن ۾ نئون روح ڦوڪجي ويو.

سنڌ جي هر نامياري محقق قاضي قادن جي ڪلام کي پنهنجي پنهنجي نقطئه نظر سان پرکيو ۽ پروڙيو ۽ اهڙي طرح هن ڪتاب جي وسعت سان سنڌي ادب ۾ هڪ شاندار بحث جنم ورتو.

اسان جي جن ناميارن محققن قاضي قادن جي ڪلام تي الڳ الڳ پنهنجا ليک لکي پڌرا ڪيا تن مان ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي ۽ ٻيا ڪيترائي پيش پيش رهيا.

سو مون پڻ ڪافي عرصي کان اها ڪوشش ڪئي ته هيري ٺڪر جو ڪتاب ”قاضي قادن جو ڪلام“ ۽ ”سنڌ ۾ ٿيل ان جي تنقيدي اڀياس“ کي سهيڙي ڪتابي صورت ۾ ڇپرائي پڌرو ڪجي ته اهو مواد سنڌي ادب لاءِ ڏاڍو لايائتو ثابت ٿيندو. جڏهن اهڙو ذڪر مون روشني پبليڪيشن وارن سان ڪيو ته انهن اهڙو مواد ڇپرائڻ لاءِ هاڪار ڪئي ۽ پوءِ مون اهو سمورو مواد سهيڙي سندن حوالي ڪيو پر جيئن ته ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو رايو

هو ته قاضي قادن متعلق سندس مواد کي الڳ طور تي ڪتابي صورت ۾
چپرائي پڌرو ڪيو وڃي، سو سندن راءِ موجب سندن مواد کي الڳ طور تي
ڪتابي صورت ۾ چپرايو ويندو. باقي مواد کي ضميمي طور ”قاضي قادن جي
ڪلام جو سنڌ ۾ اڀياس“ جي سري سان هن ڪتاب ۾ شامل رکيو اٿم.
اميد ته اسان جي هيءَ پيشڪش علم دوستن ۽ عام پڙهندڙن کي
پسند ايندي.

گل محمد

شڪر گذاري

مان شري راجا رام شاستريءَ جو تهڊل شڪر گذار آهيان، جنهن مون کي قاضي قادن جي بيتن واري دستخط جي فوٽو اسٽيٽ ڪاپي (چار صفحا) ڏني ۽ پڻ هن ڏس ۾ سوڌ ڪرڻ لاءِ همتايو.

هن سڄي ڪم ۾ دادا جنرل امڊاس دؤلترام جو خاص چاهه رهيو آهي. هو وقت به وقت مون کي هن ڪارڇ جي اهميت ياد ڏياري، ان کي سا انجام ڪرڻ لاءِ اتساهه بخشيندو رهيو آهي.

دهلي يونيورسٽيءَ ۾ سنڌي شعبي جي سربراهه ڊاڪٽر مرليڊر جيتلي جو مان خاص طرح شڪر گذار آهيان، جنهن شروع کان وٺي منهنجي رهبري ڪئي آهي. هن مون کي قدم قدم تي ساٿ ڏنو. هن صاحب پنهنجي خانگي لئبرريءَ جا دروازا مون لاءِ کولي ڇڏيا، ڪيترائي پراڻا ۽ ناياب ڪتاب مون کي اڀياس ڪرڻ لاءِ ڏنا ۽ آنديءَ مانجهيءَ مون کي سڌ ۾ سڌ ڏيئي پنهنجي روشن صلاحن سان مون کي هن ڏکي راهه طئه ڪرڻ ۾ مدد ڪئي.

بزرگ شاعر شري نارائڻ شيام جو به شڪر گذار آهيان، جنهن ڏينهن جا ڏينهن مون سان گڏ ويهي، منهنجون طئه ڪيل پڙهڻيون ڏنيون ۽ پنهنجي بزرگيءَ، شعور ۽ ڄاڻ سان انهن جي صحت ۾ اضافو آندو.

مان پنهنجي متر ڊاڪٽر موتي لعل جوتواڻي، ڊاڪٽر پرسي گدواڻي، سرو شري بلديو آنند ساگر، هري همتاڻي، چندن ٺڪر، ڀيڻ ڪملا هيرانند جو به شڪر گذار آهيان، جن جو ڪنهن نه ڪنهن طرح هن ڪوشش ۾ سهڪار رهيو آهي. آخر ۾ شڪر گذار آهيان، دادي رامي آڏواڻي ۽ هري موتواڻيءَ جو، جن جي سهڪار منهنجي اتساهه کي وڌايو آهي.

- هيرو ٺڪر

مهاڳ

اتڪل ٻه ورهيه کن ٿيا ته هيري ٺڪر ۽ موتيلال جوتواڻيءَ مون کي ٻڌايو ته قاضي قاضن (قاذن) جا هڪ سو کان به وڌيڪ بيت هرياڻا جي هڪ ڳوٺ جي مٿ مان لڏا ويا آهن. اهي پراڻي ديوناگريءَ ۾ لکيل آهن. ڪنهن سنڌيءَ، جنهن کي ياد هئا، جو سنڌ ۾ ڳائبا هئا، ان کان ٻڌي هن مٿ وارن ٻين ”ستن“ جي واڻيءَ سان گڏي، ٻڌائي رکيا آهن.

ڪجهه وقت بعد راجا رام شاستري، جنهن کي مٿ مان اهي بيت مليا هئا، سو مون کي گڏيو ۽ انهن کي سوڌي ڇپائڻ جون ڳالهيون ٿيون.

نيٺ قصوائين بڻيو جو هيري ٺڪر اهو بار اتساهه امنگ سان، پاڻ راجا رام سان ڳالهيون ڪري، پاڻ تي هموار ڪيو ۽ شڪر آهي ته ان ڪتاب جو هيءُ پهريون ڇاپو نڪري رهيو آهي.

هيري ٺڪر کي هيءُ املهه ادبي هيرو هت آيو آهي، جنهن کي پڌرو ڪرڻ ڪري، سنڌين لاءِ هت ڀارت ۾ ۽ ان کان پڻ وڌيڪ پاڪستان ۾، سنڌي ٻوليءَ جي اتهاس خاطر، سندس ان ڪم لاءِ چڱو قدر ٿيندو ۽ سنڌي سدا سندس شڪر گذار رهندا.

سنڌي ٻوليءَ ۽ شعر جي شائقن جي مناسب پيچ پيچ ۽ چڪ سڪ ڪري، هي اوائلي ننڍو ۽ پهريون ڇاپو تڙ ٽڪڙ ۾ تيار ڪري، هو ڀارتي سنڌي شاعرن ليکڪن اڳيان، هچڪندو هچڪندو، پيش ٿو ڪري، ڇو جو منجهائن گهڻن کي قاضي قاضن (قاذن) سان ايڏي واقفيت اڃا ڪانهي ۽ پنهنجي پاڪستاني ادبي علم دوستن، شاعرن، ليکڪن ۽ سنڌي ٻوليءَ جي هيڪاند جي گهڻگهرن اڳيان نياز نمرتا پري پاونا سان، هڪ سوغات طور، سرحد جي پريٽن ٻار آس اميد سان ٿو پهچائي، ته اها سوغات قبول پوندي.

هيري ٺڪر جي هن ڪوج - ڪشالي مان هڪ کان وڌيڪ ڦل ملڻا آهن، جو سنڌ هند جا سنڌي عالم، نه رڳو سندس پورهئي جو نتيجو مائيندا، پر منجهائن جن کي ان قسم جي ڪوج جي سڪ چڪ آهي، سي سندس ڪتاب مان سنڌي ٻوليءَ جي اوسر ۽ وڪاس جي اتهاس تي چڱي روشني وجهي سگهندا.

سڀني سنڌين کي شايد خبر نه به هجي ته اٽلي جي هڪ ماهر Dr. Tessitori پارت ۾ ڪي سال رهي پارت جي ڪن ٻولين جو اونهو اڀياس ڪيو هو، جن مان ”اولهه راجستاني“ هڪ ٻولي هئي. سندس شاهي ليک اٽڪل پنجاهه کن ٽائپ ٿيل صفحا، جو انگريزيءَ ۾ ڇپايو هئائين، سو مون ڪي سال تيا ته ٽائپ ڪرائي ڇڏيو. پڙهي عجب لڳم. اها 15-16 صديءَ جي اولهه راجستاني ٻولي ڇڻ سنڌي ٻولي پي لڳي ۽ ان جو ويا ڪرڻ ۽ اکرن جي جوڙ بيهڪ ۽ ماضي ۽ مستقبل ۽ ٻيا ور وڪڙ سڀ سنڌي ٻوليءَ سان ٻئي لڳا. ائين ٻئي سمجهيم ته مان ڪنهن سنڌي ڪتاب جون ستون پيو پڙهان.

قاضي قاضن (قادن) جي سنڌي به ان وقت جي آهي ۽ ان وقت جون ٻوليون سنڌي، اولهه راجستاني، ڪڇي ۽ پراڻي سوراڻي جي ۽ خود اتر گجرات جي (ڪرچر ذات جي حڪومت کان اڳ) پراڻي مڪاني ٻولي، سڀ ڇڻ ته پيڻر ٻوليون هيون.

هيري ٺڪر جي هن املهه پستڪ بعد پاڪستاني سنڌي عالمن کي ڪوڄ ڪري، قاضي قاضن (قادن) جي حياتيءَ جو تفصيل سان عمدو ڪتاب تيار ڪرڻ گهرجي ته سندس رهڻي ڪرڻي ڪهڙي هئي. شاهه ڪريم جي رهڻي ته عجيب روحاني درجي واري هئي، جنهن جو ڪجهه بيان داؤد پوٽي جي مشهوري ڪتاب مان ملي ٿو. (1)

روحاني شخصيتون ڪنهن مذهب يا ڌرم جي ملڪيت نه آهن. اهي سڄي عالم سان واسطو رکن ٿيون ۽ تنگ خيال مذهبي/ ڌرمي سرحدون ٽپي، پنهنجي جيون جو واس هر هنڌ ڦهلائين ٿيون.

پارت جا اڳيان جوڳي، جن ڪار، ڪروڙ، لوپ، موه، انڪار کي جيتو هو ۽ سڀ انسان سندن ڀائر آهن، ائين ئي هلت ڪندا هئا. جي ننگا هئا ته پاپ ڪڪرم کان پري، حسد ساڙي کان پري هئا. ڇي، ”جيڪي ڪن گناه، سي ڍڪين ٿا انهن کي ڪپڙن سان، اسين بي - پاپ، چاچي لاءِ ڪپڙا پايون، ڇا کي لڪائڻ لاءِ.“ سندن اهو ئي مقصد هو، ته سڀني ڌرمن مذهبن، روحاني طريقن جي تهر ۾ ساڳيو ئي سچ آهي.

(1) شاهه ڪريم جي رهڻي توڙي هن بزرگ متعلق وڌيڪ معلومات لاءِ پڙهو، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالحميد سنڌيءَ جو مرتب ڪيل ڪتاب ”شاهه ڪريم جو ڪلام“ (د.گ)

ڪورڪ ناٿ، جوڳين جي هڪ مکيه گروه، ستين صدي عيسويءَ ۾ ڪيترا ڀيرا چيو هو ته ”مون کي حضرت محمد ص جي اندرين روحاني روشنيءَ لاءِ عظيم ساراھ آهي.“ (1)

سنڌي ٻوليءَ ۽ ساهت جي ڪوچ- ڪلا جي سرتاج، نبي بخش خان بلوچ، ”شاهه لطف الله قادريءَ جو ڪلام“ جي املھ ڪتاب ۾ لکيو آهي: ”شاهه لطف الله قادريءَ جي آڏو فقط سلوڪ ۽ طريقت جو هڪ مکيه مضمون هو، جنهن جي وضاحت ڪرڻ تي چاهيائين. انهيءَ سلسلي ۾، حق ۽ حقيقت جي تلاش ۾ طالبن ۽ سالڪن جي جدوجهد کي تشميل طور، سامونڊي ناڪئن جو منزل مقصود ڏانهن هاڪاري هلڻ ۽ جوڳين آديسين جو سندن ياترائن خاطر ڪشالن ڪيڏ سان پيئي، تفصيلي سمجهاڻي ڏنائين. انهن تشميلن ذريعي شاهه لطف الله قادري سنڌي اساسي شاعريءَ ۾ ’سامونڊين ۽ ناڪئن‘ ۽ ’جوڳين ۽ آديسين‘ وارا نوان تشميلي مضمون رائج ڪيا جي کانئس اڳ ٻئي ڪنهن به شاعر نه آندا هئا.“ (2)

پر قاضي (قادن) جي هنن بيتن مان صفا پڌرو آهي ته شاهه لطف الله قادريءَ کان اڳ، جوڳين سان سنڌي صوفين جون روحاني رهاڻيون ٿينديون هيون، جيئن شاهه قادريءَ جي سنڌي بيتن جي ”قسم چهين“ جي بيتن مان بلڪل ظاهر آهي. جوڳين جو سلسلو ڀارت ۾ تمام پراڻو آهي. ڀارت جا اڪثر اتهاسڪ ماهرن راءِ جا آهن ته ”مها ڀارت“ جي لڙائي، جا عيسوي سنه کان گهٽ ۾ گهٽ هڪ هزار سال اڳ ٿي هئي، ۽ سنسڪرت جي پراچين هٿ - اکر ڌرمي پستڪن (مذهبي ڪتابن) مان ثابت ٿيل آهي، ته جوڳين جو سلسلو ان سلسلي ان لڙائيءَ کان تمام پراڻو آهي. اهي جوڳي سڄي ڀارت ۾ صدين کان پيا ڳوٺاڻ ڳوٺ رتن ڪندا هئا ۽ ٻڌندڙن کي گيان ڏيندا هئا. خود سنڌ مان به عربن جي اچڻ کان اڳ مکاني جوڳين هئڻ جون ثابتيون مليون آهن. انهن جوڳين جو عقيدو هو ته ڌڻي هر هنڌ وسي ٿو، ٻاهريان مڪان ۽ شهر کيس رهڻ لاءِ کپن ئي ڪين.

(1) The Neath Yogi Sampradaya' by A.K Banerjea 1964, P.5

(2) شاهه لطف الله قادريءَ جو ڪلام: نبي بخش بلوچ: ص 22

”عين قصر در لڪ، ڪوڙين سھين ڪڙڪيان،
جان ئي ڪرين پرڪ، تان ئي سڄن سامھان.“ (قاضن)

”پھرين پاڻ وڃاء، پاڻ وڃائي سولھي،
من اندر مھم پاء، توڻي اندر سپرين.“ (قاضن)

ھت، ويدانيت ۽ صوفي طريقو گڏجي ٿو ۽ جوگي ۽ درويش ڀائڙي وڃن ٿا. ڊاڪٽر داؤد پوٽي پنھنجي ”شاه ڪريم جو ڪلام“ ڪتاب ۾ ھڪ واقعو ٻڌڻو ڪيو آھي. اھو واقعو ھنن اکرن ۾ آھي: فرمايائون (شاه ڪريم فرمايو) تہ: ڪنھن ڏينھن ھڪڙو ملامتي (1) بزرگ قاضي قادن (رحمته الله عليه) جو وقت جي سياڻن ۽ زماني جي عالمن مان ھڪڙو ھو ۽ درٻيلي ۾ رھندو ھو، جنھن جو لاڳاپو بکر سان آھي. تنھنجي مسجد ۾ اگھاڙو ٿي، محراب جي طرف پير ڪري سمھي پيو. جڏھن قاضيءَ کي اھا خبر ڏنائون، تڏھن دروھت ۾ ڪٿي آيو. پيرن ڏي وڃي جان پانيائين تہ دروھانس تہ ڇا ڏسي تہ پيرن جي جاءِ تي بزرگ جو مٿو رکيو آھي ۽ مٿي جي جاءِ تي پير. پير پيرن ڏي ٿي ويو تہ مٿو ٿي نظر آيس. آخر ڏاڍو حيران ۽ درماندو ٿيو. پوءِ ان بزرگ قاضيءَ جي طرف نگام ڪئي ۽ چيائينس تہ، پير جيڏي وٺئي ٿيڏي ڪر، پر دل پنھنجي خاوند ڏانھن ڪائر رک. ان بعد دروھيت ڌريائين ۽ خدا جي طالبن مان ٿيو ۽ ھي بيت پڙھائين:

”جوگي جاڳايوس، ستو ھٿس نٿو ۾؛

تھان پوءِ ٿيوس، سنڌي پريان پيچري.“ (2)

ھاڻي باقي ھڪ ننڍي، تہ بہ وڏي ڳالھہ تي ويچارئون. مٿھنجو من ان تي ٽرڪائي ٿي ٿٿو تہ قاضي قاضن يا قادن يا قادن کي سندس ڪو نجو نالو ھوئي ڪونہ. نڪي وڏين وڏين 1500 کن صفحن جي ڊڪشنرين (3) ۾ قاضن، قادن يا قادن لفظ ئي، نڪا سندن ڪا معنيٰ ئي ٿي ملي. پڙھندڙن کي ٻڌايان تہ سندس نسل جي ٻين سڀني جا نجا نالا ”تحفته الڪرام“ ۾ ڏنل آھن، جنھن ھرھڪ کي عربيءَ ۾ ڪا معنيٰ آھي. پر قاضي

(1) ملامت = پٽ، ڏوراپو پرمانند ميوارام جي سنڌي انگريزي ڊڪشنري 1910ع.

(2) ”شاه ڪريم بلڙي، واري جو ڪلام“ ڊاڪٽر علامہ عمر بن دائود پوٽو، 1937ع، ص 112 - 113.

(3) مشهور لغت نويس مسٽر اسٽيڻ گاس جي لغت.

قاضن جو سندس ڪو نرالو نالو ڪونهي. قاضن، قاذن يا قادن شخصي نالا ڪينهن. من چوي ٿو ته ان وشيه تي گهري کوجنا ٿيڻ گهرجي.

اندر ۾ هيريم پيو، ته ڪٿي، سالها ٿيا، ته پڙهيو هوم ته سندس درجو ٻين قاضين کان مٿي هو. جيئن شاهه لطف الله قادري ”شيخ المشائخ“ جي لقب سان مشهور آهي، تيئن قاضي قاضن ”قاضي القضاة“ معنيٰ قاضين مٿان قاضي، (Arabic English Dictionary by Elias P.549) مکيه قاضيءَ جي لقب جو حقدار هو.

اميد اٿس ته هي ڪتاب پڙهندي، دل من ڪولي، سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ جي خيال کان، ڀارت جا سنڌي علم دوست خاص ڪري اسان جا پاڪستان جا ڪوچ - ڪلا جا اڳواڻ ۽ نشر ۽ نظم جا اديب، پنهنجا رايو ۽ نقطيئي هيري ٺڪر کي موڪلي، هڪ عام منزل ۾ چاهه رکندڙ، هم شريڪ پانڊيٽرن وانگر پنهنجو حصو ڀري ۽ پائنت ڏيندا ۽ کيس هرڪا واهر ڪندا، جيئن هو هن ڪتاب جو ٻيون وڏو ۽ اڃا به سندو ڇاپو شايع ڪرائي، سڀني سنڌين صدقي هڪ اوکي ۽ اڙانگي منزل تي سوڀ سان پهچي.

خبر اٿس ته ڪيئن راتين جون راتيون اوجاڳا ڪري، ڪتاب جي دستخط جي ڪوٽ ڪوٽ ڪري، جنهن عزيز ۽ مربيءَ جي مدد گهريس ٿي، سا وٺي، پئسي، نه پئسي جو خيال وساري، هيرو هن پٿرائين پيچري ۾ مٿل مٿل ڪٽيندو ويو، تان جو ڇڻ هڪ پوريل ادبي خزانو هند ۽ پاڪستان جي سنڌي پائرن کي رسائي سگهيو آهي.

مان جيڪڏهن سندس همت، محنت، پاڻ - وشواس لاءِ کيس واڌايون ٿو ڏيان، سي رڳو واڌايون نه آهن، پر گذريل وقت کان به وڌيڪ سخت اوجھڙ ۽ جهنگل جهاڳڻ لاءِ تھان وڌيڪ اتساهت ڪرڻ جي مراد سان ئي ائين ڪريان ٿو.

سندس ڪشالي، پورهئي، اورچائي ۽ مڇڙ - پٿي جي انگن جو مون کان به وڌيڪ، سندس ڀارت ۽ پاڪستان جا پڙهندڙ پائر قدر ڪري، کيس سنڌي ٻوليءَ جي شيوا ڪرڻ لاءِ اتساهت ڪري، ههڙي ڪم ۾ هر نموني پاڻ کي ڀاڳي ڀائي ڪندا.

دعائون ۽ مبارڪون!

پيارا هيرا،

دعائون ۽ مبارڪون!

تنهن ڏينهن هري موتواڻيءَ سان گڏجي، تون مون سان ملڻ آئين ڏاڍي خوشي ٿي. سالن جي سڃاڻپ مٽرتا بڻجي وئي آهي، ورهين جي واقفيت دوستي. جنهن سنڌي ٻولي ۽ سنسڪرتيءَ ۾ منهنجو ساھ آهي، تنهن ۾ تنهنجو به چاھ آهي. جنهن کي سنڌي ٻوليءَ لاءِ سک ۽ سنڌين لاءِ چڪ آهي، سو منهنجو پاءُ آهي.

قاضي قادن (قافن، قاضن) سنڌ جي ڪمال درويش جي ويدانتي وچن ۽ صوفيانہ سخن جو جڏهن تو مون سان ورنن (ڌڪر) ڪيو، تڏهن منهنجو من پرسن (خوش) ٿي ويو. هن وقت تائين برابر اسان کي اڀياسين مان اهاڻي خبر ملي هئي ته قاضي صاحب جا فقط ست بيت موجود آهن. انهن ستن بيتن کي هنن 'ست موتي' ڪري ڪوٺيو آهي. انهن ابدار موتين جي ساهتڪ صرافن واه جا ڪت ڪٽي آهي ۽ ائين به چيو آهي ته شاھ ڪريم ۽ شاھ لطيف جي شعر جو بنياد انهن ستن بيتن تي ئي ٻڌل آهي.

تنهنجا ڀاڳ آهن جو توکي ستن موتين جي بدران سڄي ساري موتين جي دٻلي هٿ اچي ويئي آهي. هاڻي فقط اهي ست موتي سنڌيءَ جي لاءِ سونهن جو باعث نه ٿيندا، پر هاڻي جڏهن موتين جي لڙهه سندس گلي ۾ پوندي ته ساڳيا صراف عش عش ڪري اٿندا. علامه داؤد پوٽي، ڊاڪٽر گربخشاڻي، پروفيسر لال سنگ اجواڻي، دين محمد وفائي ۽ جيئمل پرسرام جهڙا علم دوست زنده هجن ها ته مون وانگر خوشيءَ ۾ جهومي اٿن ها. اڄ به جڏهن هند ۾ پروفيسر منگهارام ملڪاڻي، پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي، پروفيسر جهٽمل ڀاونائي، شري هرو سدارنگاڻي، شري هري دلگير، شري ارجن شاد ۽ ٻين کوجيڪن اديبن کي ڄاڻ ٿيندي ته ستن موتين جو مالڪ سچ پچ هڪ سئو سترهن بيتن جو بابو آهي، تڏهن سندن منهن مان ازخود 'مبارڪ' 'مبارڪ' جو نعرو بلند ٿيندو ۽ جڏهن سنڌ ۾ ڊاڪٽر نبي بخش

بلوچ، سراج، ڊاڪٽر اياز قادري، حسام الدين راشدي، پير علي محمد راشدي، ڊاڪٽر الانا، جي ايم سيد، غلام محمد گرامي، جتوئي، جويو ۽ ٻيا اديب ۽ کوجيڪ اهو سهڻو سماچار سڻندا، تڏهن فخر سان گڏ حيرت به کائيندا ته جو ڪم سنڌ ۾ سڀني سهوليتن هوندي، سولائيءَ سان ٿي سگهي ها، سو ڪتابن سان هند جي هڪ نوجوان ساهتڪار ڪري ڏيکاريو آهي. مان پنهنجي سر گد گد آهيان ۽ اندر ئي اندر ۾ دعائون پيو ڏيان ته جو ڪم شروع ڪيو اٿئي، تنهن کي ساڳيءَ سچائيءَ ۽ وفائيءَ سان پورو ڪرين.

تو به سال جفاڪشي ۽ محنت ڪرڻ بعد، پراڻي لکڻي سمجهي، پڙهڻيون ڪيون، ڏکين اکرن جون تڙ معنائون ڪڍيون ۽ هر هڪ بيت تي گيان جو وستار ڪيو ۽ اڙانگن صوفيانہ نڪتن ۽ ويدانتي ويچارن جي سمجهاڻي ڏيئي، گويا ٿيسز (Thesis) تيار ڪئي آهي. تو شرعياتي ڪم ڪيو آهي. انهيءَ تي بحث ٿيندا، واد و واد ٿيندو ۽ سهمتيون آسهمتيون ٿينديون. انديشا ۽ گمان اٿندا. سوال پڇيا ويندا ۽ سندن، ثابتين ۽ شاهدن جي طلب ڪئي ويندي. پر کوجنا ڪاريه جو تڏهن ئي ملهه ٿئي ٿو.

سنڌ ۾ گهڻو ئي کوجنا جو ڪم ٿيو آهي. پر هتي هند ۾ به اسان جي اديبن وسان ڪين گهڻايو آهي. انهن سان گڏ تنهنجو به نالو چتو نظر ايندو. گهڻو لکڻ چاهيندي به هنن ٿورن لفظن ۾ تنهنجي ڪم جي قدر شناسي ڪريان ٿو، واڌايون ڏيان ٿو ۽ دعائون موڪليان ٿو.

پيارن مان،

رامر پنجواڻي

رامر محل

8 جولاءِ 1978ع

پس منظر

اتڪل ٻه سال ٿيا. آل انڊيا ريڊيو ۾ شام واري بليٽن ڪري رهيو هوس ته هڪ خبر آئي ته هرياڻا جي هڪ سنسٽا ڪي، اتان جي هڪ ننڍي ڳوٺ مان پندرهن صديءَ جي سنڌي شاعر قاضي قادن جا 116 بيت مليا آهن. قاضي قادن جا ان وقت تائين فقط ست بيت موجود هئا. خبرون اينديون رهنديون آهن، ترجمو ٿينديون رهنديون آهن. پر هن خبر ڏانهن ڄڻ شخصي لڳاءُ جاڳي پيو. اعتبار ئي نه اچيم ته صدين جي وٿيءَ بعد اهڙو ادبي خزانو ڪو لپي سگهي ٿو. ائين لڳم ڄڻ پنهنجن ابن ڏاڏن طرفان پوريل ڪنهن هيرن موتين جي صندوق ليجڻ جي خبر ملي هجي.

من ۾ اڻ تڻ جاڳي ته ان بابت وڌيڪ خبر چار حاصل ڪريان ته بيتن ۾ ڇا چيل آهي. انهن جي ٻوليءَ شاعراڻو روپ وغيره ڪيئن آهن. ڪم کان فارغ ٿي، ڊئريڪٽري ڪٿي، ان سنسٽا جو نمبر ڳولڻ ويٺس. پر ڊئريڪٽريءَ ۾ ان سنسٽا جو نالو ڪونه ملير. آخر، دهليءَ ۾ هرياڻا سرڪار جي دفتر ’هرياڻا هائوس‘ جو نمبر ڪڍي، اتان جي عملدار کان ان سنسٽا بابت پڇا ڪيم. پر ان کي به ڪا خبر نه هئي. ڪانئس هرياڻا مان لڌل سنڌي بيتن بابت پڇيم، پر هو صاحب ان ڳالهه کان بلڪل ئي اڻ واقف هو. لاچار چپ ڪري ويهي رهيس. پر من ۾ اڻ تڻ جاري رهي. آفيس ۾، پاڙي ۾ ڪٿي به ڪو هرياڻوي ماڻهو گڏجي، ته ان بابت پڇاڻو ڪندو هوس، پر ڪجهه به حاصل نه ٿيو.

چوندا آهن، جن کي آڄ پاڻيءَ جي، پاڻي اڃيو تن. مان انهن بيتن بابت خبر چار هت ڪرڻ لاءِ ڪوشش ۾ لڳو ئي پيو هوس، ته ٻن ٽن ڏينهن بعد آفيس ۾ هڪ شخص لنگهي آيو ۽ اچي منهنجي لاءِ پڇيائين. پنهنجي واقفيت ڏيندي چيائين ته منهنجو نالو راجا رام شاستري آهي، هرياڻا جي هڪ ڳوٺ مان هڪ دستخط مليو اٿم، جنهن ۾ ٻين سنت ڪوين سان گڏ، سنڌي ڪوي قاضي قادن جا بيت به آهن. انهن بيتن جو پڙهڻيون ۽ معنائون حاصل ڪرڻ لا، ٻن ٽن ڏينهن کان توهان سان ملڻ جي ڪوشش ۾ آهيان. عجيب سنجوڳ هو. جنهن جي تلاش مون خود پئي ڪئي، سو منهنجي تلاش ۾ هو.

ان ملاقات دوران هن قاضي قادن جي بيتن جي فوٽو اسٽيٽ ڪاپي

ڏيکاري، جنهن ۾ لکيل هو، ”ڪاجي ڪادن جي ڪي سنڌي ساڪي....“ هو صاحب ڏاڍو اُتساه ۾ پئي ڏٺو. سندس مرضيءَ ڪجهه ائين پئي لڳي ته اوڏي مهل ئي ڪي پڙهڻيون يا معنائون ڪڍجن. پر اسان جي شام واري ڊيوٽيءَ وقت ڪم جي پيڙ ٽيندي آهي، ان ڪري مون شاستري صاحب کي ٻئي ڏينهن صبح جو پنهنجي گهر اچڻ جي نيند ڏني، جيئن دستخط جو اڀياس ڪري، پڙهڻيون ۽ معنائون ڪڍي سگهجن.

ٻئي ڏينهن مان سائس وينس. دستخط پراڻي ڊيوناگري لپيءَ ۾ لکيل. ڪي اکر هاڻوڪي ڊيوناگريءَ کان نرالا، سڄو ئي بيت هڪ ئي ليڪ هيٺان لکيل. لفظ لفظ ۽ بيت بيت وچ ۾ ڪا به وٺي نه. ڏکيو ڪم هو. هڪ لفظ سڃاڻ ته ٻيو سڃاڻ ۾ اچي ئي نه. ’م‘ جو اکر ’م‘ به پيو لڳي ته ’س‘ به پيو لڳي، ’ج‘ جو اکر ’ج‘ به پيو لڳي ته ’ن‘ به پيو لڳي، ’ا‘ وري ’ه‘ پيو لڳي. قدم قدم تي مشڪلات هئي.

پر هڪ ڳالهه ٿي، جو پهرئين ئي ڏينهن ڪم پڪڙ ۾ اچي ويو ۽ ڪجهه بيتن جون پڙهڻيون نڪري آيون. شاستري صاحب کي هنديءَ جي سنت ساهتيه جو سٺو اڀياس آهي. هو سنڌي نه ڄاڻي، پر مون جيئن ته ايم. اي لاءِ هندي اسپيشل ڪئي هئي، سو کيس انهن پڙهڻين جي، هندي ۽ سنڌيءَ جي سنت ڪوئن جي بيتن جا حوالا ڏيئي، معنيٰ ۽ وياڪيا به پئي ٻڌايم.

اهو سلسلو چالو رهيو. شاستري صاحب ساندھ مون وٽ ايندو رهيو. اسان ڪي اٺ ڏھ ٻئڙڪون ڪيون. موڪل واري ڏينهن ته مان سڄي جو سڄو ڏينهن شاستري صاحب سان گڏ ويهندو هوس. اهڙي طرح گهڻن ئي بيتن جون پڙهڻيون ۽ معنائون نڪري آيون ۽ وچ وچ ۾ ڪي بيت رهجي به ويا.

ان دوران مون کي اهو آزمودو حاصل ٿيو ته دستخط تي وڌيڪ غور ڪرڻ سان ڪي نيون يا وڌيڪ موزون پڙهڻيون سڄهي ٿي آيم. شاستري صاحب بيٺڪ پوري ٿيڻ تي، بيتن جي فوٽو اسٽيٽ ڪاپي پاڻ سان واپس کڻي ويندو هو. پر ڪي ڪي بيت، جيڪي مون کي ياد رهندا هئا، تن تي بس ۾ سفر ڪندي، آفيس ۾، ڪئٽن ۾، غور ڪندي، مون کي انهن جو ڪي نيون پڙهڻيون سڄهي اينديون هيون. مون کي لڳو ته دستخط جي هڪ فوٽو اسٽيٽ ڪاپي جيڪڏهن مون وٽ هجي، ۽ پنهنجي سهوليت ۽ ضرورت وقت جيڪڏهن ان جو اڀياس ڪري سگهان ته بيتن جون تر پڙهڻيون ۽ موزون معنائون نڪري سگهن ٿيون. پنج صديون پراڻن بيتن جي، ٻن ٽن ڪلاڪن

تائين محدود اٿن ڏهن بئڪن ۾ ڪڍيل پڙهڻ تي سنتوش ڪري ويهن تي، من نه ٿي مڃيو. خيال ڪيم ته انهن بيتن جي سائده سوڌ ڪريان. مون شاستري صاحب کي عرض ڪيو ته مان بيتن تي سائده سوڌ ڪرڻ ٿو چاهيان. مهرباني ڪري دستخط جي هڪ فوٽو اسٽيٽ ڪاپي مون کي ڏيو. هن صاحب جو به ان ۾ چاهه هو ته ڪنهن به طرح بيتن جون صحيح معنيا پريون پڙهڻيون نڪرن. سو هن مون کي دستخط جي فوٽو اسٽيٽ ڪاپي ڏني.

تنهن ڏينهن کان اڄ تائين قاضي قادن جي بيتن جي سوڌ جو ڪم، منهنجي روزمره جي زندگيءَ جو آئوٽ حصو بڻجي پيو آهي. بيت دماغ ۾ ڪڍي پيو گهمندو هوس. اٿندي، ويهندي، انهن جي اکر اکر، لفظ لفظ تي پيو غور ڪندو هوس ۽ انهن جون وڌيڪ ۽ وڌيڪ موزون پڙهڻيون ڪيڏن لاءِ جاکوڙ ڪندو رهيس. ڏيڍ پوڻن ٻن سالن جي پورهئي بعد بيتن جو هي روپ طئي ڪري بيهاريو اٿم، جو توهان اڳيان پيش آهي.

شاهه لطيف ۽ ٻين آساني شاعرن جو وري اڀياس ڪري، قاضي قادن جي ٻوليءَ تي، ان زماني جي ٻوليءَ جي حوالي ۾ به غور ڪيم. قاضي قادن جي زندگيءَ بابت تمام ٿورو احوال موجود هو. سنڌ مان نڪتل پراڻن سنڌي ۽ اردو ڪتابن کي قولهي، هن جي زندگيءَ ۽ زماني بابت، پهچندي آهر، وڌ ۾ وڌ احوال هٿ ڪيم.

بيتن جون معنائون ۽ شرح لکيم. هنديءَ جي ۽ ٻين سنڌي سنت ڪوين جي ڪلام جي، قاضي قادن جي ڪلام سان پيٽ ڪندي، هر بيت تي، ويهن پنجويهن ستن ۾ ٽيڪا لکيم. قاضي قادن جي ٻولي، چندن، النڪارن، سندس شخصيت، ڀارت جي پگتي هلچل ۾ قاضي قادن ۽ هن جي شاعريءَ جي درجي ۽ تصوف وغيره تي الڳ الڳ باب لکي، قاضي قادن جي بيتن ۾ ڪم آيل جملي لفظن جي معنيٰ سميت ياداشت تيار ڪري، ٽي سو کان مٿي صفحن جو ڪتاب ڇپائڻ جو رٿيو هوم. دل ته ڏاڍي هئي ته سڄو ڪتاب يڪو ڇپجي، پر مالي دٻاءُ سبب يڪي سر ڇپائڻ ممڪن ٿي نه سگهيو. ان ڪري في الحال هي ننڍو ڇاپو نياز ۽ نمرتا سان پنهنجن پڙهندڙن اڳيان رکڻ ٿو.

ڪنبي ڪتبواٽر، اميد ته اگاهمندو.

هيرو نڪر

قاضي قادن: نالي بابت صفائي

قاضي قادن نالي کي عام طرح ’قاضي قاضن‘ ڪري پئي لکيو ويو آهي. سنڌ مان ڇپيل ’تاريخ معصومي‘ ۽ ’تحفته الڪرام‘ جي سنڌي ڇاپن ۽ ’تاريخ تمدن سنڌ‘ وغيره ۾ به اهو نالو ’قاضي قاضن‘ ڪري لکيو ويو آهي. پر ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي مٽ موجب ان نالي جي صحيح صورتخطي ’قاضي قادن‘ ٿيڻ گهرجي. مان پڻ ڊاڪٽر بلوچ سان شامل راءِ آهيان.

ڊاڪٽر بلوچ ’سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ‘ ۾ صفحي 126 تي فوٽ نوٽ ۾ لکي ٿو ته:

”تاريخ معصومي (فارسي) جي متن ۾ ”قاضي قادن“ ڏنل آهي. (ص 200-204)، پر خود مير معصوم جو هٿ لکيل ”تاريخ معصومي“ جو نسخو موجود ڪونهي، جو هن نالي جي اصل صورتخطي معلوم ٿي سگهي. سنڌ جي ٻئي هڪ بزرگ محمد رضا ٺٽوي، شاهه ڪريم جي سوانح ۽ ملفوظات جو ڪتاب ”بيان العارفين“ لکيو ۽ ان اصل نسخي جي بنياد تي ڊاڪٽر عمر بن محمد داؤد پوٽي ”شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام“ مرتب ڪيو، جو 1937ع ۾ ڇپيو. ان ۾ چار دفعا (ص 26، 78، 94 ۽ 112) هي نالو ”قاضي قادن“ لکيل آهي، هڪ دفعو (ص 28) ”قاضن“. ان مان ظاهر آهي ته سنڌ جي جن بزرگن آڏو قاضيءَ جا بيت هئا، تن سندس نالو ”قادن“ ڪري لکيو آهي، جو صحيح آهي. قادن فقط قادن جي ٻي صورت آهي. عربيءَ ۾ ٻاهرين لفظن ۾ آيل دال کي ڦيرائي ’ڏال‘ ڪري لکيو ويندو آهي.“

هريئاڻا واري دستخط ۾ به ’قادن‘ ئي لکيل آهي.

ڊاڪٽر بلوچ جي دليل ۽ هريئاڻا واري دستخط ۾ مليل ان نالي جي روپ ”قادن“ سان ان ڳالهه جي ٻئي تصديق ٿئي ٿي ته نالي جي صحيح صورتخطي ”قاضي قادن“ ٿيڻ گهرجي.

شاه عبداللطيف ڀٽائيءَ کان اڳ جي زماني جي سنڌي ساهت جو اتهاس اڃا تائين اڻ چٽو آهي. شاهه کان يڪدم اڳ واري وقت جي ٻن شاعرن - ميمڻ شاهه عنات (جنم 1623-1613 ع وچ ۾ ۽ وفات 1719-1701 ع جي وچ ۾) (1) ۽ شاهه لطيف جي تر ڏاڏي شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ واري (1538 ع کان 1623 ع) جو ڪجهه ڪلام اسان کي ملي ٿو. ويجهڙائيءَ ۾ گذريل ڪجهه ڏهاڪن ۾ انهن ٻن شاعرن جي تصنيفن ۽ زندگيءَ تي جيئن پوءِ ٿيڻ ڪجهه وڌيڪ روشني پئي آهي. مرحوم علامه عمر بن محمد داؤد پوٽي ۽ ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ سنڌ ۾ ۽ ڊاڪٽر موتي لعل جوتواڻيءَ هند ۾ شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي ڪلام ۽ زندگيءَ تي ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ميمڻ شاهه عنات جي ڪلام ۽ زندگيءَ تي روشني وجهي سنڌي ساهت سان وڏا وڙ ڪيا آهن. پر ان ڏس ۾ اڃا به گهڻو ڪجهه ڪرڻو پيو آهي، ڇو ته هيتائين شاهه ڪريم جا فقط 93 بيت ۽ شاهه عنات جا 469 بيت ۽ 42 وايون (2) ئي ملي سگهيو آهن. انهن شاعرن جي شعرن ۾ جيڪا پختگي ۽ رواني آهي، تنهن کي خيال ۾ رکندي اهو ويسهه ۾ ئي نٿو اچي ته هنن بس ايترو ڪلام چيو هوندو. پر انهن شاعرن کان اڳ جي ساهت بابت فقط ڪي جهڪا ۽ اڻ پورا حوالا ملن ٿا. سنڌي ٻوليءَ جي پهرين رچنا ”دودو چنيسر“ ڪويتا ليکي ويئي آهي (3) جنهن جو رچنا- ڪال 1312 ع چيو وڃي ٿو.

پر اها رچنا به ڪنڊت ۽ اڻ پوري آهي. چوڏهين صديءَ جي آخر واري وقت جي ٻن صوفين، شيخ حماد بن رشيد الدين جمالي ۽ درويش نوع هوتياڻيءَ جي نالن سان جوڙيل ٻن بيتن جو ذڪر به ملي ٿو (4) جيڪي

- (1) هستري آف سنڌي لٽريچر؛ ڇپايل ساهت ۽ آڪادمي، ڇاپو ٻيو، 1977، ص 60.
- (2) ميمڻ شاهه عنات جو ڪلام؛ نبي بخش بلوچ ص 18.
- (3) هندي وشو ڪوش، ڇپايل ناگري پرچارڻي سپا، جلد 12، ص 70.
- (4) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجي ڪتاب ”سنڌي ٻولي جي مختصر تاريخ“ 1962 ع ۾ ص 104 ۽ ص 106 تي انهن ٻن جو ذڪر ڪيو آهي. انهن مان هڪ بيت هن طرح آهي:

جوڻو، مت اوڻو، ڄام تماچي آءُ،

ساجهي ٻاجه پيئي، تو سين ٿئو، راءِ (شيخ حماد جمالي)

”حديثه الاولياء“ جي قلمي نسخي ۾ درج آهن. پر اهي بيت جيئن ته واقعاتي آهن، ان ڪري اهي چاهي سنڌي ٻوليءَ جي اتهاس جي خيال کان وڌي اهميت رکن ٿا، پر انهن مان ان وقت جي ساهتڪ معيار پرڪرڻ ۾ گهڻي مدد نٿي ملي. ان کانسواءِ شيخ اسحاق آهنگر ۽ پنڌرهين صديءَ جي آخر واري وقت جي مشهور ماموئي فقيرن (مفت تن) جي اڳڪٿيءَ وارن بيتن ۽ سورھين صديءَ جي شاعرن مخدوم احمد ڀٽي، مخدوم نوح هالا ڪنڊي، درويش راڄو، شيخ ڀرڻي ۽ قاضي قادن جو ذڪر ملي ٿو. انهن سڀني ۾ قاضي قادن ئي هڪ اهڙو شاعر آهي، جنهن جا مستند لکيت بيت مهيا ٿي سگهيا هئا. قاضي قادن جا ٻه هيلٽائين فقط ست بيت موجود هئا، باقي ٻين شاعرن جو ڪلام اهڙو ۽ ايترو نه آهي، جنهن مان ان وقت جي ادبي معيار جي ڄاڻ پوي يا ان وقت جي ساهت بابت ڪو رايو جوڙي سگهجي.

ٻئي طرف شاهه عبداللطيف (1689ع کان 1752ع) کي سنڌي شاعرن جو سرتاج ڪري تسليم ڪيو وڃي ٿو. ڏيهي ۽ پرڏيهي سخن فهم اڄ تائين شاهه جي ساراهه ڪندي ڍاڀن ٿي ٿٽا. ڪي شاهه جي شاعريءَ جي عظيم خوبين تي مفتون آهن، ته ڪي وري ان ۾ سمايل اونهي روحاني خيال جا شيدائي آهن. ڪن کي ان ۾ سنڌي ٻوليءَ جي اڻ مٽي ڪاڻ ملي آهي ته ڪن کي وري معنيٰ جي موتين موھيو آهي. بهرحال، سڀني هڪ ئي آواز ۾ شاهه جي عظمت کي ڳاتو آهي. شاهه کي وفات ڪئي اڄ سوا ٻه سئو سالن کان به وڌيڪ عرصو ٿيو، پر سندس عزت ۽ احترام جيئن پوءِ ٿيڻ وڌندڙ آهن.

سرڳواسي لال سنگ آجواڻيءَ جي لفظن ۾ ”شاهه صاحب ڪويتا جي ڦلواڙيءَ جو بهترين گل آهي.“ (1)

شري ڪلياڻ آڏواڻيءَ هڪ هنڌ لکيو آهي ته ”شاهه جو رسالو هڪ اهڙو عميق آهي، جنهن مان ادبي غواشن وقت بوقت نيون سڀون سوجهي پئي ڪڍيون آهن. تحقيق، شاهه جو رسالو هڪ اهڙو مهراڻ آهي، جنهن مان نون موتين ملن جو هر وقت يقين آهي.“ (2)

ڊاڪٽر ايڇ. ٽي. سارلي، جنهن شاهه صاحب جي لازوال شاعريءَ ۾

(1) هستري آف سنڌي لٽريچر: لال سنگ آجواڻي، 1970ع، ص 65.

(2) ڪلياڻ آڏواڻي: ”شاهه“ 1951ع جي مهاڳ ۾.

خاص طرح چاهه ورتو آهي. ۽ جنهن انگريزيءَ ۾ ”شاهه عبداللطيف آف ڀٽ“* (1) ڪتاب لکي عالمن جي بين الاقوامي برادريءَ کي شاهه سائينءَ جي شعر جي چاشني چڪائي آهي، تنهن پنهنجي ٻئي هڪ ڪتاب ”Musa Pervagans“ ۾ ستن چونڊ ٻولين جي، جنهن ۾ ڪلاسيڪي يوناني، ڪلاسيڪي لاطيني، عربي، فرينچ ۽ اردو به شامل آهن، تن جي گذريل ايڏائي سئو سالن دوران ٿيل مکيه تيرهن شاعرن جي چونڊ ڪلام ۾ سڀ کان مٿين جاءِ اسان جي سنڌي ٻوليءَ جي شاعر شاهه عبداللطيف کي ڏني آهي ۽ جنهن سنڌين کي شاهه جهڙو عالمي درجي جو شاعر ڏٺو، سا (ٻولي) شاهه کان اڳ پنهنجي اوسر جي پهرين ڇهه سئو سالن تائين، پنهنجين پيڙن کان پٺتي يا معياري ساهت کان پالهي رهي هوندي، سا ڳالهه اعتبار ۾ ئي ٿئي اچي، خاص طور ان ڪري جو ان دؤر ۾، سنڌيءَ سان گڏ اُپري نڪتل ٻين جديد ڀارتِي ٻولين ۾ ساهت رچنا ملي ٿي. هتي ان حقيقت به ڌيان لهڻو ته چوڏهين صديءَ جي شروع ٿيندي اتر هندستان جي ساهت ۾ ’ڀڳتي هلچل‘ نالي سان مشهور هڪ زوردار لهر هلي هئي، جنهن دوران ان علائقي جي ساهت - آڪاس تي وديا پتي، جڻديو، ڪبير، ميران، سورداس ۽ تلسيداس جهڙا سج، چنڊ، تارا ۽ نڪت نمودار ٿيا. سنڌيءَ ۾ انهيءَ هلچل جي مهارئين جي ٽڪر جو شاعر هيلٽائين ارڙهين صديءَ جو سنت شاعر شاهه عبداللطيف ئي ليکيو ويو هو، شاهه ڪريم ۽ شاهه عنايت جي ڪلام جي مدنظر انهن کي به ان هلچل جي ڪوڙن ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو، پر اهي به سترهين صديءَ جا شاعر آهن. اهو ئي سبب آهي جو ڊاڪٽر موتي لعل جوتواڻيءَ پنهنجي ڪتاب ”شاهه عبداللطيف هز لائيف ائنڊ ورڪ“ ۾ چيو آهي ته:

(2) "Shah Abdul Latif was a late participator in the Bhakti Movement."

ڪن ودوانن اهو به رايو ٺاهيو آهي ته ’سورهين صديءَ جي پهرئين چوٿائيءَ کان اڳ، سنڌ شايد ڀارت سان لاڳاپو وڃائي ويٺي هئي. (3) پر سنڌ، جيڪا هر سماجي، ساهتڪ ۽ راجنيتي مهر ۾ پنهنجي مکيه ڀونءَ سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي هلي هئي، سا ساهتڪ ڪيتر ۾ ۽ تنهن ۾

* (1) سارلي جي هن ڪتاب جو سنڌي ترجمو ”ڀٽ جو شاهه“ نالي سان ٿي چڪو آهي،

مترجم عطا محمد ڀنڀرو؛ ڇپرائيندڙ: سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي. (د.گ)

(2) شاهه عبداللطيف هز لائيف اينڊ ورڪ: ڊاڪٽر جوتواڻي ص 143.

(3) لال سنگ آجواڻي ”هستري آف سنڌي لٽريچر“ ساهتيه اڪاڊمي ص 17.

به زودار ڀڳتي هلچل منجه، پنهنجن آسپاس وارين ايراضين کان ڪيئن پڻي رهي هوندي.
 ته پوءِ سوال آهي ته ڪٿي آهي ڀڳتي هلچل جي ابتدائي دؤر جو سنڌي
 شعر، جو ان هلچل جي باني شاعرن ڪبير، نامديو، گرو نانڪ ۽ نرسي مهتا
 وغيره جي شعر جو همعصر هجي. ڪٿي آهي ان دؤر جو اهڙو ڪو باڪمال
 شاعر جنهن جو شعر سنڌي ساهت جي، ان جي پيڙن ٻولين جي ساهت سان هر
 قدر هجڻ تي شاهد هجي ۽ ڪٿي آهي اها عظيم روايت، جيڪا شاھ جهڙي
 شاعر جي بلند پايه ڪلام جو بنياد بڻي!

انهن سوالن جو جواب ڳولڻ لاءِ ئي سنڌ ۽ هند ۾ تمام محقق
 سنڌيءَ جي قديم ساهت جي تلاش و تحقيق جي ڪاريه ۾ سرگردان رهيا
 آهن ۽ ماضيءَ جي عميق ۾ تهيون هڻي، وقت به وقت اسان کي نوان نوان اُمَل
 ماڻڪ ڏيندا رهيا آهن. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجي ”مبين شاه
 عنات جو ڪلام“ نالي ڪتاب جي مهاڳ ۾ لکي ٿو ته:

”هن وقت تائين سنڌ جي سدا حيات ۽ سرتاج شاعر، بلڪ دنيا جي
 عظيم ترين شاعر شاھ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي شعر جو تواريخي پس منظر
 مبهم هو. ائين پئي لڳو ته ڄڻ سنڌي شاعري اوچتو پنهنجي بلوغت کي پهتي.
 مبين شاه عنات جو ڪلام سنڌي شاعريءَ جي مسلسل ارتقائي اُڇ ۽
 عروج تي شاهد آهي ۽ شاه جي شعر جو چٽو آئينو آهي.“

پر مبين شاه عنات، شاه لطيف کي بلڪل ويجهو شاعر آهي ۽ هڪ
 معنيٰ ۾ اهو شاه جو همعصر به آهي، ان ڪري سنڌي شاعريءَ جي ارتقائي
 اُڇ ۽ عروج جي پيڙهه جي تلاش شاه عنات تائين پهچي ختم نٿي ٿئي.
 تڏهن اسان جي نظر ان کان اڳ وان شاعرن شاه ڪبير، سيد علي ثاني،
 قاضي قادن وغيره طرف ڇڪجي وڃي ٿي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ’مبين
 شاه عنات جو ڪلام‘ ۾ لکي ٿو ته ”قاضي قادن“ ۽ شاه ڪبير پنهنجي
 دؤر جا وڏا شاعر شمار ڪري سگهجن ٿا، مگر قاضي قادن جا فقط 7 بيت
 محفوظ رهيا آهن ۽ مبين شاه ڪبير جي ملفوظات (بيان العارفين) سربستي
 موجود آهي، پر ان ۾ سندس جملي 93 بيت آهن.“ (1)

ظاهر آهي ته ڊاڪٽر بلوچ کي هنن شاعرن جي شعر جي گهٽ تعداد

سبب هنن کي 'هڪ وڏو شاعر' ڪري سڏڻ ۾ هچڪ ٿي آهي. مرزا قليچ بيگ جو پنهنجي 'رساله ڪريمي' ۾ لکيو هو ته "شاه ڪريم جو شعر اهڙو يا ايترو نه آهي، جنهن ڪري سنڌ جو شاعر چئي سگهجي". (1) تنهن تي ٿيڪا ٽپڻي ڪندي ڊاڪٽر دائود پوٽي "شاه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام" نالي ڪتاب ۾ لکيو آهي ته "فارسي تذڪرن ۾ رودڪيءَ کان اڳي جيڪي شاعر ٿي گذريا آهن، تن جو ڪلام هن ٽن ٽڪن يا بيتن کان مٿي نه آهي. پوءِ ائين چئبو ڇا ته اهي شاعر نه هئا يا انهن کي شاعرن جي قطار ۾ نه ليکجي؟ منهنجي نظر ۾ شاه ڪريم پنهنجي وقت جو وڏو شاعر هو." (2)

ڊاڪٽر دائود پوٽي موجب "شاعر جي معنيٰ آهي اهو شخص جنهن کي "شعور" يا احساس هجي ۽ نه اهو شخص جو ڪاغذ ۽ قلم ڪشي، ڪافين جي لائڊ تيار ڪري، وزن ٺاهي، شعر گهڙيندو ويڃي... شاعر اهو آهي جنهن جي دل ۾ جذبو هجي ۽ جو انهيءَ جذبي کي سهڻو لفظي لباس پهرائي سگهي". (3) انهيءَ نقطئه نظر سان ڏسجي ته شاه عبداللطيف واري زماني جي سنڌي شعر جي ارتقائي اوج ۽ عروج جو بنياد شاه عنايت کان چڪجي شاه ڪريم کان به اڳتي وڌي، قاضي قادن تائين وڃي ٿو پهچي، جنهن جا هيلٽائين جيتوڻيڪو فقط ست بيت موجود هئا، پر انهن کي شعوري ۽ معنوي لحاظ کان اهڙي ته حيثيت حاصل آهي، جو انهن کي علامه دائود پوٽي "سنڌي ساهت جا ست چمڪندڙ تارا" ڪري سڏيو هو. اهي ست بيت سچ پچ ست آملهم جواهر آهن. تڏهن ته محترم رحيم داد خان مولائي شيدائيءَ چيو آهي ته "افسوس! جو زماني جي خرد برد اعليٰ هستيءَ جي ڪلام جا جواهر اسان جي نظرن کان ڇپائي ڇڏيا. فقط ڪتيءَ جي تارن وانگر ست موتيءَ جا داڻا موجود آهن، جي مائيءَ سنڌڙيءَ جي سهڻيءَ ڳچيءَ جي سونهن آهن." (4)

تعداد ۾ اهي بيت ڀلي ڪري فقط ست هئا، پر انهن ۾ انهي پيڙهه جا سڀ آثار نمودار هئا، جنهن کي سڄي ڪلاسيڪي سنڌي شاعريءَ جي عمارت جو آڌار سڏي سگهجي.

(1) رساله ڪريمي، مرزا قليچ بيگ، ص 28.

(2) شاه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام؛ ڊاڪٽر علامه عمر بن دائود پوٽو، ص، 27.

(3) ايضاً، ص، 28.

(4) تاريخ تمدن سنڌ؛ رحيم داد خان مولائي شيدائي، ص 432.

انهن بيتن ۾ ٿيل تصوف جي پلٽ پلٽان، انهن ۾ سمايل ويدانت جو گيان، انهن جي شاعراڻي رٿا، انهن ۾ آيل سنڌي لوڪ ڪٿائن جا حوالا، اهي مڙئي اهڙيون خصوصيتون آهن، جيڪي اڳتي هلي، تن چئن سون سالن تائين سنڌي شاعريءَ تي ڇانيل رهيون. معنوي لحاظ کان بيتن جو ملهه ڪٿڻ ممڪن ئي نه آهي. تڏهن ته سرگواسي لال سنگ آجواڻيءَ قاضي قادن جي شعر تي تبصرو ڪندي لکيو آهي ته ”افسوس! جو سنڌيءَ جي پهرئين مستند شاعر دنيا کي جيڪو شعر جو خزانو ڏنو، اُن مان فقط ست جواهر محفوظ رهيا آهن. (1) (اصل انگريزيءَ ۾، ترجمو منهنجو ڪيل)

انهيءَ سلسلي ۾، حسن اتفاق سان، تازو ئي هرياڻا صوبي جي هڪ ننڍي ڳوٺ جي مٿ مان مليل هڪ پراڻي دستخط مان قاضي قادن جي سنڌي بيتن جو هڪ وڏو ذخيره دستياب ٿيو آهي. اهي بيت ڪلاسيڪي سنڌي شعر جي خزاني ۾ اهميت ڀريو اضافو ته ڪن ٿي ٿا، پر انهن سان شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي شعر جو توارخي پس منظر به کلي ايترو ته صاف ٿي بيٺو آهي، جيترو اڳ ڪڏهن به نه هو. انهن بيتن سان اُن عظيم روايت جي ابتدائي دور تي گهڻي روشني پوي ٿي، جا اڳتي هلي، شاهه جي شعر جو روپ وٺي، عروج کي رسي. اهي بيت پندرهن ۽ سورهن صديءَ جي سنڌي ٻوليءَ جي معيار ۽ صلاحيتن، ٻوليءَ جي اوسر جي سلسلي (Process) ۽ اُن جي توارخي پس منظر کي ته اجاگر ڪن ٿي ٿا، پر انهن سان هڪ تمام اهميت ڀري حقيقت پڻ اُڀري نڪتي آهي ته هندستان جي اترئين آڌ جي ساهت ۾ چوڏهين صديءَ ڌاري جيڪا ڀڳتي هلچل هلي هئي، تنهن سان سنڌ به هم - قدم رهي هئي. ڀڳتي ۽ گيان جي ڪاوبه جي اها ڌارا، جنهن ان ايراضيءَ جي عوام جي دلين کي آنند سان ڀري ڇڏيو ۽ جنهن ۾ مهاراشٽر جي گيانپشور ۽ نامديو، بهار جي ودياڀتي، اتر پرديش جي ڪبير (1398ع کان 1494ع)، سورداس (1487ع کان 1563ع)، تلسيداس (موت 1624ع)، پنجاب جي شيخ فريد (1450ع کان 1575ع)، گرو نانڪ (1469ع کان 1538)، راجستان جي دادو (1544ع کان 1601ع)، ميران (1504ع کان 1546ع)، گجرات جي نرسي مهتا (1413ع کان 1479) ۽ آڪو ڀڳت وغيره سنت ڪوين بهرو ورتو، تنهن ۾ شاهه عبداللطيف

يلي دير سان بهرو ورتو هجي، پر شاهه کان ٻه سئو سال اڳ ۾ سنڌي سنت کوي قاضي قادن ان ۾ اڳ ئي پنهنجو اهميت ڀريو يوگدان ڏيئي چڪو هو. شاهه لاءِ مشهور آهي ته هن جيڪو ڪنو چاڙهيو، ان جو ڍڪڻ سچل لائو هو، پر شاهه جنهن ڪني جو ڍڪڻ لائو، سو ڪنو قاضي قادن ئي چاڙهيو هو. قاضي قادن جي انهن ناياب بيتن ملڻ سان سنڌي شاعريءَ جو اتهاس ٻه سئو سال اڳتي ڇڪجي ويو آهي.

قاضي قادن هندي، پنجابي، راجستاني ۽ گجراتيءَ جو ڪيترن مشهور سنت ڪوين جو همعصر رهيو آهي. اها ڳالهه ڌيان ۾ آڻي، ته جنهن زماني ۾ اتر ڀارت ۾ ڪبير داس، سورداس، پنجاب ۾ شيخ فرید ۽ گرو نانڪ ۽ راجستان ۾ ميران ٻائي پگتي، پريم ۽ گيان جا گل وسائي رهيا هئا، ان ساڳئي زماني ۾، سنڌ ۾ قاضي قادن اٽڪل ٽيهن سالن جو هو. ميران جو جنم قاضي قادن جي جنم کان اٽڪل چاليهه سال پوءِ ٿيو. گرو نانڪ ۽ سورداس قاضي قادن جا ذري گهٽ هر عمر هئا. قاضي قادن جي وفات وقت دادو ديال آجا ستن سالن جو هو ۽ تلسيداس قاضي قادن کان پوءِ جو کوي آهي.

انهن حقيقتن جي مد نظر قاضي قادن جا تازو مليل اهي ناياب بيت يقيناً سنڌي ادب جي تواريخ جو هڪ اهميت ڀريو پهرياتي باب بڻجندا.

دستخط ۽ ان جي ملڻ جي هنڌ بابت حقيقتون

سنڌي ساهت جي اتهاس جو هيءُ غيب جي درياه ۾ غرق ٿيل باب تڏهن روشنيءَ ۾ آيو، جڏهن 6-9-1976ع تي آل انڊيا ريڊيو ۽ ڀارتي ٽيليويزن هڪ خبر نشر ڪئي ۽ ان جي ٻئي ڏينهن تي ’ٽائيمز آف انڊيا‘، ’نیشنل هيرلڊ‘ ۽ ٻين ڪيترين قومي روزانين اخبارن خبر شايع ڪئي ته ”هريانا لوڪ منچ نالي هڪ سنسٽا کي مشهور سنڌي شاعر قاضي قادن جا، جيڪو 1551ع ۾ گذاري ويو هو، تنهنجا 116 ناياب بيت هٿ آيا آهن.“

قاضي قادن جا اهي 116 ناياب بيت (منهنجي ڇنڊ ڇاڻ بعد، 112 بيت قاضي قادن جا ٻيھن ٿا) هريانوئي ۽ هنديءَ جي ليکڪ شري راجا رام شاستريءَ کي، هريانا صوبي ۾ روهتڪ شهر ويجهو راڻيالا نالي هڪ ننڍي ڳوٺ جي هڪ مٺ مان هٿ ڪيل ”سنتون ڪي واڻيءَ“ نالي هڪ ڪتاب ۾ نظر چڙهيا هئا. شري شاستري هڪ سادگي پسند، سڀاڄهو ۽ آزاد خيال شخص آهي. هن جو جنم هريانا جي توهانڻا نگر ۾ ٿيو هو. 1940ع ۾ هن لاهور يونيورسٽيءَ مان وشارڊ ۽ 1941ع ۾ شاستريءَ جي ڊگري ورتي. راڻيالا جو ڳوٺ، جتان قاضي قادن جا ناياب بيت مليا آهن، سو هريانا صوبي جي، ڀواني ضلعي ۾ دادري چرڪي نگر کان اٽڪل نون ڪوھن جي مفاصلي تي آهي. روهتڪ شهر کان اهو چاليهن ڪلوميٽرن جي مفاصلي تي آهي. روهتڪ ۽ دادري، ٻئي ريلويز نقشي تي آهن. دهليءَ کان انهن ٻنهي شهرن ڏانهن بس-سيوا به چڱي تڪڙي آهي. راڻيالا جي ڳوٺ ڏانهن وڃڻ لاءِ مکيه طرح ٻه رستا آهن. هڪ ته پهرين دادري چرڪيءَ پهچي، اتان راڻيالا لاءِ بس ڪڇجي. دادريءَ کان راڻيالا ڏانهن ڏينهن ۾ ٻه کن بسون وينديون آهن. ٻيو رستو روهتڪ پهچي، اتان ڀوانيءَ واري بس ڪڇجي ۽ واٽ تي سانجهر واس نالي اسٽان تي لهي پئجي، جتان راڻيالا لاءِ ڏينهن ۾ هڪ ٻه بسون وينديون آهن. سانجهر واس کان راڻيالا تائين نانگا به ويندا آهن. مان جڏهن راڻيالا ويس ته دهليءَ مان صبح جو ڇهين بجي کن هريانا روڊ ويز جي جهمڙ -

لوهارو - دادريءَ واري بس ۾ سوار ٿي، ڏهين بجي کن دادريءَ پهتس، جتان ساڍي ڏهين بجي واري، راڻيلا ڏانهن ويندڙ بس ملي. شام جو موٽ وقت جيئن ته ڪنهن به بس جو وقت نه هو، تنهن ڪري اتان ٽانگو ڪري، سانجهر واس پهتس، جتان روهتڪ جي بس ڪنير ۽ روهتڪ مان وري واپس دهليءَ آيس.

راڻيلا جو ڳوٺ هڪ ننڍي، پر پراڻي ۽ مشهور بستي آهي، جنهن جي آبادي هڪ هزار کان وڌيڪ ڪانه هوندي. اهو مٺ، جتان هٿ آيل گرنٽ مان قاضي قادن جا بيت مليا آهن، سو هڪ ٻه منزلي عمارت ۾ آهي ۽ ان کي سنت هريداس دادو پنڌيءَ جو مٺ (مڙهي) سڏيو ويندو آهي. مٺ (مڙهي) ڳوٺ اندر رهائشي مڪانن جي وچ ۾ آهي. ان کي ٻاهران پراڻي ڍنگ جو، ڪاٺ جو وڏو شاهي دروازو آهي، جنهن کي لوهي ڪڙا لڳل آهن. دروازي مان اندر گهر ته هڪ ڪمري وانگر آهي. ان ڪمري ۾ سامهون واري پٽ ۾ هڪ شيخدار دروازي مان مکيه مندر ڏانهن لنگهه آهي. ڪمري مان نڪري ٻاهر ٿجي ته اڳيان هڪ چورس اڱڻ ٿو نظر اچي، جنهن جي سامهون واري طرف ديوارن ۾ لڳل ڪپٽن جي دروازن تي ”دادو رام ستيه رام“، دادو جا سلوڪ ۽ ديوارن تي تنگيل تختين تي دادو ۽ ٻين سنت ڪوين جا لکيل بيت نظر تي چڙهن ٿا. هيٺ فرش تي هڪ گديلو وڇايل آهي، جنهن جي چَوَ ميرانجهري پئي نظر اچي. گديلي جي هڪ ڇيڙي وٽ هڪ چونڪيءَ تي ڪپڙي ۾ ويڙهيل ڪي پستڪ (ڪتاب) رکيا آهن ۽ انهن پستڪن (ڪتابن) جي مٿان ئي، پٽ ۾ دادو ديال، سنت هريداس ۽ ڪن ٻين جا فوتا تنگيل آهن. مٺ (مڙهي) ۾ جيتوڻيڪ بجلي آهي ۽ ڇت ۾ پنکو به لڳل هي، پر جيئن ته هتي بجلي جلد جلد هلي ويندي آهي، ان ڪري گديلي جي هڪ ڪنڊ وٽ ويڙن جو هڪ لڏو رکيو آهي. پوڄاريءَ جي رهڻ واري جڳهه جي ڀر ۾ ئي هڪ طرف هڪ آڀيءَ چونڪيءَ تي ننڍيون وڏيون دوائن جو شيشون، پڙا ۽ پڙيون رکيون آهن. مندر جو پوڄاري مندر جي سنڀال ڪرڻ سان گڏوگڏ، ڳوٺ وارن جي حڪيم طور به ڪم ڪندو آهي. ان سواءِ مندر کي مليل زمين تي کيتي ٻاڙي ڪرائڻ جي سنڀال سڙيءَ جو ڪم به مٿس آهي.

راڻيلا واري مٺ (مڙهي) جي - استاپنا، دادو پنٽ جي سنت هريداس

1723ع ۾ ڪٿي هئي، سنت هريداس، وٽشو ڌرم جي مهايوگيشور سوامي نتانند جو همعصر هو، جنهن لاءِ پرست آهي ته هن سنبت 1856 يعني 1799ع ۾ راڻيلا جي ڀر واري هڪ ايراضيءَ ۾ سماڌي ڌارڻ ڪئي هئي.

مٺ جي موجوده کان اڳئين مهنت سرگواسي رامداس جي چوڻ موجب مٺ جو سنسٿاپڪ (پايو وجهندڙ) سنت هريداس سنبت 1780 يعني 1723ع ۾، ٽيهن ورهين جي ڄمار ۾ راڻيلا پهتو هو، جتي ان مٺ جو پايو وڌو هئائين. ان حساب سان اهو مٺ اٽڪل اڍائي - پوڻا ٽي سئو سال پراڻو ٿيو. سنت هريداس لاءِ مشهور آهي ته هن گهڻا ئي ڪرشنا ۽ ليلائون ڏيکاريون هيون، جنهن ڪري ان خطي ۾ اڄ به سندس ۽ سندس مٺ جي ڪافي مڃتا آهي. سندس واپرائيل وستو، پهراڻ، ڇاڪڙيون وغيره اڄ به مٺ جي ڀر ۾ هڪ مڪان ۾ محفوظ رکيل آهن.

سنت هريداس جا ڪُل ٻاويهه شش ٿيا، جن مان ٻه مست ملنگ هئا، جيڪي گهمندا ڦرندا رهيا ۽ ڪٿي به ٺڪاڻو نه ڪيائون، باقي ويهن ششن مان هڪ راڻيلا وارو مٺ سنڀاليو ۽ ٻين اٺويهن جئن ٻين هنڌن تي وڃي پنهنجا پنهنجا مٺ کوليا.

سنت هريداس جا ٻاويهه شش هن ريت آهن: *

- 1 - سنت ڪيولڊاس، جنهن راڻيلا واري مٺ جي گادي سنڀالي.
- 2 - سنت ڪنيرم، جنهن پوڻا وائيءَ ۾ مٺ کوليو.
- 3 - سنت هرناٺ داس، جنهن پوانيءَ ۾ مٺ کوليو.
- 4 - سنت ڪلياڻ داس، جنهن ماڻڪ واس ۾ مٺ کوليو.
- 5 - سنت ڀڳوت داس، جنهن ڪاگرواس ۾ مٺ کوليو.
- 6 - سنت آٽلرام، جنهن سامير ۾ مٺ کوليو.
- 7 - سنت منوهر داس، جنهن گهوڙا ۾ مٺ کوليو.
- 8 - سنت سهجرام، جنهن جهجر ۾ مٺ کوليو.
- 9 - سنت هيتمداس، جنهن تالاب ۾ مٺ کوليو.
- 10 - سنت ڪاشيرام، جنهن ڌامر ۾ مٺ کوليو.
- 11 - سنت ڌرمڊاس، جو مست ملنگ هو ۽ ڪٿي ٺڪاڻو نه ڪيائين.
- 12 - سنت ديارام، هي صاحب به مست ملنگ هو ۽ ڪٿي ٺڪاڻو نه ڪيائين.
- 13 - سنت مالوڪ داس، جنهن آڊيرام - سر ۾ مٺ کوليو.

* ذريعو: شري جوانند ڀارت پڪشو طرفان ڇپايل ڪتاب: سنت هريداس جي ڪي وائي.

- 14 - سنت پرشورام، جنهن موڪرا ۾ مٺ ڪوليو.
- 15 - سنت مان داس، جنهن هرنا ۾ مٺ ڪوليو.
- 16 - سنت نيترام، جنهن پيلودا ۾ مٺ ڪوليو.
- 17 - سنت نندرام، جنهن چتو مورا ۾ مٺ ڪوليو.
- 18 - سنت آتمارام، جنهن پيٺي ۾ مٺ ڪوليو.
- 19 - سنت نندرام، جنهن ڪلانوڙ ۾ مٺ ڪوليو.
- 20 - سنت چيترام، جنهن بوند ۾ مٺ ڪوليو.
- 21 - سنت سارنگ داس، جنهن ڪانور ۾ مٺ ڪوليو.
- 22 - سنت چرنداس، جنهن ڌوبل ڌن ۾ مٺ ڪوليو.

سنت هريداس جي پرلوڪ پڌراجڻ (فوت ٿيڻ) بعد، راڻيلا وارو مٺ، جتان قاضي قادن جا بيت مليا آهن، ان جي گادي، سنت ڪيولداس سنڀالي. سنت ڪيولداس بعد سنت بشنداس، ان بعد سنت موتيرام، ان بعد سنت هرجيرام، ان بعد سنت ٻڌرام، ان بعد سنت گمان داس، بعد ۾ سنت موٽارام، ۽ ان بعد سنت رامجي داس ان مٺ جي گادي سنڀاليندا آيا. (1) هن وقت ان مٺ جو مهنت آهي سنت راميشور جي.

’سنتون ڪي واڻي‘ نالي اهو گرنت، جنهن ۾ قاضي قادن جا ناياب بيت شامل آهن، سو شري راجا رام شاستريءَ کي، مٺ جي آڳوڻن مهنت شري رامداس جيءَ وٽان مليو هو. ’سنتون ڪي واڻي‘ (ساڪيءَ) نالي اهو گرنت سنت هريداس تيار ڪرايو هو. اهو گرنت، جيڪو سڄوئي هٿ سان لکيل آهي، تنهن ۾ $13 \times 6\frac{1}{2}$ انچ جا اٽڪل 750 صفحا آهن. دراصل هر ڀنو 13×13 انچ جو چورس ڀنو آهي، جنهن کي اڌ ۾ موڙي بائينڊ ڪيو ويو آهي، جنهن ڪري ان جي صورت $13 \times 6\frac{1}{2}$ انچ جي وڃي بيٺي آهي. ڪتاب ۾ ڪم آندل ڀنو ڪو ٿلهو نه آهي، سڀني ڀنن کي ملائي، ڪتاب جي ٿولھ ڏيڍ ڀوٽا ۽ ۱۱ انچ مس ٿيندي. ڀني جو رنگ هن وقت هلڪو ناسي لڳي رهيو آهي. اهو ناسي رنگ، ڀني جي ڪنارن وٽ نسبتاً گهرو آهي، پر ڀني جو وچون حصو، جو لکيل آهي، تنهن مان ليٽا پائيندڙ ڪجهه آڇاڻ اهو ٻڌائي رهي آهي ته ڪنهن وقت ڀني جو رنگ اڇو رهيو هوندو.

ڪتاب جنهن وقت مون کي ڏيکاريو ويو، اهو هڪ نيري بنياد واري،

(1) ذريعو: شري جوانند ڀارت پڪشو جو ڇپرايل ڪتاب: سنت هريداس جي ڪي واڻي.

اچي پيلي ۽ سائي رنگ سان چٽيل گلن واري هڪ ڪپڙي ۾ هو. چورس ڪپڙي کي، اوتري ئي ماپ واري اچي رنگ جو آستر لڳل هو ۽ ڪپڙي جي هڪ ڪنڊ کي هڪ ڏوري لڳل هئي. ڪپڙي جون ٽي ڪنڊون مٿان ورائي، پڇاڙيءَ ۾ چوٿين ڏوريدار ڪنڊ انهن مٿان ورائي، ڪتاب کي ڪپڙي ۾ ٻڌو ويو هو. * (1) شري شاستريءَ مون کي ٻڌايو ته کيس اهو ڪپڙو به ان ڪتاب سان گڏ ئي مٿ مان مليو. ڪتاب مٿان چڙهيل جلد به پراڻو، پر شاندار پئي لڳو. اهو ٿلهي پائي جو هو ۽ ان مٿان اچو لٺي جو ڪپڙو چڙهيل هو.

ڪتاب جا پنا، جيڪي سڀ هڪ قسم جا آهن، ۽ جن جي سائيز 13x6 1/2 انچ آهي، تن ۾ هر صفحي تي آبي نموني، ٻنهي طرفن اٽڪل آڌ انچ جي حاشي ڇڏي، صفحي کي اوچل ڳاڙهي مس سان ٽي آبيون ليڪون هڪ طرف، ٽي ليڪون ٻئي طرف ڏيئي ليڪيو ويو آهي. ان جي وچ ۾ ميسر اٽڪل ساڍا 5 انچ جي وٿيءَ واري جاءِ تي ساڪي (بيت) لکيل آهي. ڪويءَ جو نالو، چنڊ جو قسم، سلوڪن جا نمبر، بيهڪ جون نشانليون وغيره اوچل ڳاڙهيءَ مس ۾ ۽ 'ساڪي' يا بيت گهاٽي ڪاري مس ۾ لکيل آهن. حاشيءَ جي اندر سمايل مواد ۾ چوٿيون درستيون، اتي جو آتي سائيزي - پيلي مس سان، پر وڏيون درستيون يا ڇٽل لاڪنائون، نمبر وغيره حاشيءَ کان ٻاهر سائيزي پيلي مس سان ڪيل آهن.

دستخط ايترو ته ڇٽو ۽ پڪي - سهڻي هٿ ۾ لکيل آهي، جو پاڻ ته ڪنهن آڇا هينئر هينئر ڪنهن اوچي پريس تان ڇپي لائو هجي. پر ساڳئي وقت پني جو پئي پراڻو ٿيل رنگ ۽ حالت ان جي قدامت جي ياد ڏيارين ٿا. هر صفحي تي 36 ستون ۽ هر صفحي تي اٽڪل 25 بيت آهن. آمهون سامهون صفحن تي ستون اهڙيون ته سنوت ۾ بيٺيون آهن، جو ان ڳالهه تي وشواس ئي نٿو اچي ته ڪتاب ڪو هٿ جو لکيل آهي. اکرن جي سندر تا اڪ کي ايترو ته موهيو ڇڏي، جو دل چوي ته انهن کي ويٺو ڏسجي.

سڄو گرنت پراڻي ديوناگري لپي (رسم الخط) ۾ لکيل آهي، جنهن جا ڪيترا اکر هاڻوڪيءَ ديوناگريءَ لپيءَ کان نرالا آهن. مثال طور دستخط ۾

* (1) اسان وٽ سنڌ ۾ قرآن شريف کي ٻن اهري طرح ڪپڙو ويڙهي نهايت متبرڪ طور رکيو ويندو آهي. (د.ن)

پ، ت، چ وغيره اکرن لاءِ ھاڻوڪي ديوناگري کان بنھ نرالا اکر ڪم آيل آھن. بيتن جي لفظ لفظ وچ ۾ ڪابه وڻي نه آھي. سڄو بيت ھڪ ئي لکير (شرو ريڪا) ھيٺ ھلي ٿو، جنھنڪري گرنٽ ۾ سمايل وائي جو صحيح روپ طم ڪرڻ ڏکيو بڻجي ٿو پوي. سنڌي بيتن جي حالت ۾ اھو ڪم تھائين ڏکيو ٿو لڳي، ڇو ته پراڻي ديوناگري لپيءَ ۾ ڪن مخصوص سنڌي آوازن (Imposives) جھڙوڪ ڳ، ڇ، ڏ، پ ۽ عربي فارسيءَ جي سنگھرشي آوازن خ، غ، ظ ۽ ض جي برابر اکرن نه ھجڻ سبب، گرنٽ جي لکندڙ، انھن آوازن سان مشابھت رکندڙ آوازن جو عيوضي پڻو ڪندڙ، الڳ الڳ قسم جي اکرن کي ڪم آندو آھي، جنھن ڪري سنڌي بيتن جو صحيح روپ طم ڪرڻ ٻين ٻولين جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ ڏکيو بڻجي پيو آھي. ان جو ھڪ ڪارڻ شايد اھو به ھجي، ته جيئن ظاھر آھي، بيت ڪنھن غير سنڌيءَ، ڪنھن سنڌيءَ کان ٻڌي لکيا آھن، ان ڪري اھي صحيح ھجي سان قلمبند ٿي نه سگھيا آھن.

ساڍن ستن سون صفحن واري ان گرنٽ ۾ قاضي قادن کانسواءِ الھٿ ٻيا سنت ڪوي به شامل آھن. يعني ته ان ۾ ڪل اڻھتر ڪوين جي وائي آھي. ڪتاب جي شروعات دادو ديال جي وائيءَ سان ٿئي ٿي. ان بعد ڪبير جي ۽ ان کانپوءِ نامديو ڀڳت جي وائي آھي. قاضي قادن جا بيت ڪتاب جي پوئين اڌ ۾ آھن. قاضي قادن جي بيتن کان يڪدم اڳ پنجابي شاعر شاھ حسين جا بيت آھن ۽ قاضي قادن کانپوءِ گرونانڪ ديو جي وائي (جپ جي صاحب) ڏنل آھي، جنھن ۾ 38 پوڙيون آھن.

قاضي قادن جي بيتن شروع ٿيڻ کان اڳ ڳاڙھي مس سان لکيل آھي ته ”ڪاجي ڪادن جي کي ساکھي (سنڌي) اور پي ساڌان کي ساکھي ايکئي.“ بيتن جي پوري ٿيڻ تي، ھڪ سئو اٺويھين نمبر بيت بعد لکيل آھي. ”ڪاجي ڪادن جي کي ساکھي سمپورڻ سماپته.“ (اصل ديوناگري)

گرنٽ ۾ شامل اٿسٽر ڪوئين جا نالا هن ريت آهن:

1. دادو ديال (1544ع کان 1603ع)، 2. ڪبير (1398ع کان 1494ع)،
3. نامديو (جنم 1270ع)، 4. رٿداس (ڪبير جو همعصر)، 5. هرداس (مرتو 1643ع)،
6. غرييداس (1717ع کان 1778ع)، 7. راما نند، 8. سڪا نند، 9. آسانند،
10. ڪرشانند، 11. ڏنو پيگت (جنم 1415ع)، 12. سين پيگت (جنم 1448ع)،
13. پياڃي (1425ع)*، 14. سوجها جي، 15. پرساجي، 16. سڌنو،
17. پيگت ڪمال (ڪبير جو پٽ)، 18. راڻا، 19. چيتر پيگت، 20. بهبل،
21. قاضي محمود، 22. شيخ بهاؤالدين، 23. ترلوچن پيگت، 24. يون، 25. گروانگ ديو،
26. مڪند ڀارتي، 27. ناپاڃي، 28. ودياداس، 29. رنگي، 30. ساوليا، 31. ديشرام،
32. بيسا، 33. مت سندر، 34. سومديو، 35. نرسي (1413ع کان 1479ع)،
36. ڪيٽا، 37. ڪرمچند، 38. ماءُ جڳن نات، 39. پرمائند،
40. سورداس (1487ع کان 1563ع)، 41. ڪانها، 42. بڪنا، 43. جن گوپال،
44. ٿيلا، 45. جڳجیونڊاس (1682ع)، 46. شيخ فريد (1450ع کان 1563ع)،
47. ايسن، 48. شاه حسين (1539ع کان 1593ع)،
49. قاضي قادن (1463ع کان 1551ع)، 50. قاضي محمود،
51. بابا نانڪ (1469ع کان 1538ع)،
52. گورک نات، 53. ڀرتري، 54. گوپيچند، 55. هٿونت، 56. گيري پاد،
57. هرتالي، 58. چر پٽ، 59. بال جنائي، 60. سگريو، 61. ويول،
62. دت، 63. رنگ، 64. وياس، 65. سوما، 66. هريداس، 67. سادو،
68. سندر داس (جنم 1596ع)، 69. گياني.

* پياڃي، جو جنم نرڪ هر موجب 1425ع ۾ ڪنهنڪر موجب 1417ع ۽ 1442ع جي وچ ۾ ٿيو هو.

+ گرنٽ قاضي محمود جو نالو ٻه ڀيرا ورجايل آهي. نمبر 21 ۽ 50 تي تنهن متعلق نه ته وائي ۾ ذڪر آيل ٿو ڏسجي نه وري هيري لڪر ٿي ڪجهه ڪچيو آهي ته هٿ ٻه ڀيرا ساڳي قاضي محمود جو ذڪر آيل آهي يا قاضي محمود ٻه ٽي گذريا آهن.

گرنٽ ۽ بيتن جي سنڌ

قاضي قادن جا تازو مليل بيت، جيڪي سنڌي ادب جي تواريخ جي قديمي دؤر جو عام طرح، هڪ آملهه ۽ آئوٽ حصو آهن، سي اٽڪل پنج صديون غيب جي چادر ۾ ڍڪيل رهن بعد روشنيءَ ۾ آيا آهن. انهيءَ سموري عرصي دوران، اسان وٽ ان شاعر جا فقط ست بيت موجود هئا. ائين نه آهي ته ادبي غوائن ڪو اهي امل ماڻڪ سوجهي لهن ۾ ڪا ڪسر ڇڏي هئي. سنڌ ۽ هند جي برڪت ڪوچنيڪن جي اڪٽ اٽڪن ۽ اٽڪ ڪوشش جي باوجود، قاضي قادن جي مهيا ستن بيتن ۾ ڪو اضافو ٿي ڪونه سگهيو هو. ان ڪري اڄ جڏهن اٽڪل پنج سئو سالن جي طويل عرصي بعد، ان شاعر جا اٽڪل هڪ سئو ٻارهن بيت اوچتو دستياب ٿيا آهن ته اها ڳالهه سولائيءَ سان سمجهه ۾ ٿي ٿئي اچي ته اها ڪا ساڀيا آهي، اهو ڀاويڪ به آهي. ان ڪري اسان کي ڏسڻ گهرجي ته ڇا اهي بيت تحقيق پهرين ته قاضي قادن جا ۽ ٻيو ته سنڌي بيت آهن يا ٻي ڪا ڇيڙ آهن. مان سمجهان ٿو ته بهتر آهي ته پوئين ڳالهه جو نبيرو پهرين ئي ڪري ڇڏجي. اها هيءَ ته بيت سنڌي آهن يا نه.

’سنتون ڪي وائي‘ گرنٽ ۾ هنن بيتن شروع ٿيڻ کان اڳ صاف لفظن ۾ لکيل آهي: ”ڪاڃي ڪادن جي ڪي (سنڌي) ساڪي....“ ان هيٺ ايندڙ بيتن جي ٻوليءَ جو روپ، ويا ڪرڻ واري جوڙجڪ ۽ شبداولي سنڌي آهن. بيتن جي ٻولي مون خود پڙهي ڏني، جا يڪدم مون کي سنڌي ٻولي لڳي. ان سواءِ شري جئرامداس دولترام، شري نارايڻ ’شيام‘، پروفيسر رام پنجاڻي، ڊاڪٽر مرليدھر جيٽلي ۽ ڊاڪٽر موتي لعل جوتواڻي ۽ جهڙن سنڌي عالمن هي بيت ڏسي، اهو تسليم ڪيو آهي ته انهن جي ٻولي سنڌي آهي. هيٺ ڪي مثال ڏجن ٿا، جن مان ظاهر آهي ته بيتن جي ٻولي، گرامري بناوت ۽ شبداولي سنڌي آهن:

زيران زبران آيتان، آڪر آنت نه پار.

هيڪڙيو ايمان ۾، لهن سڀني سار.

يا

روئي مَ ڪر پڌرو، هٿ منجهين ئي جال،

جان جان پريان نه مڙي، تن ڪاٺيءَ جينو بال.

هي فقط ٻه مثال آهن. ان طرح، مليل سڀني بيتن جي زبان ان جهڙي آهي، جنهن ڪري، ان ۾ تيرَ جيترو به گمان نه آهي ته اهي بيت سنڌي آهن. هاڻي رهيو سوال ته بيت قاضي قادن جا آهن يا ٻئي ڪنهن شاعر جا؟ ان لاءِ منهنجا دليل هن ريت آهن:

1- مان اڳ ۾ به چئي آيو آهيان ته 'سنتون ڪي واڻي' گرنٽ ۾ ڪل 69 سنت ڪوٺين جي واڻي شامل آهي. هر سنت ڪويءَ جي واڻي شروع ٿيڻ کان اڳ ڪويءَ جو نالو، ٻولي ۽ ڇند جو نالو، يعني سمورو سڳ ڳاڙهيءَ مس ۾ ڄاڻايل آهي. هاڻي، جنهن ڪي مان قاضي قادن جي واڻي سڏيان ٿو، تنهن ڪي ڇڏي، باقي 68 سنت ڪوي، جن ۾ ڪبير، گرونانڪ، سورداس، دادو وغيره جهڙا پرست ڪوي به اچي وڃن ٿا، تن جي نالن هيٺ جيڪي بيت ڏنا ويا آهن، سي انهن ڪوٺين جي جدا طرح مهيا مجموعن ۾ به موجود آهن، جنهن مان اهو ثابت ٿئي ٿو ته "سنتون ڪي واڻي" گرنٽ ۾ ڄاڻايل سڳ مستند ۽ ڀروسا جوڳا آهن. هاڻي، جيڪڏهن ٻين ڪوٺين جي حالت ۾ اهي سڳ صحيح آهن، ته انهن جي آڌار تي، سنڌي بيت، جن اڳيان ڏنل آهي - "ڪاجي ڪادن جي ڪي ساڪي (سنڌي) اور پي ساڌان ڪي ساڪي ايڪني"، تن لاءِ به وثوق سان چئي سگهجي ٿو ته اهي قاضي قادن جا ئي بيت آهن ۽ سنڌي بيت آهن.

قاضي قادن جا هيلٽائين اسان وٽ جيڪي ست بيت (ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ جي ڪتاب ۾ اٺ) موجود هئا، جيڪي اصل ۾ 'بيان العارفين' جي ملفوظات واري سيڪشن مان مليا آهن ۽ جن لاءِ اهو طئه شده آهي ته قاضي قادن جا آهن، تن مان ٻه بيت (هڪ سڄو ۽ ٻئي جي پهرين مصرع) تازو هٿ آيل بيتن ۾ به ملن ٿا. اهي بيت، تازو مليل بيتن ۾ الڳ الڳ ۽ ٻن مختلف هنڌن تي آهن. ان ڪري اهي به ان ڳالهه جو پرمات (ڀروسو) ڏين ٿا ته باقي بيت به، انهن ٻن بيتن جي تسليم شده رچيندڙ قاضي قادن جا ئي آهن. اهي ٻه بيت آهن:

1. ڪَنزُ قُدُوري ڪافيا، ڪ ڪوَهَ تَه پَرَهْمُورِ،

سو پارَ ئي ٻُڌو ڪو، جِئان پري لَڌُورِ. (1)

(1) 'شاه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام' (1937) ڊاڪٽر علامه عمر بن دائود پوٽو،

2. جوڳي جاڳايوس، سَتو هُئس نِنڊَ ۾

(تهان پوءِ ٿيوس، سنڌي پريان پيچري). (1)

هنن مان پهريون سڄو بيت فقط ٿوري تبديل سان (پڙهڻوم جي بدران پڙهيام، ڪ ڪوم جي بدران ڪ ڪين، سو پار بدران سو ڏيهو، جٿان بدران جان ٿي) ۽ ٻئي بيت جي پهرين مصرع تازو مليل بيتن ۾ آهن. انهن ۾ اهي ’تيڪ‘ کي ڇڏي ’ٻئين‘ ۽ ’چٽيهين‘ نمبر سان ڏنل آهن. (ان لاءِ بيتن جي پڇاڙيءَ ۾ ڏنل نمبر ڏسڻ گهرجي.)

3. تازو مليل بيتن ۽ ان کان اڳ موجود ستن بيتن جي عبارتي ٻولي (Diction/Vocabulary) (لفظن جي عبارت ۽ ٻولي) هڪجهڙي آهي. اڳين بيتن ۾ ڪم آيل برين، سپريان، لت، جوڳي جاڳايوس، ٿيام، لذوم (لڌام) ۽ ٻيا ڪيترائي لفظ تازو مليل بيتن ۾ عام جام ڪم آيل آهن، جنهن ڪري اهو يقين سان چئي سگهجي ٿو ته ٻئي هڪ ئي شاعر - قاضي قادن - جا آهن.

4. اڳين بيتن ۾ جيڪو خيال سمائل آهي. ته پرماتما دنياوي علمن سان نٿو ملي، پر اهو پنهنجي اندر ۾ ئي آهي. يا، انهن بيتن تي چانيل تصوف ۽ ان جي وحدت الوجود وارو خيال تازو مليل بيتن تي به چانيل نظر اچي ٿو. اڳين بيتن ۽ تازو مليل بيتن ۾ خيال جي اها هڪجهڙائي ڏيکاري ٿي ته اڳيان بيت ۽ تازو مليل بيت هڪ ئي شاعر - قاضي قادن - جا ئي آهن.

5. ان سواءِ اڳين بيتن ۾ ڪم آيل چنڊ - دوها، سورنا، تونويري دوهو ۽ بڙو دوهو - تازو مليل بيتن ۾ به ڪم آيا آهن. بيتن جي عبارت ۽ گرامري بناوت به هڪ جهڙي آهي.

انهن مڙني حقيقتن جي مدنظر اهو دعويٰ سان چئي سگهجي ٿو ته ’سنتون ڪي واڻي‘ گرنت ۾ قاضي قادن جي نالي هيٺ ڏنل ذري گهٽ سڀ بيت قاضي قادن جا ئي آهن.

هاڻي باقي ’ذري گهٽ‘ لفظ جي ڳالهه رهجي ويئي، جنهن جي سمجهاڻي ڏيڻ ضروري آهي.

”سنتون ڪي واڻي“ گرنت ۾ ”ڪاڃي ڪادن جي ڪي ساڪي (سنڌي) اور پي ساڌان ڪي ساڪي ايڪئي“ ۽ بيتن جي ختم ٿيڻ تي لکيل ”ڪاڃي ڪادن جي ڪي ساڪي سمپورن سماپته“ جي وچ ۾ ايندڙ بيتن ۾ آخرين بيت

۽ ان کان اڳ وارا ٻه بيت يعني ڪُل ٽي بيت ٻين بيتن کان علحدا آهن. انهن ٽن بيتن جي ٻولي هندي آهي ۽ انهن مان هر هڪ بيت ’قاضي محمود‘ نالي تخلص سان شروع ٿئي ٿو. اهي ٽي بيت هن طرح آهن:

1. ڪاجي محمود دنيا ديڪ ڪر، من مٿن آپ نه ڀول
آپتین غربت سي نیون رهیي، جیون پانو تل کی ڌول. (116)
2. ڪاجي محمود ڪاجل ڪرون تو ڪنڪرا سرما ڪیا نه جای
ان نئون مٿن ایک تون، دوجا ڪهان سماء. (117)
3. ڪاجي محمود سمرء سائیان، جسان تڻن ڀاڄي پڙ
سکيا دک نه جائنهي، جس بیدن تس پیڙ. (118)

سوال آهي ته بيت قاضي قادن جا آهن يا ٻئي ڪنهن کويءَ جا، منهنجو خيال آهي ته اهي بيت قاضي محمود نالي ٻئي ڪنهن کويءَ جا آهن، جنهن جا ڪجهه ٻيا بيت به ’سنتون ڪي واڻي‘ ۾ ٻئي هڪ هنڌ اچن ٿا، جيڪي به هندي ٻوليءَ ۾ آهن. ان لاءِ منهنجا دليل هي آهن. هڪ ته انهن بيتن جي ٻولي صاف سڌي هندي لڳي ٻئي آهي، ٻيون ته هر بيت کويءَ جي تخلص سان شروع ٿئي ٿو، جا ڳالهه قاضي قادن جي بيتن ۾ نه آهي. قاضي قادن پنهنجي بيتن ۾ پنهنجو نالو تمام جزوي طرح ڪر آندو آهي. مون کي فقط هڪ بيت سڄي، جنهن ۾ به هن پنهنجي نالي جو فقط هڪ حصو ڪتب آندو آهي. اهو بيت آهي:

قاضي ڪٿ م ايترو، مٿ ڪيرو ئي پير،

پلائيندو پوئلي، مٿم ڪيندو ڪير. (61)

ان ڪري منهنجو خيال آهي ته مٿي ذڪر ڪيل ٽي بيت قاضي قادن جا نه، پر قاضي محمود نالي ڪنهن کويءَ جا آهن ۽ پوئتيءَ جي تيار ڪندڙ يا لکندڙ تي به اها تهمت ڌري نٿي سگهجي، ڇو ته هن ويچاريءَ ته شروع ۾ ئي لکيو آهي ته ”ڪاجي ڪادن جي ڪي ساڪي (سڌي) اور پي ساڌان ڪي ساڪي ايڪي“ يعني ته ٻين سنتن جا به بيت گڏ، ظاهر آهي، ته اهي ٽي بيت ’ٻين سنتن‘ واري ڪاتي جا آهن. ان سواءِ ٻاويهن نمبر بيت پڻ قاضي قادن جو نه آهي. اهو بيت هيئن آهي:

دادو اکيون پسڻ ڪي پرين، پري آلتیان منجه،

جتي بيٺو مان پرين، نهاريندو هنجھ. (22)

هيءُ بيت سنڌي ٻوليءَ ۾ ته آهي، پر جيئن بيت جي شروعات ۾ ڏنل تخلص مان ظاهر آهي، اهو بيت راجستان جي مشهور سنت ڪوي دادو ديال جو آهي، جنهن سنڌيءَ ۾ پڻ ڪافي تعداد ۾ بيت ۽ وايون چيون آهن. مٿي ڄاڻايل بيت شري پرشورام چترويدي طرفان ايڊٽ ڪيل ”دادو ديال گرنٽاولي“ ۾ ستن ڀاڱي ۾ صفحي 13 تي ارڙهين نمبر هيٺ پڻ، دادو جي نالي سان ڏنل آهي. هتي اهو ڄاڻائڻ سنڌي عوام جي دلچسپيءَ وٽان ٿيندو ته دادو ديال (راجستاني) هنديءَ کانپوءِ پنهنجو گهڻي ۾ گهڻو ڪلام سنڌي ٻوليءَ ۾ ئي چيو آهي. (1) دادو جا اٽڪل چاليهارو سنڌي بيت ۽ ڪجهه سنڌي وايون مون وٽ مهيا آهن. انهن مان چئن بيتن جي پهرين اڌ مصرع ۾ ’دادو اڪيون پسڻ ڪي پرين...‘ جو ڏهراءُ ۽ مٿي ڄاڻايل بيت ۽ انهن بيتن جي خيال ۾ به سماتنا آهي. ان ڪري ان خيال جي تصديق ٿئي ٿي ته هيءُ بيت به دادو ديال جو رچيل آهي. ياد رهي ته قاضي قادن جا هيءُ بيت دادو پنٿين جي مٿ مان لڌا آهن. دادو ديال جي هندي، پنجابي ۽ ٻين ٻولين واري ڪلام تي قاضي قادن جي خيال جو وڏو اثر آهي. دادو سنڌ جي لڳو لڳ ايراضي ڀڄمي راجستان جو شاعر آهي ۽ قاضي قادن جي وفات واري وقت دادو ديال اٽڪل ستن سالن جو هو، ان ڪري اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته، دادو ديال پنهنجي زندگيءَ واري وقت ۾ شايد قاضي قادن جي ڪلام جو شيدائي رهيو هجي ۽ هن وٽان ئي قاضي قادن جو ڪلام دادو پنٿين جي مٿن ۾ ڦهليو هجي. ڪيئن به، اها ڳالهه اڃا تصديق جي محتاج آهي.

تازو مليل بيتن ۾ چوهار نمبر هيٺ آيل بيت گروگرنٽ صاحب ۾، تمام ٿوريءَ تبديل سان، شيخ فريد جي بيتن منجهه ملي ٿو. اهو بيت هن طرح آهي:

گهڙيڻ گهڙيڻ گاريان، پھري لھان سڄاءِ،

مون هيڙو گهڙيال جيون، ڏکڻ ريڻ بهاءُ. (74)

گروگرنٽ صاحب ۾، شيخ فريد جي بيتن ۾ هي بيت هن طرح ڏنل آهي:

گهڙيڻي گهڙيڻي مارئيءَ، پھري لئي سزاءِ،

سو هيڙا گهڙيال ڄم، ڏکڻ ريڻ بهاءُ. (2)

(1) دادو ديال گرنٽاولي؛ پرشورام چترويدي، ص 83.

(2) گروگرنٽ صاحب؛ سنڌي ڇاپو، ڀارت جيون پبليڪيشن ص 80-1379، بيت 41.

هاڻي جيئن ته اهو بيت گروگرنٽ صاحب ۾ شيخ فريد جي بيتن ۾ شامل آهي، ان ڪري في الحال هن بيت کي به 'اور پي ساڌان ڪي ساڪي ايڪئي' يعني ته ٻين سنتن واري ڪاتي ۾ ٿا وجهون، جيتوڻيڪ اهو سوال اڃا تحقيق جي طلب رکي ٿو ته اهو بيت شيخ فريد جو آهي يا قاضي قادن جو، ۽ ڪٿي قاضي قادن جو بيت ته گروگرنٽ صاحب ۾ شيخ فريد جي نالي سان ڪونه اچي ويو آهي!

قاضي قادن جي مليل بيتن ۾ هڪ ٻيو بيت به اهڙو آهي، جنهن جو اڌ حصو گروگرنٽ صاحب ۾ شيخ فريد جي دوهن ۾ نظر اچي ٿو. قاضي قادن جو بيت هن طرح آهي:

ڏيھ لٽا سنجھا پئي، اڳون آئي رات،
ڪڙا پڪاري پاتڻي ٻيڙا ڪپر وات. (76)

گروگرنٽ صاحب ۾ اهو هن طرح آهي:
فريداڏڪا سڀي ڏھ گڻيا، سولان سڀي رات،
ڪڙا پڪاري پاتڻي، ٻيڙا ڪپر وات. (1)

جيئن ته بيت جي اڌ حصي ۾ ڪافي فرق آهي، ان ڪري ممڪن آهي ته قاضي قادن اهو بيت شيخ فريد جي، يا شيخ فريد، قاضي قادن جي بيت تي تضمين طور چيو هجي. قاضي قادن وارو بيت پاڻ وڌيڪ پختو لڳي ٿو. ان ڪري ان بيت کي مان قاضي قادن جو بيت ئي ڪري ٿو ليڪيان. ساڳئي وقت ستهتر نمبر جي هيٺ ايندڙ بيت به گمان پيدا ڪندڙ آهي. اهو بيت هن طرح آهي:

سَفر مٿن سَپرين، اڀو سار لدن،
هلڻ جيونَ هَلو چوي، ڳجهيون ڳالهيون ڪن. (61)

هن بيت جي ٻولي ته سنڌي آهي، پر ان ۾ ”هلو چوي“ لفظ گمان پيدا ڪندڙ آهن. ڪوين جي اها روايت رهي آهي ته اهي پنهنجو تخلص ڏيندي، ان سان ’چوي‘ لفظ وجهندا آهن. جيئن سامي چوي، سهڻو شاهه لطيف چوي، يا تازو گذريل وقت ۾ پرهاد چوي. ان ڪري هن حالت ۾ به ڌيان ان طرف ڇڪجي ٿو ويڃي ته اهي لفظ ’هرو چوي‘ ته ڪونه آهن. چو ته ’ل‘ ۽ ’ر‘

جو پاڻ ۾ بدلجڻ عام رواجي آهي ۽ اهو بلڪل ممڪن آهي ته لکائيندڙ چيو هجي ”هرو چوي“ ۽ لکندڙ لکيو هجي ’هلو چوي‘ نه ته ٻيءَ حالت ۾ ’چوي‘ لفظ جي ڪا به سارٽڪا نظر نٿي اچي. پر جيڪڏهن اهو مڃي وڃي ته اهي لفظ ’هرو چوي‘ ئي آهن، ته پوءِ سوال ٿو اٿي ته اهو ’هرو‘ ڪير هو؟ ممڪن آهي ته اهو ’هرو‘ ڪو خود به ڪوي هجي ۽ قاضي قادن جو عقيدتمند رهيو هجي، جنهن جي ذريعي ئي قاضي قادن جا هي بيت دادو پٺئين تائين پهتا هجن. بهر حال، اهو بيت قاضي قادن جي بيتن ۾ شمار نه ڪري في الحال ائين سمجهجي ٿو ته اهو ’هروءَ‘ نالي ڪنهن ٻئي ڪويءَ جو سنڌي بيت آهي. اهو به ممڪن آهي ته اهو بيت قاضي قادن جي همعصر عالم مولانا فخر هروي جو هجي، جنهن جي واقفيت ڏيندي تاريخ معصومي ۾ چيو ويو آهي ته ”... خوش طبع ۽ آڪابر هو. شعر پڻ چوندو هو. صنايع ۽ بدائع عروض ۽ قافيه بابت ڪجهه تصنيفون اٿس.“ (1)

ان جو مطلب ٿيو ته ڪل ڇهه بيت آهن، جيڪي قاضي قادن جا نه آهن. (ٽي قاضي محمود جا، هڪ دادو جو، هڪ گروگرنٽ صاحب ۾ شيخ فريد جي نالي سان آيل ۽ هڪ ’هروءَ‘ جي تخلص وارو). ان سواءِ دستخط ۾ ٻارهيٺ نمبر بعد بيت کي چوڏهون نمبر ڏنل آهي. ساڳيءَ طرح ستاسي نمبر بيت بعد بيت کي اٺائوي نمبر ڏنل آهن. يعني ته تيرهين ۽ اٺاسي نمبر وارا بيت آهن ئي ڪونه. ڇهه ڌاريا بيت ۽ ٻه بيت ڪٽل، سي ٿيا اٺ بيت. دستخط ۾ آخرين بيت تي ڏنل نمبر آهي هڪ سئو آرڙهن. سئو آرڙهن مان اٺ بيت ڪڍي ڇڏجن ته باقي بچيا هڪ سئو ڏهه بيت. پر شروعات واري بيت ’زيران زبران آيتان...‘ کي نمبر ڏنل نه آهي ۽ ان کي ’ٽيڪ‘ ڪري سڏيو ويو آهي، ساڳئي وقت هڪ سئو پنڌرهين نمبر پڻ جدا جدا بيتن کي ٻه دفعا ڏنو ويو آهي، ان ڪري ٻه بيت اهي وڌيا. ان جو مطلب ٿيو هڪ سئو ڏهه بيت وڌو ٻه بيت. يعني ته هريئا واري دستخط ۾ قاضي قادن جا ڪٽي سٽي ڪل 112 بيت آهن.

ان سواءِ هريئا واري دستخط ۾ مليل سنڌي بيتن سان ڪي ٻيون حقيقتون پڻ اُڀري بيٺيون آهن، جي شايد ڪي تواريخي تبديليون آڻين. اهي سنڌيءَ جي علم ۽ ادب واري حلقن ۾ چاهه رکندڙن لاءِ دلچسپي ۽ ڀرپور

ٿينديون. ان ڪري هتي انهن جو ذڪر ڪرڻ ضروري آهي.

دستخط بر 32 نمبر بيت آهي:

عين قصر در لڪ، ڪوڙين سڻس ڪڙڪيان؛
جان ئي ڪرين پرڪ، تان ئي سڄڻ سامهان. (32)

شاه جي رسالي بر هي بيت هن طرح اچي ٿو:

ايڪ قصر در لڪ، ڪوڙين ڪُسن ڳڙڪيون،
جيڏانهن ڪريان پرڪ، تيڏانهن صاحب سامهون.

’شاه جي رسالي‘ بر ڪيترا ڌاريا بيت به اچي ويا آهن، اها هڪ
مڃيل حقيقت آهي. پرنسپال لالسنڪ آجواڻي چوي ٿو،

"The poets before Shah paved the way for him and thier verses
have sometimes been incorporated into Shah's verses and at their
best are not very much distinguishable from his verses." (1)

سو ٻين شاعرن جا شعر شاه جي رسالي بر اهڙو ته سمائجي ويا آهن،
جو انهن کي سولائيءَ سان ڳولهي ڪيڏ سولو ئي نه آهي. پر جيئن ته مٿي
ڏنل بيت هلڪي تبديل سان هريئاڻا واري دستخط بر سنڌ سان قاضي قادن جي
نالي هيٺ ملي ٿو، ان وثوق سان چئي سگهجي ٿو ته اهو بيت شاه جو نه، پر
قاضي قادن جو آهي.

ساڳيءَ طرح هريئاڻا واري دستخط بر 100 ۽ 101 نمبرن وارا بيت پڻ
هلڪي تبديل سان شاه جي رسالي بر ملن ٿا، اهي آهن:

پوري پڳي جت، ماڻڪ آساري پيو،
ڪوه نه ڏونڊ تَت، تون بي اونگهو هت ڪر. (100)

هي بيت ’شاه جي رسالي‘ بر هن طرح ڏنل آهي:
اَمَل آساري پئي، پوري پڳهه جت،
ڪَه نه روئڻ تَت، ٻئي اڌ هت ڪري.

(شاه جو رسالو، ڪلياڻ آڏواڻي، سر سريراڳ، داستان 4، بيت 15)

(1) پرنسپال لالسنڪ آجواڻي، ’هسٽري آف سنڌي لٽريچر (انگريزي ۾) ٻيو ڇاپو،
ڇپائيندڙ، اساهيت ڪاڊمي، ص 56.

هرياڻا واري دستخط ۾ ٻيو بيت آهي:
پوري پڳي جاو، ماڻڪ آساري پيو؛
سُري صرافين آو، بي - اينگهو هٿ ڪر. (101)

شاهه جي رسالي ۾ هي بيت هن طرح آهي:
آمل آساري پئي، پوري پڳم جيئن؛
وانءُ صرافن سيئن، ٻئي اڌ هٿ ڪري.
(شاهه جو رسالو، ڪلياڻ آڏواڻي، سر سريراڳ، داستان 4، بيت 16)

قاضي قادن جو بيت آهي:
سوڻيريان سنهڙو، جا تن ڪيوءَ نه تيئن،
توڪي اکرين ۾، ٻرين پيندو ڪيئن. (52)
شاهه جو بيت آهي:

جان تن ڪيئي نه تن، سئريان ئي سنهڙو،
ٻرين پائيندا ڪئن، توڪي اکرين ۾.

(جناب علا محمد حامی خيرپوري جي، "شاهه جي نازڪ خيالي"، مضمون تان پورتل) شاهه عبداللطيف ڀٽائي 1953ع.

مٿي ذڪر ڪيل بيت جيئن ته هرياڻا واري دستخط ۾ قاضي قادن جي نالي هيٺ آهن، تنهن ڪري ظاهر آهي ته قاضي قادن جا ئي آهن، جيڪي زباني روايت سبب ٿوري مختلف صورت وٺي، شاهه جي رسالي ۾ گهسي ويا ٿا ڏسجن. مٿي ذڪر ڪيل سڀني بيتن جون هرياڻا واري دستخط مان مليل پڙهڻيون پاڻ مون کي شاهه جي رسالي (ڪلياڻ آڏواڻي) ۾ آيل پڙهڻين کان وڌيڪ تسڪين بخش ۽ معنيٰ ڀريون لڳن ٿيون. (1)

ساڳيءَ طرح دستخط 37 نمبر هيٺ آيل هڪ بيت پڻ شاهه جي رسالي ۾ آيل هڪ بيت سان ملي ٿو. پر شاهه جي رسالي واري بيت ۾ ٽي مصرعون آهن ۽ قاضي قادن جي نالي هيٺ آيل اُن ساڳئي بيت ۾ ٻه مصرعون آهن، جنهن ڪري پانٿجي ٿو ته شاهه يا ته قاضي قادن جي بيت کي تامين ڪري اهو بيت چيو آهي يا ته اُن جي ڀران چيو آهي. اهو بيت آهي:

(1) انهن بيتن جون هرياڻا واري دستخط واريون پڙهڻيون، شاهه جي رسالي وارين پڙهڻين کان وڌيڪ تسڪين بخش (مستند) چوڻيون لڳن، اهو وڌيڪ مون "قاضي قادن جو ڪلام" (تفصيل سان) ۾ بحث هيٺ آڻي ڇڏڻ چاڻ ڪئي آهي. اهو ڪتاب ڇاپي جو انتظار ڪري رهيو آهي. (ه. ٽ)

قاضي قادن جو بيت:

آپري ۾ پير، ڪنهن لڏو پيرين؛
تہ ڀو سڏو پير، ڪوڙين منجهن ڪولهي. (37)
شاهه جي رسالي ۾ هي بيت هن طرح اچي ٿو:

ڪپيريءَ ۾ پير، ڪنهن لڏو پيرين؛
جيان منجهن ماڙهين، سڄڻ ٿيان ٿي سير،
آن پونءِ سڏو پير، ڪوڙن منجهان ڪولهي.
(شاهه جو رسالو، ڪلياڻ آڏواڻي، سر ڪاهوڙي، داستان 3، بيت 3)

قاضي قادن جا ڪيترا بيت شاهه جي ڪلام ۾ ئي نه، شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي ڪلام ۾ پڻ گڏ مڪس ٿي ويا آهن. هريانا واري دستخط مان پتو ٿو پوي ته شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ واري جو هڪ مشهور بيت، دراصل قاضي قادن جو بيت آهي. اهو بيت ڊاڪٽر داؤد پوٽي 'شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام' ڪتاب ۾، شاهه ڪريم جي نالي هن طرح ڏنو آهي:

پيرين (پهرين) پاڻ وڃاء، پاڻ وڃائي هو، له؛
توهان ڌار نه سڀرين، مَه منجهيئي پاء. (1)

هريانا واري دستخط ۾ قاضي قادن جي نالي سان هي بيت هن طرح ملي ٿو:

پهرين پاڻ وڃاء، پاڻ وڃائي سو لهي،
مَن آندر مَه پاء، توڻي آندر سڀرين. (34)

اهي 93 يا 94 بيت جيڪي شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي نالي سان جوڙيا ويا آهن. تن بابت به اها پڪ نه آهي ته اهي سڀ شاهه ڪريم جا آهن، يا نه. ان لاءِ ڊاڪٽر داؤد پوٽي لکيو آهي، ته ”يقين سان چئي نه ٿو سگهجي ته انهن بيتن مان ڪيترا خود سندس آهن، ڇاڪاڻ ته ’بيان العارفين‘ واري، ڪن ٿورن هنڌن کانسواءِ، ڪٿي به ائين صاف نه ڄاڻايو آهي ته اهي بيت خود شاهه ڪريم جا آهن؛ فقط منڍ ۾ انهيءَ ڳالهه ڏي اشارو ڪيو آٿس. بهرحال، جنهن صورت ۾ آسان کي انهن بيتن جي صحت يا سقم سڃاڻڻ

(1) 'شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام': ڊاڪٽر غلام عمر بن داؤد پوٽو، بيت 30، ص 37.

بابت ٻيو ڪو سڄھ ڪونهي، تنهن صورت ۾ اهي بيت شاھ ڪريم جا ئي سمجهڻ گهرجن. (1)

پر آڇ جڏهن اسان کي هڪ پڪي پختي دستخط مان پتو پوي ٿو ته شاھ ڪريم جي نالي سان ٻڌجندڙ بيت، سچ پچ قاضي قادن جو آهي، ته اسان کي هن بعد اهو بيت قاضي قادن جو ڪري ليکڻ گهرجي. ان سواءِ هريانا مان مليل ٻيا به ڪيترائي بيت جوڙجڪي، لفظي ۽ معنوي طرح شاھ لطيف، شاھ ڪريم، عنات وغيره سان مڪمل يا ڪنهن حد تائين مشابهت رکن ٿا. مثال طور:

- قاضي قادن جو بيت: آڪر ٻيا وسار، آلف آڳهون ئي ياد ڪر؛
سو تون ڏيئو ٻار، جو نه آجهمڻم ڪڏهن. (6)
- شاھ جو بيت: آڪر پڙھ آلف جو، ٻيا ورق سڀ وسار،
آندر تون آجار، ٻيو پنا پڙھندين ڪيترا.
- قاضي قادن جو بيت: لايي لام آلف سان؛ ڪاتب لکين جيئن،
مون ھنڀرو پريان سان، لڳو آهي تيئن. (7)
- شاھ لطيف جو بيت: ڪاتب لکين جيئن؛ لائي لام آلف سان،
آسان سڄڻ تيئن، رهيو آهي روح ۾.
- قاضي قادن جو بيت: ڪايا مھ ڏيئي، ٻيٽا جي درياو ۾،
پسندا سيئي، ماڻڪ آڪرين سي. (12)
- شاھ لطيف جو بيت: ويا جي عميق ڏي، منهن ڪاڻو ڏيئي،
تن سڀون سوڄي ڪڍيون، پاتاران پيهي،
پسندا سيئي، آمل آڪرين سي.
- قاضي قادن جو بيت: ستو سڄي رات، مھ ڏيڪي موئن جيئن،
نه تو سنبل تات، نه تو جهوري آه ڪا. (83)
- شاھ لطيف جو بيت: ستين سنجھيئي، مٿن ويڙهي مٿن جيئن،
اوجاڳو اکين کي، ڄاڻم نه ڏيئي.

قاضي قادن جي زندگيءَ بابت احوال

قاضي قادن سنڌ ۾ سمن ۽ ارغونن واري ايام ۾ ٿي گذريو آهي. جيئن ته هن صاحب جو تواريخ سنڌ سان به گهرو واسطو رهيو آهي، ان ڪري هتي ٿورو تواريخي پس منظر ڏيڻ بيجاڙ نه ٿيندو. سمن 1349ع کان 1520ع تائين سنڌ تي راڄ ڪيو. سومرن کان راڄ جي واڳ ڏور وٺڻ بعد هن پاڻ کي ڄام جو لقب ڏنو. سندن قبرستان مڪلي پهاڙيءَ جي اتر واري ڇيڙي تي ٺهيل آهي. 1520ع ڌاري شاهه بيگ ارغون، سمن جي آخرين حاڪم ڄام فيروز کي شڪست ڏيئي، سنڌ ۾ پير ڄمايا، جنهن بعد، سنڌ ۾ سمن جي حڪومت ختم ٿي ۽ ارغونن جو راڄ قائم ٿيو.

قاضي قادن سنڌ جي چئن حاڪمن، سمن جي ٻن حاڪمن ۽ ارغونن جي ٻن حاڪمن - جي دؤر مان لنگهيو. اهي هن ريت آهن:

1. ڄام نظام الدين (ڄام نندو) 864 هـ کان 914 هـ

2. ڄام فيروز 914 هـ کان 927 هـ

3. شاهه بيگ ارغون 927 هـ کان 928 هـ

4. شاهه حسين ارغون 928 هـ کان 962 هـ

قاضي قادن جي حياتيءَ بابت گهڻو احوال ميسر نه آهي، پر هتي هتي پراڻن پارسي - عربي تواريخي ۽ ٻين ڪتابن ۾ ان باري ۾ ٿورو گهڻو احوال ملي ٿو. ان مان پتو پوي ٿو ته قاضي قادن جا وڏا اصل ۾ اڄ جا ويٺل هئا، جتان پوءِ سيوهڻ ۽ ٺٽي ۾ اچي رهيا. سندس وڏو ڏاڏو قاضي ابوالخير پهريون شخص هو، جو اچي بکر ۾ مقيم ٿيو. (1)

تحفته الڪرام ۾ اڄ کي قديم سنڌ جي هڪ مشهور مصروف ۽ عزت واري جاءِ ڪري بيان ڪيو ويو آهي. اڄ لاءِ لکن ٿا ته اتان جي سر زمين خدا وارن جي مرجع ۽ اهل الله جو آرام گاهه رهي آهي. هي شهر عالمن جو آشيانو ۽ تصوف جي سرگرميءَ جو مکيه مرڪز رهيو آهي. (2) ٻارهين صديءَ جي پوئين آڌ ۾ جڏهن محمد غوريءَ هندستان تي حملو ڪيو، ان وقت اڄ جو

(1) تاريخ مصومي، فارسي متن، ص 200 ۽ 202، سنڌي ترجمو ص 328. ۽ 240 ٻن ڏسو تحفة الڪرام، ص. 320 ۽ 353.

(2) تحفته الڪرام سنڌي ترجمو، ص 294.

شهر اسلامي تعليم جو مکيه مرڪز هو. ڪٿان ڪٿان جا مسلم عالم ۽ وڏا وڏا صوفي هن طرف ڇڪجي آيا هئا. مشهور تواريخ نويس منهاج الدين سراج، جو التمش جي ڏينهن ۾ ٽي دفعا قاضي مقرر ٿيو، سو اڄ جي فيروز ڪاليج ۾ استاد رهي چڪو هو. اڄ جي شهر مان ئي سنڌ ۽ ڏکڻ اولهه پنجاب طرف اسلام ۽ تصوف جو پرچار ڪيو ويندو هو. (1) هندستان ۾ صوفين جي قادري سرشتي جو پايو وجهندڙ سيد بندگي محمد غوث به اڄ ۾ اچي مقيم ٿيو هو. ان کان اڳ سهروردي سلسلي وارن اڄ کي پنهنجي سرگرميءَ جو مرڪز بڻائي، مشهور ڪيو هو.

قاضي قادن جي تڙ ڏاڏي قاضي ابوالخير کي ”تحفته الڪرام“ ۾ اڄ جي بزرگن مان هڪ ڪري بيان ڪيو ويو آهي. (2) قاضي ابوالخير جي واقفيت ڏيندي لکيو ويو آهي ته، ”هو قاضي قاضن جي ڏاڏن مان هو. نهايت چڱي خالته ۽ فضيلت جو صاحب هو. بکر ۾ رهندو هو ۽ اتي ئي گذاري ويو.“ (3) قاضي قادن جي والد جو نالو قاضي ابو سعيد ۽ ڏاڏيءَ جو نالو قاضي زين الدين هو. قاضي قادن جو پيءُ نهايت فضيلت جو صاحب، حاضر جوابيءَ ۾ پنهنجي وقت ۾ يگانو ۽ انهيءَ ملڪ يعني بکر ۾ نامي گرامي ٿي گذريو آهي. (4) قاضي قادن جا وڏا سيوهڻ (سيوستان) ۽ ٺٽي ۾ پڻ رهيا هئا. قاضي قادن جو جنم ۽ نياڄ غالباً بکر ۾ ئي ٿيو هو، جنهن ڪري ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سڪونت جي لحاظ سان کيس ”قاضي قادن بکري“ سڏڻ وڌيڪ مناسب ۽ صحيح سمجهي ٿو. (5) تاريخ معصوميءَ ۾ به کيس ”قاضي قادن بکري“ ڪري بيان ڪيو ويو آهي. (6) پر تحفته الڪرام ۾ هن کي هڪ کان وڌيڪ هنڌن تي ”قاضي قاضن سيوستانی“ ڪري بيان ڪيو ويو آهي. (7) بکر ۽ سيوهڻ (سيوستان) سنڌ جا ٻه پراڻا شهر آهن. بکر جو شهر

(1) صوفي مت ساڌنا اور ساهتيه: رام پوجن تواري، ص 409.

(2) تحفته الڪرام: مير علي شرقانغ، سنڌي ترجمو: ص 307.

(3) ايضاً: ص 320.

(4) ايضاً: ص 352.

(5) سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ص 126.

(6) تاريخ معصومي: مير معصوم بکري، سنڌي ترجمو، ص 242.

(7) تحفته الڪرام: مير علي شير قانع، سنڌي ترجمو، ص 320.

اروڙ جي اجڙڻ بعد وسيو. بکر جي سرزمين کي يقين وارن جي ملجا ۽ عارفن جو سرچشمو ڪري سڏيو ويو آهي. سيوستان پڻ سنڌ جو هڪ قديم شهر، صوفين جو ديرو ۽ سڳورو مڪان آهي.

مبين شاه ڪريم جي مفلوظات مان معلوم ٿئي ٿو ته قاضي قادن ڪو وقت بکر علائقي جي درهيلي (هن وقت ڀيرو) ضلعي نوابشاه (هن وقت ضلع نوشهرو فيروز) ۾ به رهيو هو. اتي سندس ملاقات هڪ مست درويش سان ٿي، جنهن کيس حقيقت طرف مائل ڪيو.

قاضي قادن جي، هڪ شاعر جي روپ ۾ ڄاڻ سڀ کان پهرين ميان محمد رضا آبن وائي عرف مير دريائي ٺٽوي جي لکيل 'بيان العارفين' نالي فارسي ڪتاب مان ملي ٿي. ان ۾ شاه عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي بيتن سان گڏ قاضي قادن جا ست سنڌي بيت به ڏنل آهن. پر ان ڪتاب ۾ به سندس حياتيءَ تي ڪا روشني پيل نه آهي. سندس شخصيت ۽ زندگيءَ جي ڪجهه واقعن بابت احوال 'تاريخ معصومي' ۽ 'طبقات اڪبري' ۾ ملن ٿا، پر سندس اوڻائي زندگيءَ جو احوال اڃا تائين هڪ ڳجهه ڳجهاندڙ ڳالهه آهي. سندس جنم جي پڪي پختي تاريخ ڪٿان به ملي نه سگهي آهي. البت، 'تاريخ معصومي' ۾ سندس وفات جو سنه 958ھ ڄاڻايل آهي. (1) 'تاريخ معصومي' جو ليکڪ مير محمد معصوم بکري، قاضي قادن کي ويجهي ۾ ويجهو مصنف ۽ سندس هر وطن رهيو آهي. ان ڪري ان جي حوالن تي وڌيڪ پروسو ڪري سگهجي ٿو.

مير معصوم لکي ٿو ته قاضي قادن سنه 958ھ يعني 1551ع ۾ وفات ڪئي. ان ڳالهه جي تصديق مير علي شير قانع پڻ 'تحفته الڪرام' ۾ ڪئي آهي. (2) انهن ٻن تواريخي ڪتابن ۾ ڪن اهڙن واقعن جو بيان اچي ٿو، جن جو سڳو وٺي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، پنهنجي ڪتاب "سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ" ۾ شاعر جي جنم جي سنه جو اندازو لڳايو آهي، جو ڪافي وزنائتو آهي. ڊاڪٽر بلوچ چوي ٿو: مير محمد معصوم بکري تاريخي لحاظ سان قاضي قادن کي ويجهي ۾ ويجهو مصنف ۽ سندس هر وطن آهي ۽

(1) 'تاريخ معصومي': مير معصوم بکري، سنڌي ترجمو، ص 243

(2) 'تحفته الڪرام': مير علي شير قانع، سنڌي ترجمو، ص 353.

سندس حوالا پڻ ڪافي مستند آهن. لکي ٿو ته قاضي ”وڏي عمر ۾“ پنهنجي قضا جي عهدي تان استعيفا ڏني. (1) اُن وقت ۾ ”وڏي عمر“ جي اندازي جي لحاظ سان، قدرتي يقين سان چئي سگهجي ٿو ته قاضي صاحب اسي (80) کن ورهين جي ڄمار ۾ استعيفا ڏني هوندي. مير معصوم هڪ ٻئي سنڌي عالم، دربيلي جي شيخ عبدالله متقي بابت لکي ٿو ته هو سنه 947 هـ ۾ گجرات ويو ۽ وڃي قاضي عبدالله جو صحبتي ٿيو ۽ (بعد ۾) مديني شريف ۾ قاضي قادن جي صحبت ۾ رهڻ لڳو. (2) جيڪڏهن شيخ عبدالله متقي 950 هـ ڌاري مديني شريف ۾ قاضي قادن جو صحبتي ٿيو هجي، ته ان مان گمان نڪري ٿو ته قاضي قادن 947-950 هـ واري عرصي ۾ قضا جي عهدي تان استعيفا ڏني ۽ 950 هـ ڌاري سندس عمر ڪم از ڪم اسي (80) ورهيه هئي. مير معصوم لکي ٿو ته، ”قاضي قادن 958 هـ ۾ وفات ڪئي.“ جنهن جي تصديق مير علي شير قانع پڻ ”تحفته الڪرام“ ۾ ڪئي آهي. (3) انهيءَ ڪري ڪافي وثوق سان چئي سگهجي ٿو ته قاضي قادن ڪم از ڪم اناسي ورهين جي عمر ۾، سنه 958 هـ ۾ وفات ڪئي؛ انهيءَ لحاظ کان سندس ولادت سنه 870 هـ ڌاري تسليم ڪري سگهجي ٿي. (4) (ڊاڪٽر بلوچ جو حوالو پورو ٿيو). هن مان خلاصو اهو ٿيو ته قاضي قادن جو جنم اٽڪل 1463 هـ ڌاري ٿيو هوندو ۽ سندس تعليم ۽ تربيت ڄام نظام الدين (ڄام نندي) جي آيا مڪاريءَ ۾ ٿي.

مير معصوم قاضي قادن جي شخصيت کي هن طرح بيان ڪيو آهي:

”... طرحين طرحين عملي فضيلتن سان سينگاريل هو. قرآن مجيد ۽ فرقان حميد ياد هوندو هوس. قرئت ۽ تجويد جو علم ڄاڻندو هو. حديث، تفسير، اصول، فقه، تصوف ۽ آلي علمن (صرف و نحو) ۾ ڪافي دخل رکندو هو. انشاء ۾ پنهنجي وقت جو يگانو هو. ابجد جو علم پڻ ڄاڻندو هو. سلوڪ جي رستن ۾ ڏاڍيون رياضتون ڪيل هئس. حرمين شريفين جي زيارتن سان مشرف ٿيل هو. سيد محمد جونپوري، جو ميران مهديءَ جي لقب سان مشهور ٿيو، جي مريدن ۽ معتقدن جي سلسلي ۾ داخل هو. انهيءَ ڪري شريعت جا عالم مٿس طعنا ڪندا هئا. شاهه بيگ جي هن فاني دنيا مان گذري

(1) تاريخ معصومي؛ فارسي متن، ص 202.

(2) ايضاً؛ ص 204.

(3) ’تاريخ معصومي‘؛ فارسي متن، ص 202 ۽ تحفته الڪرام (سنڌي ترجمو)، ص 253.

(4) ’سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ‘، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ص 126-127.

ويڃڻ کانپوءِ، مرزا شاه حسين جو منظور نظر ٿي، بکر ۽ ان جي آسپاس جي قضا جا فرائض بجا آڻيندو رهيو ۽ سندس خدمت ۾ جيڪي شرعي ڪيس ايندا هئا، تن جي فيصلي ڪرڻ ۾ نهايت احتياط، امانت ۽ دينداري ظاهر ڪندو هو." (1)

قاضي قادن، قضا جي مسند تي پهرين ڪڏهن ويٺو ۽ ڪيترو عرصو ان عهدي تي رهيو، اها حقيقت آڃا منجهيل پئي لڳي. موجوده روايتن موجب ته قاضي قادن، ڄام نظام الدين، ڄام فيروز، شاه بيگ ارغون ۽ شاه حسن ارغون - انهن چئني حاڪمن جي آيا مڪاريءَ ۾ قضا مسند تي رهيو آهي. شري لطف الله بدوي پنهنجي ڪتاب "تذڪره لطفی" ۾ لکي ٿو ته "هو (قاضي قادن) ڄام نظام الدين جي صلح واري زماني ۾ ئي قضا جي مسند تي ويٺو." اڳتي هلي هو لکي ٿو. "ڄام فيروز جي گجرات ڀڄي وڃڻ کانپوءِ، جڏهن سنڌ پوريءَ طرح شاه حسن جي قبضي ۾ اچي وئي، تڏهن مرزا (شاه حسن) کيس بکر جو قاضي مقرر ڪيو." (2)

شري لطف الله بدوي جي بيان مان ظاهر آهي ته قاضي قادن ڄام نظام الدين ۽ شاه حسن جي آيا مڪاريءَ ۾ قاضي رهيو هو. هوڏانهن ميمڻ عبدالمجيد سنڌي پنهنجي ڪتاب "ڪريم جو ڪلام" ۾ لکيو آهي ته، "ان کانپوءِ شاه بيگ کيس (قاضي قادن کي) بکر جو قاضي مقرر ڪيو. شاه بيگ جي وفات (22 شعبان 928 هـ برابر 8 جولاءِ 1522ع) کانپوءِ سندس پٽ مرزا شاه حسن جي ڏينهن ۾ به هو بکر جو قاضي هو." شري ميمڻ جي بيان جو تواريخي آڌار خبر نه آهي ڪهڙو آهي، پر جيڪڏهن اها حقيقت آهي ته پوءِ چئبو ته قاضي قادن ڄام نظام الدين ۽ شاه حسن (3) جي زماني ۾ ته قاضي هو پر شاه بيگ جي زماني ۾ به قاضي رهيو هو. تحفته الڪرام ۾ وري اهڙو ذڪر اچي ٿو، جنهن مان پائنئجي ٿو ته هو نه فقط انهن ٽن حاڪمن، پر چوٿين حاڪم ڄام فيروز جي ڏينهن ۾ به قضا جي عهدي تي هو. تحفته الڪرام جو ليکڪ لکي ٿو ته "ڄام فيروز، شاه بيگ جي فوت ٿيڻ جي خبر تي

(1) 'تاريخ معصومي': مير معصوم بکري، سنڌي ترجمو، ص 243.

(2) تذڪره لطفی، لطف الله بدوي، جلد 1.

(3) مرزا شاه حسن جي آيا مڪاريءَ ۾ قاضي قادن قضا جي عهدي تي هو، ان ڳالهه جي تصديق ته 'تاريخ معصومي' ۾ ص 243 تي آيل بيان ۾ ٿئي ٿي.

خوش ٿي، فاتحه خوانيءَ کي نظرانداز ڪري، تابعداريءَ کان منهن موڙيو. مرزا شاه حسن انهيءَ کان واقف ٿي، سندس پاڙ پٽن جو ارادو ڪيو ۽ ڄام فيروز اها خبر ٻڌي. حافظ رشيد خوش نويس ۽ قاضي قاضن مفتيءَ کي سوکڙيون ساڻ ڏيئي، قصور معاف ڪرائڻ لاءِ موڪليو. (1)

قاضي قادن ڏاهپ جو ڌڻي ۽ خدا جو خوف رکندڙ شخص هو ۽ پنهنجي عهدي جا فرائض نهايت احتياط ۽ دياندداريءَ سان بجا آندائين. قاضي قادن جي ڪٽنب جي بابت ڄاڻ سڌي سنئين نموني ڪنهن هنڌ موجود نه آهي. جدا جدا ڪتابن ۾ ڪي اهڙا حوالا اچن ٿا، جن مان سندس ڪٽنب بابت ڪجهه ڄاڻ پوي ٿي.

تاريخ معصوميءَ ۾ قاضي قادن بابت بيان جي آخر ۾ چيو ويو آهي ته "... پڇاڙيءَ ۾ هن (قضا جي) جوابداري جي ڪم کان استعيفا ڏنائين ۽ عهدو سندس ڀاءُ قاضي نصرالله جي حوالي ٿيو." (2)

ان حقيقت جي تصديق تحفته الڪرام ۾ به ٿيل آهي. (3) تحفته الڪرام ۾ قاضي نصرالله کي هن طرح بيان ڪيو ويو آهي:

قاضي نصرالله: قاضي قاضن جو ڀاءُ قاضي نصرالله ظاهري خواه معنوي ڪماليٽن سان سينگاريل هو. وڏن جو طريقو پوريءَ طرح روشن رکندو آيو. قسمت جي ڏينهن پوري ٿيڻ کانپوءِ عزت ۽ ناموري سان گذاري ويو. (4) قاضي قادن کي هڪ ڌيءُ به هئي، جنهن جو نالو بي بي فاطمه هو، اهڙي ڄاڻ پڻ "تحفته الڪرام" (سنڌي ڇاپي) مان ملي ٿي. ته "تحفته الڪرام" (سنڌي ڇاپي) جي صفحي 345-355 تي مترجم جي فوٽ نوٽ ۾ 'ميان مير' بابت بيان ۾ چيو ويو آهي ته:

"سندس (ميان مير) والده جو نالو بي بي فاطمه هو، جا سنڌ جي مشهور جيد عالم قاضي قاضن جي نياڻي هئي ۽ پنهنجي وقت جي رابع هئي."

'صوفياءِ سنڌ' ڪتاب ۾ بي بي فاطمه کي هن طرح بيان ڪيو ويو آهي: "اصل نالو فاطمه هوس، ٺٽي جي رهندڙ هئي. حج جي زيارت ڪري

(1) 'تحفته الڪرام': مير علي شير قانع، سنڌي ترجمو، ص 147.

(2) 'تاريخ معصومي': مير معصوم بکري، سنڌي ترجمو، ص 243.

(3) 'تحفته الڪرام': مير علي شير قانع، سنڌي ترجمو، ص 353.

(4) ايضاً: ص 353.

واپس آئي ته بي بي حاجياڻي به چوندا هئس... قرآن مجيد جي حافظ هئي. تلاوت قرآن مجيد سان غير معمولي شفق رکندي هئي. هڪ رات ۽ ڏينهن ۾ سڄو قرآن پورو ڪندي هئي. مڪلي پهاڙ تي دفن ٿيل آهي. (1)

بي بي فاطمه جي ڪرامتن جون ڪيتريون ئي ڪهاڻيون مشهور آهن. جيئن مٿي ذڪر ٿيو آهي، مشهور ولي 'ميان مير' (شيخ مير محدي) جيڪو دارا شڪوه جو مرشد هو ۽ جنهن کي مير علي شير قانع دنيا جي ولين جو اڳواڻ ۽ وقت جو قطب سڏيو آهي، سو قاضي قادن جي نياڻي بي بي فاطمه جو پٽ يعني قاضي قادن جو ڏوهڻو هو. دارا شڪوه، ميان مير جي تاريخ ۽ توصيف بابت فارسي زبان ۾ هڪ ڪتاب لکيو آهي، جو "سڪينه الاوليا" نالي سان مشهور آهي.

تحفته الڪرام ۾ قاضي قادن جي ڏوهڻي 'ميان مير' کي هن طرح بيان ڪيو ويو آهي: "دنيا جي ولين جو اڳواڻ ۽ وقت جو قطب هو. ظاهري فضيلتن ۾ ڪوبه سندس مٿ ڪونه ٿيو. سندس ولادت سيوستان ۾ سنه 957 هـ ۾ ٿي. سندس والد، جنهن جو بيان مٿي ٿي آيو ۽ سندس والده ۽ همشير، هر هڪ حال ۽ ڪشف ڪرامات جو صاحب هو. سٺ سالن کان مٿي لاهور جي شهر ۾ رهي شيخ خضر قادريءَ جو مريد ٿيو..." (2)

ميان مير ۽ بي بي فاطمه واري رشتي جي بنياد تي، پوري يقين سان ائين به چئي سگهجي ٿو ته ان وقت جو مشهور عالم قاضي سائين ڏنو، قاضي قادن جو ناني هو. (ميان مير، قاضي سائين ڏني ۽ بي بي فاطمه جو فرزند هو) ۽ ميان مير جي پيڻ بي بي جمال خاتون، قاضي قادن جي ڏوهڻي هئي. تحفته الڪرام ۾ قاضي سائين ڏني کي هن طرح بيان ڪيو ويو آهي:

"حضرت فاروق رضي الله عنه جو اولاد ۽ وقت جو وڏو عالم ۽ متقي هوندو هو. شريعت کي طريقت ۽ طريقت کي حقيقت سان شامل رکندو هو. سيوستان بلڪه سڄي سنڌ ۾ نامي گرامي ٿي گذريو آهي." (3)

صوفياءَ سنڌ ۾ بي بي جمال خاتون بابت چيو ويو آهي ته:

"هيءَ سنڌ جي مشهور عارف ميان مير لاهوريءَ جي پيڻ هئي. ترڪ

(1) 'صوفياءَ سنڌ': اعجازالحق قدوسي، ص 335.

(2) 'تحفته الڪرام': مير علي شير قانع، سنڌي ترجمو، ص 354.

(3) ايڏا، ص 354.

دنيا ۽ توڪل ۾ پنهنجي دؤر جي ”رابع بصري“ چورائيندي هئي. تصوف جي تعليم پهرين پنهنجي والده ۽ پوءِ پنهنجي ڀاءُ کان ورتي هئائين. داراشڪوه سندس سندس ڪرامتون ”سڪينته الاوليا“ ۾ درج ڪيون آهن. 1049 هه ۾ گذاري وئي. (1)

قاضي قادن هڪ سچو صوفي هو، مير معصوم بڪري ۽ مير شير علي قانع، ٻئي تواريخ نويس لکن ٿا ته، قاضي قادن تصوف ۾ ڪافي دخل رکندو هو ۽ سلوڪ جي رستن ۾ ڏاڍيون رياضتون ڪيل هئس. تصوف جو نچوڙ آهي آتما، جا محدود آهي، تنهن کي پرماٽما، جو لاهند آهي، تنهن ۾ ملائي هڪ ڪرڻ. سچن صوفين وانگر قاضي قادن جو به اهو اعتقاد هو ته پرماٽما کي اهي ئي پرکي سگهندا، جن پاڻ کي پرکيو آهي.

قاضي قادن دنيوي علمن ۾ ته عالم هو ئي، پر ان کان به وڏي نعمت جا کيس حاصل هئي، سا هيءَ ته سندس اندر جون اکيون کليل هيون، جنهن ڳالهه سندس سون - ورنه شخصيت تي سهاڳ جو ڪم ڪيو. هو دنيوي علم ۽ روحاني رياضتن سان ان حقيقت کي رسيو هو ته لک ڪري دنيوي علم حاصل ڪجن، پر اصل چيز (پرماٽما) ته پنهنجي اندر ۾ آهي.

”پڙهندو ٻئي ويو، ڪوڙين لک قرآن،

لڪي لوڪ نه سگهيو، پاڻي اندر پاڻ.“

قاضي قادن کي اهو تصوف جو رنگ درويشن جي سنگ مان لڳو هو. ميان شاه ڪريم جي ملفوظات موجب قاضي قادن جي، درٻيلي (هن وقت ڊيري) ۾ هڪ مست درويش سان ملاقات ٿي هئي، جنهن کيس حقيقت طرف مائل ڪيو. اها ڳالهه عالم آشڪار آهي ته قاضي قادن پنهنجي وقت جي مشهور درويش ميران محمد مهدي جونپوريءَ جو مريد ۽ معتقد هو. ’تاريخ معصومي‘ ۽ ’تحفته الڪرام‘ ۾ اها حقيقت بيان ڪندي وڌيڪ لکيو ويو آهي ته، ميران محمد مهدي جونپوريءَ جي مريدي اختيار ڪرڻ سبب شريعت جا عالم قاضي قادن تي طعنا هڻندا هئا. سيد محمد مهدي ولد مير عبدالله خان جونپوري، صوفين جي مهدي طريقي جو پايو وجهندڙ هو. هو بنارس ڀرسان جونپور ۾ 847 هه (1443ع) ڌاري ڄائو هو. شيخ دانيال سهروردي جونپوريءَ جو مريد ٿي، ان کان ظاهري

۽ باطني تعليم وٺي اهڙو ته ڪمال ڏيکاريائين جو سندس استاد شيخ دانيال خود سندس مريد ٿيو ۽ ستن ورهين جي ڄمار ۾ ئي قرآن ڪريم ياد ڪري ورتو هئائين. ٻارهن ورهين جي ڄمار ۾، داناپور جي علمائن کيس ”اسدالعلماء“ جو لقب ڏنو. ان وقت هو جوان هو پر تنهن هوندي به هو نه رڳو عالم هو، پر سندس دل احساس مند ۽ زبان پُر تاثير هئي. اهڙو ته ناميارو ٿيو جو ماڻهو کيس ”مهدي مَرعُود“ ڪري سڏيندا هئا. مهدي تحريڪ درويشان هئي، پر باني تحريڪ جي شخصي دعوائن ڪري محدود رهجي وئي.

جونپوري جو حاڪم سلطان حسين دانا پور جي راجا دليپ راءِ کي خراج پريندو هو. مهدي جونپوريءَ دانا پور جي راجا خلاف جهاد ڪري، هن کي شڪست ڏني. پوءِ ٻارهن ورهه جذب جي حالت مٿس طاري رهي. سمورو وقت جهنگلن ۾ گذاريائين. ان بعد سير سياحت جي ارادي سان، وطن ڇڏي، مالوه، گجرات ۽ دکن ڏانهن ويو، جتي ڪيترا سندس مريد ٿيا ۽ ڪن سندس مخالفت ڪئي. 901 هه ۾ مڪه معظمه ڏانهن ويو ۽ اتي مهديت جي دعويٰ ڪيائين. مڪي کان موٽندي احمد آباد ۾ به ساڳي دعويٰ ڪيائين. اتي ڪئين ماڻهو سندس مريد ٿيا، جي ساري هندستان ۾ پکڙجي ويا ۽ ماڻهن کي سڄي اسلام ڏي سڏڻ لڳا. پر تقليدي عالمن مٿس ڪفر جون فتوائون جاري ڪيون. ان بعد هو ناگوڙ، بڙلي ۽ جيسلمير واري رستي کان نصرپور پهتو ۽ اتان ڄام نظام الدين جي آخرين سالن ۾ (910 هه کان اڳڀرو) دارالخلافت ٺٽي ۾ پهتو. (1) اتي ارڙهن مهينا سلطان سامتيه جي خانقاه ۾ مقيد رهيو. ٺٽي ۾ رهائش واري عرصي ۾ ئي قاضي قادن، مولوي مرزا شاهين بڪري، شيخ صدرالدين، مولوي شيخ الياس، پير آسات، شيخ جهنڊو پاڻڻي، قاضي شيخ محمد اڇي جعفري ۽ ٻيا ڪيترا سندس مريد ٿيا، جنهن تي مخدوم بلال جي خليفي سيد حيدر سنائيءَ، مهديءَ جي خلاف قتل جي فتويٰ ڏني. پر مهديءَ جي مريد شيخ محمد اڇيءَ دليلن ۽ براهين ذريعي مرشد جي وڪالت ڪئي ڄام نظام الدين (ڄام نندي) مهديءَ کي ٺٽي ۽ سنڌ مان نڪري وڃڻ

(1) تحفته الڪرام ۾ ان جو شيرازي سيدن جي بيان ۾ چيو ويو آهي ته سيد محمد جونپوري سال 876 هه ۾ ڄام صلاح الدين بن تماچيءَ جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ تشریف فرمائي، منڇر ٻرڳڻي ۾ مراد اوڻيءَ جي ڳوٺ ۾ اچي رهيو هو. (تحفته الڪرام؛ سنڌي ترجمو، ص 466).

جو حڪم ڏنو. (1) مهدي پنهنجن 360 رفيقن سان گڏ دره بولان کان قنڌار ڏانهن روانو ٿيو، جتي دستور موجب علمائن سندس مخالفت ڪئي. شاه بيگ ارغون جي حڪم موجب اتي جي جامع مسجد ۾ مهدي جونپوري قرآن شريف جو اهڙو وعظ ڪيو جو ٻڌندڙ ڏنگ رهجي ويا. اتان نڪري مهدي جونپوري خراسان ڏانهن روانو ٿيو. گرم سيل وٽ پهچڻ وقت امير ابو سعيد بليدي سندس مريد ٿيو، جنهن جي تبليغ ڪري مڪران ۾ ڪيترائي مهديوي فرقي ۾ شامل ٿيا. ”رج“ جي شهر ۾ سنه 910 هـ (1504ع) ۾ وفات ڪيائين ۽ هو فراه جي شهر ۾ دفنايل آهي. شاه قاسم عراقيءَ مٿس قبو ٺهرايو. (2)

مهديوي فرقي جا اصول: مهديوي تحريڪ تصوف جي هڪ شاخ ۽ اسلام جي ڍانچي جي اندر ايندڙ هڪ فرقو آهي. سنڌ ۾ لکن جي تعداد ۾ ماڻهو هن تحريڪ جا پوئلڳ بڻيا هئا. هن وقت به گجرات، دکن، سنڌ ۽ مڪران ۾ مهديوي فرقي جا پوئلڳ موجود آهن. پاڪستان ۾ سندن تعداد لکن ۾ آهي، جي عام طرح، خاص عقيدن جا پرچوش مسلمان آهن. اهي هر وقت قيامت جو انتظار ڪن ٿا. توبه ۽ توڪل تي عمل ڪن ٿا. ڌڻيءَ جي باجهه تي ايترو ته وشواس اٿن جو منجهائن ڪيترا پنهنجو مال اسباب غريبن ۾ ورهايو ڇڏين. بدي ڪرڻ کان ڪنارو ڪن ۽ هر وقت قيامت جو ڌيان رکن ٿا. شرع جي پابنديءَ تي زور ڏين ٿا. اهي خاص قسم جو ذڪر ڪن ٿا. سندن ذڪر ڪرڻ واري هنڌ کي دائره چون. انهن ۾ اهڙا به معتقد ٿي گذريا آهن، جيڪي اکر شرع جي خلاف ڪا ڳالهه ڏسندا هئا، ته وقت جي حاڪمن جي به پرواهه نه ڪري، ان کي روڪيندا هئا.

قاضي قادن ۽ تواريخ سنڌ: قاضي قادن جو سنڌ جي تواريخ سان گهرو واسطو رهيو آهي. ’طبقات اڪبري‘ ۾ اهڙو ذڪر اچي ٿو ته شاه بيگ ارغون بکر جو قلعو قاضي قادن کان ورتو هو. (3) جيڪڏهن اهو حوالو درست آهي

(1) سنڌي ادب ۽ مهديوي تحريڪ: الحاج بخش الله عقيقي، جلد 3، ص 8-9 ذڪر شيخ محمد اچي، پڻ ’تحفته الڪرام‘.

(2) ميران محمد مهدي جونپوري بابت بيان علامه عمر بن داؤد پوٽي جي ڪتاب ”شاه ڪريم بلڙي واري جو ڪلام“ (ص 64) ۽ رحيم داد خان مولائي شيدائي جي ”تاريخ تمدن سنڌ“ جي آڌار تي.

(3) ’طبقات اڪبري‘، جلد 3، صفحو 517.

تہ ان مان ظاهر آهي تہ ڄام فيروز جي ڏينهن ۾ قاضي قادن بکر ۾ رهندو هو ۽ ضرور يا تہ اتان جو قاضي هو يا ڪو وڏو رسوخ وارو شخص هو، جو شاهه بيگ جي گهيري وقت بکر جو قلعو سندس وساطت سان شاهه بيگ کي سونپيو ويو. ان بعد سمجھجي ٿو تہ قاضي قادن پنهنجو ڪٽنب وٺي بکر مان لڏو پتي وڃي ٺٽي ۾ ويٺو. 927 هـ برابر 1520 ع ۾ جڏهن شاهه بيگ ارغون سنڌ تي حملو ڪري ٺٽي ۾ قتل عام ڪرايو، تنهن وقت قاضي قادن جو ڪٽنب بہ ٺٽي ۾ هو ۽ سندس ٻار ٻچا فاتح وٽ قيد ٿي آيا. ”تحفته الڪرام“ ۾ ان واقعي جو ذڪر ڪندي لکيو ويو آهي تہ:

”چون ٿا تہ شاهه بيگ جو لشڪر يارهين کان ويهين تاريخ تائين (ٺٽي) شهر کي ڦريندو ۽ (ماڻهن کي) قيد ڪندو رهيو. قاضي قاضن جا ٻار ٻچا پڻ قيد ٿي پيا هئا، جنهن تي هو چرين وانگيان پنهنجن ويڃايلن (ڪٽنب) کي ڳوليندو ۽ هر ڪنهن ڳليءَ ۽ رستي ۾ ڦرندو ٿي رهيو.“ (1)

انهيءَ واقعي جو بيان تاريخ معصومي ۾ بہ موجود آهي. مير معصوم لکي ٿو:

”نيٺ انهيءَ وقت جي هڪ عالم و فاضل قاضي قاضن جي ڪوشش سان اها غضب جي باهه ٽڌي ٿي. ڇاڪاڻ تہ قاضيءَ جو اهل و عيال پڻ قيد هو ۽ چرين وانگيان پنهنجي ويڃايلن کي ٺٽي جي گهٽين ۾ ٿي ڳولياڻين. نيٺ هڪ خط تيار ڪيائين، جنهن ۾ ماڻهن جي خراب حالت جو ذڪر لکيائين. اهو خط حافظ محمد شريف امام، شاهه بيگ جي گذارش ۾ آندو. انهيءَ خط پڙهڻ سان شاهه بيگ جي دل تي وڏو اثر ٿيو ۽ پڙهو گهمايائين تہ ٺٽي جي ماڻهن جي مال ۽ عيال کي ڪوبه هٿ نہ لائي ۽ پنهنجي پتيءَ مان هڪ تير ڪڍي قاضيءَ کي ڏيئي ساڻس گڏ ماڻهو ڏنائين تہ پاڻ جنهن ڏانهن اشارو فرمائين، سو ماڻهو سندس حوالي ڪيو وڃي.“ (2)

مٿيون بيان قاضي قادن جو پنهنجي ڪٽنب ۽ هر شهرين بابت پيار ظاهر ڪري ٿو ۽ پڻ ڏيکاري ٿو تہ سندس لکڻي ڪيتري نہ اثراتي هئي، جو سندس خط پڙهي شاهه بيگ جهڙي ڪنور دل حاڪم جي دل بہ رجي مٺ ٿي وئي ۽ ٺٽي تي ڦرلٽ بند ڪرڻ جو حڪم ڏنائين.

(1) ’تحفته الڪرام‘: مير علي شير قانع، سنڌي ترجمو ص 139.

(2) ’تاريخ معصومي‘: سنڌي ترجمو، ص 154.

لٽي واري واقعي بعد غالباً قاضي قادن پنهنجي ڪٽنب کي واپس بکر روانو ڪيو. شاه بيگ جو، ان بعد، ساڻ گهاٽو رستو ٿي ويو هو. شاه بيگ جو مٿس ايترو ته اعتبار ڄمي ويو هو، جو جڏهن لٽي مان سيوهڻ ڏانهن ٿي ويو، ته قاضي قادن کي به پاڻ سان گڏ کنيائين. واٽ تي ٽلٽيءَ وٽ سنڌ جي فوج جو سپه سالار دريا خان، جيڪو ساموئيءَ جي ميدان ۾ شاه بيگ جي لشڪر هٿان مارجي ويو هو، تنهن جا پٽ محمود ۽ مٺڻ خان، شاه بيگ جو مقابلو ڪرڻ لاءِ لشڪر سانباھيو تيار بيٺا هئا. سوڍا سورھ سارنگ خان ۽ رڻ مل سنڌ جا ٻيا ڪيترا سورما ساڻن شامل هئا.

شاه بيگ، قاضي قادن کي موڪليو ته وڃي انهن کي سمجھائي ٻجهائي ۽ صلح لاءِ ڪوشش ڪري، پر شاه بيگ سان رقابت سبب هنن جو قاضي قادن تي وشواس نہ ڄميو، جنهنڪري هن سان ملڻ کان انڪار ڪيائون. (1) ان بعد سمجھجهي ٿو ته قاضي قادن شاه بيگ کان موڪلائي، بکر ڏانهن روانو ٿيو. 927 هـ برابر 1520 ع جي پوئين حصي ۾ شاه بيگ سيوهڻ جي قلعي جي مرمت ۽ حفاظت جو بندوبست ڪري بکر ڏانهن روانو ٿيو. بکر کان اڃا ٽن منزلن تي هو ته قاضي قادن به اچي ساڻس مليو ۽ عزت آبرو سان سرفراز ٿيو. (2) بکر کان هڪ منزل اوريان، ڄام فيروز طرفان شاه بيگ لاءِ سوکڙيون پهتيون، جيڪي سمجھجهي ٿو ته قاضيءَ جي هٿان ئي ان کي پيش ڪيون ويون. شاه بيگ جي بکر پهچڻ بعد قاضي قادن پنهنجن ڀائرن سميت ساڻس ملاقات ڪرڻ لاءِ ويو.

”تاريخ تمدن سنڌ“ ۾ چيو ويو آهي ته ڄام صلاح الدين جي شڪست کانپوءِ قاضي قادن کي ڄام فيروز، مرزا شاه حسن ڏانهن ايلچي ڪري موڪليو. مرزا، قاضي صاحب کي سندس ماڻهن سميت خلعتون عطا ڪيون. (3) شاه بيگ ارغون جو قاضي قادن تي ايترو ته وشواس ڄمي ويو هو جو ڪيترين ئي ڳالهين ۾ هن جي صلاح کانسواءِ قدم به نہ کڻندو هو. ڌاريچا سردار جيڪي شاه بيگ جي اک ۾ ڪنڊي وانگر ٿي چپيا، تن جي سرڪشيءَ بابت به هن قاضي قادن کان راءِ پڇي. قاضي قادن کيس ٻڌايو ته

(1) تاريخ معصومي: سنڌي ترجمو، ص 117-118.

(2) ايضاً، ص. 121.

(3) ”تاريخ تمدن سنڌ“: رحيم داد خان مولائي شيدائي، ص 379.

هي سرڪش ماڻهو آهن ۽ سختيءَ بنا شانتي (امن) قائم ٿي نه سگهندي. سندس صلاح کي خيال ۾ رکي، شاهه بيگ انهن سردارن کي قتل ڪرائڻ جو حڪم ڪڍيو. (1) شاهه بيگ جي وفات (آگسٽ 1522ع) بعد مرزا شاهه حسين ارغون تخت تي ويٺو. شاهه حسن جي ڄام فيروز سان ڪانه ٿي پئي، پر قاضي قادن انهن ٻنهي وچ ۾ مفاهمت پيدا ڪرڻ لاءِ ساندھ ڪوشش ڪندو رهيو.

قاضي قادن هڪ شاعر طور ته اعليٰ جاءِ رکي ٿو، پر مٿين بيانن مان پتو پوي ٿو ته هو پنهنجي وقت جي هڪ عظيم شخصيت هو، جنهن کي ان زماني جي علمي ۽ سياسي حلقن ۾ به اهميت پري جاءِ حاصل هئي.

قاضي قادن 958 هـ برابر 1551ع ۾ وفات ڪئي.

(1) 'تاريخ معصومي' مير معصوم بکري، سنڌي ترجمو، ص 123.

قاضي قادن جي شاعري

قاضي قادن سنڌي ٻوليءَ جو پهريون شاعر آهي، جنهن جو وڏي مقدار ۾، باسندَ، لکيل ڪلام اسان کي ملي سگهيو آهي. هيستائين هن جا فقط ست بيت موجود هئا، جيڪي علامہ ڊاڪٽر عمر بن داؤد پوٽي جي محنت ۽ جفاڪشيءَ سان، اصلي ماخذن مطابق، ڪافي صحيح صورت ۾، علم ادب ۾ ڇاهه رڪنڌڙن جي ڌيان تي آيا هئا. تازو ئي هرياڻا مان مليل سندس 112 بيتن (چنڊ ڇاڻ بعد) کي ملائي، سندس بيتن جو ڪل تعداد وڌي هاڻي 117 ٿيو آهي. (اڳين بيتن ۽ تازو لڌل بيتن ۾ 2 بيت عام آهن.)

قاضي قادن سمن جي دور جي آخر واري وقت جو شاعر آهي. ان وقت تعليم جي ٻولي عربي هئي ۽ سرڪاري ڪمن ۽ ڪاروبار وغيره لاءِ پارسيءَ جو واهپو به شروع ٿي ويو هو. موجود سامگريءَ موجب، ان وقت تائين سنڌي شاعري اڃا چارٿن، پٿن - پانن ۽ سگهڙن جي زباني روايتن تائين محدود هئي، جيڪي ان وقت جي سردارن جي بهادري ۽ سخاوت جا قصيدا ڳائيندا ۽ عشقيہ داستان بيان ڪندا هئا. بعد ۾، ڳاهن وارين ڳالهين ذريعي سنڌيءَ ۾ قصه خواني ۽ داستان - گوئيءَ جي روايت اُسري، ساهتڪ معيار کي پهتي.

ان وقت تائين جي سنڌي شاعريءَ جو مکيه طرح ٽي ڌارائون هيون. هڪ اها شاعري، جنهن ۾ مڪاني لوڪ ڪهاڻيون ۽ ان وقت جون ٻيون ڪهاڻيون ۽ نيم تواريخي ڪهاڻيون، جهڙوڪ سسئي پنهنون، سهڻي ميهار، عمر مارئي وغيره بيان ٿيل هيون. ٻي اها شاعري جنهن ۾ ان وقت جي سردارن جي سورهياڻي ۽ سخاوت جي واکاڻ ڪئي ويندي هئي. ان قسم جي شاعريءَ کي عام طرح درباري شاعري سڏيو ويندو آهي. ٽئين قسم جي شاعري وري اها هئي، جيڪا مذهبي پرچارڪ، دين ۽ اخلاق جي تبليغ لاءِ ڪندا هئا. ان ۾، زور هدايتن ۽ نصيحتن تي هو. پير صدر الدين ۽ پير ڪبير الدين جا ’گنان‘ ان قسم جي شاعريءَ جو ئي مثال آهن.

قاضي قادن ان وقت جي قصيده گوئي ۽ قصه خوانيءَ واري درباري شاعري توڙي مذهبي پرچار واري شاعريءَ کي هڪ نئون موڙ ڏيئي، سنڌي شاعريءَ کي ادبي معيار عطا ڪيو. هن سنڌي شاعريءَ کي چارٿن ۽ پٿن جي

قصيدن ۾ سمايل مبالغن جي ڏهڻ مان ڪڍي، ان کي فڪر ۽ فلسفي جي پڪي پختي زمين تي آندو ۽ ان کي اهو آڌار ڏنو، جنهن تي اڳتي هلي، اساسي (ڪلاسيڪي) سنڌي شاعريءَ جي عمارت ڪڙي ٿي. هن سنڌي شاعريءَ مان مذهبي پرچار جي ڪوڪلائپ کي هٽائي، ان ۾ تصوف ۽ معرفت جا ڳوڙها روحاني راز ۽ معنيٰ جا موتي پويا.

قاضي قادن قرآن جو حافظ ۽ پنهنجي وقت جو يگانو عالم هو. ان وقت سرڪاري ٻولي عربي هئي ۽ پارسيءَ جو به بول بالا هو. ظاهر آهي ته عربي ۽ پارسيءَ تي سندس وڏو عبور رهيو هوندو. ايتري هوندي به، ۽ ان وقت جي سرڪاري ڍانچي ۾ هڪ وڏي رسوخ واري حيثيت رکندي به، هن اظهار جي مادير لاءِ پنهنجي ڏيهي زبان سنڌيءَ کي ئي چونڊيو. هن حڪومت جي سايع کان وانجهيل ڏيهي زبان سنڌيءَ جي صلاحيتن کي پرکيو ۽ ان ۾ تصوف جي باريڪ نڪتن ۽ ويدانت جي ڳوڙهي فلسفي کي بيان ڪرڻ جي قوت پيدا ڪئي. قاضي قادن زباني روايت تائين محدود، ان گهڙيل سنڌي شاعريءَ کي نئين سوچ، محاورو نئين محاکات (Imagery) ۽ نئين عمارت ڏني. اهي حقيقتون قاضي قادن کي سنڌي شاعريءَ جي باني ۽ پتڪندڙ سنڌي شاعريءَ کي نئين واٽ ڏيکاريندڙ جو درجو ڏيارين ٿيون. سندس سوچ، محاورو، محاکات ۽ عمارت کان، کائس پوءِ وارا ڪيترائي شاعر متاثر رهيا، جن ۾ شاه ڪريم ۽ شاه عبداللطيف جهڙا عظيم شاعر به شامل آهن. کائس پوءِ وارن شاعرن جي مضمونن ۽ عنوانن تي سندس اثر هيٺين ڪن مثالن مان ظاهر آهي:

قاضي قادن جو بيت:

اڪر بيا وسار، الف اڳهون ئي ياد ڪر؛

سو تون ڏيئو ٻار، جو نه اڄهنپم ڪڏهن. (6)

شاه عبداللطيف جو بيت:

اڪر پڙم الف جو، بيا ورق سڀ وسار؛

اندر تون اُجار، پيو پنا پڙهندين ڪيترا.

(سريمن ڪلياڻ)

قاضي قادن جو بيت:

لائي لام الف سان، ڪاتب لکين جيئن،

مون هنڙو پريان سان، لڳو آهي تيئن. (7)

شاهه عبداللطيف جو بيت:

ڪاتب لکين جيئن، لائي لامر الف سان؛
اسان سڄڻ تيئن، رهيو آهي روح ۾. (سريمن ڪلياڻ)

○

قاضي قادن جو بيت:

ستو سڄي رات، مهه ڏيڪي موئن جيئن؛
نه تو سنبل تات، نه تو جهوري آهه ڪا. (83)
شاهه عبداللطيف جو بيت:

ستين سنجهئي، منهن ويڙهي موئن جيئن؛
اوجاڳو اکين ڪي، ڄاتو نه ڏيئي؛
هٿان تو پيئي، ٿي ڪچو ڪيچن ڪي ڪرين. (سر ڏهر)

○

شاهه عبداللطيف وانگر ئي، شاهه عبدالڪريم تي به قاضي قادن جو گهاٽو اثر، چٽيءَ طرح نمايان آهي. قاضي قادن جي وفات وقت، شاهه ڪريم اڃا چوڏهن ورهين جو هو؛ پر قاضي قادن جا بيت هتان هتان ٻڌي، هو انهن کان ايتري قدر ته متاثر ٿيو هو، جو اهي ياد ڪري ڇڏيا هئائين ۽ پنهنجي سماع جي مجلسن ۾ اهي پڙهندو هو. پنهنجي مجلسن ۾ قاضي قادن جا جيڪي بيت پڙهائين، تن مان ست محفوظ رهجي ويا ۽ ’بيان العارفين‘ ۾ درج ٿي، روشنيءَ ۾ آيا. انهن مان ٽن بيتن جي مضمون ۽ معنيٰ کان متاثر ٿي شاهه ڪريم پاڻ پنهنجا بيت چيا. (1) اها ڳالهه پنهنجي ليکي شاهه ڪريم تي قاضي قادن جي اثر ۽ معنوي خيال کان قاضي قادن جي معيار ۽ مقبوليت جي شاهدي پري ٿي، شاهه ڪريم جي بيتن تي قاضي قادن جو اثر هيٺين مثال مان ظاهر آهي:

قاضي قادن جو بيت:

پهرين پاڻ وڃاء، پاڻ وڃائي سو لهي؛
من اندر مهه پاء، توڻي اندر سپرين. (34)

(1) ڏسو ’شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام‘ (1937ع) ڊاڪٽر علامه عمر بن داؤد پوٽو، ص 25-26، 88 ۽ 93-94.

شاه ڪريم جو بيت:

پيرين پاڻ وڃاء، پاڻ وڃائي هوءَ له؛
تهان ڌار نه سپرين، مه منجهئين پاء. (30)

شاه ڪريم بعد شاه لطف الله قادريءَ به ڪي بيت قاضي قادن جي بيتن کان متاثر ٿي چيا آهن. ان طرح ميين عنات ۽ پڻ بعد وارن ٻين ڪيترن سنڌي شاعرن تي قاضي قادن جي فڪر، محاورن ۽ عبارت جو زوردار اثر ڏسڻ ۾ اچي ٿو.

قاضي قادن جي شاعري تصوف ۽ ويدانت جي شاعري آهي. سندس شعر تي تصوف جي فلسفي جي چاپ جو سبب اهو آهي، جو هو جنهن زماني ۾ ٿي گذريو آهي، تنهن زماني ۾ تصوف هن ننڍي کنڊ تي ڄڻ ته چانيو پيو هو. سنڌ تي تصوف جو اثر ننڍي کنڊ جي ٻين حصن جي ڀيٽ ۾، پاڻ وڌيڪ رهيو هو، ڇو ته هن ننڍي کنڊ لاءِ تصوف جو دروازو بڻجڻ جو شرف سنڌ کي ئي حاصل آهي.

ازل کان انساني روح دائما سچ (الحق) جو آزمودي ڪرڻ ۽ ان کي حاصل ڪرڻ جو آهلاڪو (گولاڙ) رهيو آهي. انساني روح جي ان ازلي آهلاڪا کي 'رهسيه واد' سڏيو ويو آهي، جو دراصل هر مذهب جي هڏ ۾ سمايل آهي. روايتي مذهب، تمام پابندين ۽ پيچيدگين سبب، 'دائما سچ' جو مشاهدو ماڻڻ جي گهري آهلاڪا رکندڙن کي سڪون بخشڻ کان قاصر رهيا آهن، ان ڪري، اهي داما سچ کي اڪئين پسڻ ۽ ان سان شخصي پيوند پائڻ لاءِ ڪن ڳجهه ڳجهاندر روحاني آزمودن جي واٽ وٺن ٿا. اهڙي ئي هڪ واٽ آهي تصوف، جو اسلام جو 'رهسيه واد' آهي.

تصوف يا صوفي مت موجب 'خدا' دؤر جي چيز نه آهي. صوفي خدا سان هڪ شخصي ۽ گهائي سڱ جو اڻيو ڪن ٿا. صوفين جو مقصد آهي ڪائنات جي اپائڻهار کي سڃاڻڻ، جو بالا آخر پاڻ سڃاڻڻ تي وڃي ٿو دنگ ڪري. قاضي قادن جي شعر ۾ به سڄو زور پاڻ سڃاڻڻ تي آهي.

ليهان لک ڪيام، پسڻ کي پاڻان پرين؛

سوجهي سين لڌام، من منجهين ئي سپرين.

(قاضي قادن)

پهرين پاڻ پرڪ، پرين پرڪڻ ساڪڙا؛
 دري سوئي رڪ، جتان ڏڪا نه لهين.
 (قاضي قادن)

تصوف يا صوفي مت جو روح روان آهي وحدت الوجود وارو عقيدو.
 وحدت الوجود جو مطلب آهي هر اوست يا سڀ ڪجهه اهوئي آهي. اڪثر
 صوفي عارف انهيءَ متي تي هليا آهن. قاضي قادن به، جيئن سندس شعر مان
 ظاهر آهي، وحدت الوجود واري عقيدتي تي هندنڙ هو. اهو سندس اڳين موجود
 ستن بيتن مان به ظاهر هو. انهن بيتن مان هڪ ۾ چيو اٿس:

”لا“ لاهيندي ڪن ڪي، ”لا“ مورهن ناهه؛
 بالله ري پريان، ڪٿ نه ڏسي ڪو ٻڻو.

قاضي قادن جي تازو مليل بيتن تي به اهو خيال چاڻيو پيو آهي. چوي ٿو:

پاڻي واڻي رنگ ۾، پاڻو واڻ رتاس؛
 رنگيندڙو پاڻي ڏئي، سڀي رنگ سناس.

لڳي ٿو ته اهوئي خيال آهي، جنهن کان متاثر ٿي شاھ عبداللطيف
 لکيو آهي، ته:

پاڻ ٿي پسي پاڻ ڪي، پاڻ ٿي محبوب؛
 پاڻ ٿي خلقي خوب، پاڻ ٿي طالب تن جو.
 يا
 (شاھ)

پاڻ ٿي جل جلاله، پاڻ ٿي جان جمال،
 پاڻ ٿي صورت پرينءَ جي، پاڻ ٿي حسن ڪمال،
 پاڻ ٿي پير مرید ٿئي، پاڻ ٿي پاڻ خيال،
 سڀ سيوئي حال، منجهان ٿي معلوم ٿئي.
 (شاھ)

قاضي قادن جو به مت آهي ته پرين هر هنڌ ۽ هر دائري ۾ موجود
 آهي. ساڳئي وقت ان کي پسڻ لاءِ پنهنجي خودي ختم ڪرڻ ۽ وجود وڃائڻ
 تي به زور ڏنو اٿس.

واحد هندين دائرين، هيڪڙيو ميهي؛
جنهن جان جدا ڪي، پسندا سيئي.
(قاضي قادن)

مطلب ته قاضي قادن جو ڪلام تصوف جي باريڪ نڪتن، رمزن ۽ رازن سان ڀريل آهي. روحاني راه تي هلندڙن لاءِ هن جو ڪلام مشعل راهه مثال آهي. سالڪن ۽ صوفين جي تعليم و تربيت خواه رهبري ۽ رهنمائيءَ لاءِ، ان ۾ بيشمار هدايتون ميسر آهن.

قاضي قادن جي شعر تي ٻيو چتو اثر آهي ويدانت جو. ويدانتي فلسفي جو نچوڙ آهي ته برهم، تن يا سڄي ڪائنات جو وجود هڪ ئي آهي، ٻيو جو ڪجهه آهي، سو مايا يا طلسم آهي. برهم ۽ جيو وچ ۾ مايا ويڇو ويجهي ٿي. جيو آڳيان جي ڀولي ۾ ڀلجي هن ناسونت سنسار (فاني دنيا) کي سچ سمجهي ويٺو آهي. اصلي چيز - برهم، پرماتما (الحق) - کي هو وساري ويٺو آهي. قاضي قادن ويدانت جي ان فلسفي کي هن طرح بيان ڪيو آهي:

پرين وساري رت روئن، ڪٽي ري ڪارڻ؛
ڪنچن راس وڃاءِ ڪي، ٻڪڻ ڏوڙ پون.

ساڳيو خيال تلاو، ڪنول ۽ ڏيڏر واري تمثيل ذريعي به ظاهر ڪيو اٿس. سنسار روپي تلاو ۾ برهم (الحق) روپي ڪنول به ڦلاريو پيو آهي، پر انسان روپي ڏيڏر، جنهن کي ان جي سمڪ ئي نه آهي، سو تلاو جي تري ۾ لپڙيون پائي مٽي ويٺو کائي.

جي سالورو ست لهي، ڪنولان سنڌي ڪاءِ،
ته پيو پاتال ۾، هوند نه مٽي ڪاءِ.

(قاضي قادن)

ان طرح، تصوف ۽ ويدانيت قاضي قادن جي ڪلام ۾ تاجي پيٽي جيان لڳا پيا آهن.

قاضي قادن جي شعر ۾ 'سسئي پنهنون'، 'سهڻي ميهار' ۽ 'عمر مارئي' وارين لوڪ ڪهاڻين جا ڪي حوالا ملن ٿا، پر انهن کي هن ٽوڪي ۾، تمثيلن طور ڪتب آندو آهي. سندس شعر ۾ 'گالهه' يا 'بيان' تي نه، پر فڪر ۽ معنيٰ تي زور آهي.

تمثيلن (روپڪن) لاءِ به هن جيڪي تشبيهون (اڀائون) ڪم آنديون آهن، سي سموريون ڏيهي ۽ پنهنجي آس پاس جي ماحول مان ڪنيل آهن. تلاو، هنس پڪين ۽ ڪنول جي گل واريون تشبيهون، ٻاڻيهي (چاٽڪ) جي ترقي مرڻ، سامونڊي سفرن، پيڙين، تارن ۽ تلهڙن واريو تشبيهون توڙي ويجهن ۽ واڍوڙين جا ذڪر، مهراڻ ۽ ساڱري واه واريون تمثيلون، اهو سڀ اسان جي پنهنجي زمين ۽ پنهنجي زندگيءَ مان ورتل آهي، جن سان اسان جي سڃاڻپ آهي. سندس شعر تي ٻاهريون، يا جيئن ٻين ڪن اساسي شاعرن تي جيڪو پارسي اثر آهي، سو ڏسڻ ۾ ئي نٿو اچي. ساقی، شراب ۽ پيالين وغيره جي ذڪر وارو پارسي اثر، جيڪو شاهه عنايت ۽ ٻين ڪن اساسي شاعرن جي شعر تي آهي، سو لڳي ٿو ته، قاضي قادن کان پوءِ، سنڌي شاعريءَ تي پيو آهي. قاضي قادن جو شعر ان کان بلڪل اڄڻو آهي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ”ميين شاهه عنايت جو ڪلام“ ڪتاب ۾ چيو آهي ته ميون شاهه عنايت پهريون سنڌي شاعر هو، جنهن پنهنجي شعر ۾ هنجهن جو ذڪر ڪيو آهي. پر قاضي قادن جا تازو مليل بيت ڏيکارين ٿا ته هنجهن جو ذڪر شاهه عنايت کان گهڻو اڳ، سنڌي شاعريءَ ۾ موجود آهي. قاضي قادن انهن جو چڱو ئي ذڪر ڪيو آهي.

جوڳين، ڪاپڙين، آدسين وغيره جي ذڪر جي حوالي ۾ به ڊاڪٽر بلوچ اهڙو ئي رايو ظاهر ڪيو هو. ”ميين شاهه عنايت جو ڪلام“ ۾ ڊاڪٽر بلوچ چوي ٿو: (1)

(ميين شاهه عنايت جون) ”غير مسلم طبقي وارن توحيد ڏانهن مائل فقيرن، جهڙوڪ جوڳين، ڪاپڙين، آدسين، سنڀاسين ۽ سامين سان به ذاتي صحبتون ٿيون.“

”ميون شاهه عنايت غالباً پهريون سنڌي شاعر آهي، جنهن انهن (غير مسلم) فقيرن جي ڪن خاص فرقن، جهڙوڪ سيتپوري، راميسري ۽ مهيسريءَ جا اهڃاڻ ڏنا آهن ۽ گورو گورڪنات ۽ سامي سڌ نات جا نالا ڪنيا آهن.“

پر جوڳين جو ذڪر قاضي قادن جي ڪلام ۾ به ملي ٿو. هن جو هڪ مشهور بيت آهي:

(1) ميين شاهه عنايت جو ڪلام: ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ص 41.

جوڳيءَ جاڳايوس، ستو هئس ننڊ ۾؛
تهان پوءِ ٿيوس، سنڌي پريان پيچري.
تازو مليل بيتن ۾ هي بيت هن طرح ڏنل آهي:

ستو هتوس ننڊ ۾، جوڳيءَ جاڳايوس،
مروچايائين مون منان، تن ويڪايوس.

بيت جي ٻنهي روين مان هڪ ڳالهه ته بلڪل صاف آهي ته هو جوڳين کان واقف هو ۽ ڪنهن اهڙي جوڳيءَ جي صحبت ۾ آيو هو، جنهن کيس اڳيان جي ننڊ مان ڏنل ڌڙي اٿاريو ۽ سندس جيت ۾ انقلابي ڦيرو آندو. جوڳين ۽ فقيرن سان سندس واسطو ڪو گهرو ٿو ڏسجي. هڪ بيت ۾ چوي ٿو:

تون ويرون ئي وير، جوڳي سو جو جڳ ۾.

’وير‘ يا ’بِير‘ سچن جوڳين ۽ ويراچار جي ڄاڻن کي چئبو آهي. جيئن دادوءَ ڪبير لاءِ چيو آهي، ”اپنا مستڪ ڪاٽ ڪر، بير هئا ڪبير.“

قاضي قادن نه فقط جوڳين کان واقف هو ۽ انهن جو ذڪر ڪيو اٿس، پر سندس بيتن مان پتو پوي ٿو ته هو يوگ (جوڳ) جي تمام اوچين منزلن کي وڃي رسيو هو. (1) سندس بيتن ۾ هٿ يوگ جي تمام اوچين منزلن جو به ذڪر ملي ٿو، جنهن تي مون هڪ جدا مضمون ۾ وستار سان لکيو آهي. ان سواءِ سندس ڪلامن ’سُجن سپن‘، ’مُٿيئارن سپن‘ ’منگل جي داهه (باهه)، جهڙيون غير مسلم عقيدن واريون تشبيهون به ملن ٿيون. جن جي مد نظر چئي سگهجي ٿو ته هو پهريون سنڌي شاعر آهي، جنهن انهن تشبيهن کي ڪم آندو آهي.

چند: قاضي قادن جا هيستائين موجود ست بيت، جيڪي ’بيان العارفين‘ مان مليا هئا، تن جي شاعراڻي شڪل جي چند ڇاڻ ڪرڻ وقت ئي اهو پڌرو ٿي بيٺو هو، ته هن جو شعر، شعر رچڻ جي پارتي طريقي تي ٻڌل آهي. انهن ۾ ٻه دوها، ٽي بڙا دوها، هڪ سورٺو ۽ هڪ ٽونويري دوهو هو. (2)

سندس تازو مليل بيتن سان فقط اها حقيقت وڌيڪ پڌري ٿي بيٺي

(1) ڏسو سندس بيت نمبر 22، هن ڪتاب جي بيتن واري ڀاڱي ۾.

(2) شاهه عبدالڪريم (انگريزي): ڊاڪٽر موتي لعل جوتواڻي، ص 33.

آهي، ته سندس اڄ تائين موجود جملي بيت، چند شاستر جي دوها، سورنا، بڙو دوهو ۽ تونويري دوهو چندن ۾ رچيل آهن. تازو مليل بيتن ۾ 65 دوها، 44 سورنا، 2 بڙا دوها، هڪ تونويري دوهو، ٻه چوڀڏا ۽ هڪ ٽي ڀڙا آهن.

قاضي قادن جي تازو مليل 112 بيتن کي ٻن قسمن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. هڪڙا آهي بيت آهن، جن ۾ ٻه مصرائون آهن ۽ ٻيا آهي بيت جن ۾ ٻن کان وڌيڪ مصراعون آهن. سندس هڪ سؤ نو بيت ٻن مصراعن وارا ۽ ٽي ٻن کان وڌيڪ مصراعن وارا آهن. سنڌيءَ جي ڪن عالمن کي پهرين اهو اثر ويٺل هو ته سنڌيءَ ۾ ٻن کان وڌيڪ مصراعن ۾ ڪلام چوڻ جي شروعات، سڀ کان پهرين شاه عبداللطيف ڀٽائيءَ ڪئي هئي. پر پوءِ شاه عنايت ۽ شاه لطف الله قادريءَ جا چڱي تعداد ۾ ٻن کان وڌيڪ مصراعن وارا بيت ملڻ ۽ شاه ڪريم جا ٽي ٽن مصراعن وارا بيت ملڻ بعد اهو اثر هٽيو.

شاه ڪريم جي شعر جي حيثيت تي تبصرو ڪندي، علامه داؤد پوٽي لکيو هو، ”شاه ڪريم جي ڪلام ۾ ٽي بيت (عدد 48، 56، 88) ته ٽڪا آهن، جي تاريخي لحاظ کان شعر جي ترقيءَ ۾ هڪ سونهري ڪڙي آهن.“ (1) شاه ڪريم کان پوءِ جي، پر شاه عبداللطيف کان اڳ جي شاعر لطف الله قادريءَ جا پندرهن ٻن کان وڌيڪ مصراعن وارا بيت روشنيءَ ۾ اچڻ تي علامه داؤد پوٽي لکيو هو، ”..... اهڙا بيت ڪل 15 آهن، جن مان هڪ ٽن ستن وارو، ڏهه چئن ستن وارا، ٻه پنج سٺا، هڪ ڇهه سٺو ۽ هڪ ست سٺو بيت آهن. انهن مان خبر پوي ٿي ته شاه ڪريم جي وفات کان ٿورو پوءِ سنڌي بيت ۾ ڪيتري قدر نه ترقي ٿي ويئي هئي.“ (2)

پر، قاضي قادن جا هيستائين جيئن ته سمورا (ست) ئي بيت ٻن ٽڪن وارا هئا، ان ڪري اهو اثر رهجي ويو هو ته سندس شاعري فقط ٻن مصراعن وارن بيتن تائين ئي محدود آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکيو آهي، ”قاضي قادن جي ڪلام ۾ ’سنڌي دوهي‘ کان وٺي ’سنڌي بيت‘ تائين ارتقا جون سڀئي صورتون ملن ٿيون، مگر سندس بيت ٻن مصراعن تائين محدود آهن.“ (3)

(1) ’شاه ڪريم ٻاڙيءَ واري جو ڪلام‘؛ علامه داؤد پوٽو، ص 28.

(2) ماهوار نئين زندگي؛ سيپٽمبر 1958ع جي پرچي ۾ علامه داؤد پوٽي جو ليک ”سنڌي قديم شاعري“.

(3) ’شاه لطف الله قادريءَ جو ڪلام‘؛ نبي بخش خان بلوچ ص 23.

پر تازو هرياڻا مان قاضي قادن جا جيڪي بيت مليا آهن، تن ۾ ٻه چئن تکن وارا ۽ هڪ ٽن تکن وارو آهي (عدد 69، 72، 109) جنهن مان ان نتيجي تي پهچجي ٿو ته سنڌي ۽ ٻن کان وڌيڪ تکن وارا بيت چوڻ جي روايت شاھ لطيف، شاھ عنات، شاھ قادري ۽ شاھ ڪريم کان به اڳ، قاضي قادن واري وقت ۾ به هئي.

ساڳيءَ طرح ’وراڻ‘ يا ’تڪرار‘ واري فني سٽاءَ پڻ اسان کي قاضي قادن جي ڪلام ۾ ملي ٿي. ساڳئي مضمون کي ورجائڻ خاطر، هن هڪ يا هڪ کان وڌيڪ بيتن ۾ ساڳيا الفاظ، فقرا يا اصطلاح ورائي، ان شاعرانه انداز سان پنهنجي شعر ۾ خوبصورتي پري آهي.

قاضي قادن جي بيتن ۾ ’وراڻ‘ جا ڪي مثال،

حقيقي مون سين، وسن سهر حقيق ۾؛

ڳالهه چون حقيقيان، چون حقيقي ويڻ.

يا

سفيفي مون سين، وسن سهر سفاف ۾؛

ڳالهه چون سفاقيان، چون سفاقي ويڻ.

يا

جي مون ڏيئين لڪ ڌڙ، ڌڙ ڌڙ لڪ سران،

سر سر لڪ مهان تيئن، مه مه لڪ چيان،

سڄي چيان تڪيان، هڪڙيان لوان،

صفت تنهنجي راڄيا، تي هون ڪيئن ڪران.

قاضي قادن جي شعر جي ٻولي:

قاضي قادن جي تازو مليل بيتن جي ٻولي سرائڪي/ملتاني ۽ پنجابيءَ کان متاثر ٿيل سنڌي آهي. سرائڪي/ملتاني اثر ٻوليءَ جي وياڪرڻ واري روپ يا جوڙجڪ تي ڇانيل آهي، ٻوليءَ جي شبداولي (Vocabulary) ان کان گهڻو متاثر نه ٿي آهي. قاضي قادن بکر جو رهندڙ هو، جو اتر سنڌ ۾ آهي. اهو علائقو جاگرافيائي طرح ملتان کي ڪافي ويجهو آهي. سنڌ ۽ ملتان جا صدين کان پاڻ ۾ سياسي، روحاني ۽ ثقافتي لاڳاپا رهيا آهن ۽ ملتان صوفين

جو ڳڙهه به رهيو آهي. ان ڪري قاضي قادن جي سنڌي ٻوليءَ تي اهو اثر
 سپاويڪ آهي. وچ ۾ سنڌ ۽ سنڌ جي هيٺئين حصي ۾ اسمن جا عدد جمع
 ٺاهڻ وقت اڪارانت لفظن کي اڪارانت ڪندا آهن. جيئن مال - مال، آب -
 آب، يا ڪن حالتن ۾ لفظ جي پٺيان 'ئون' جوڙيو ويندو آهي، جيئن ڳالهه
 جو ڳالهيون، ڇپ جو ڇپون. پر مٿين سنڌ ۾ عدد جمع ٺاهڻ لاءِ لفظ جي
 پٺيان "آن" وجهن. جيئن دانهن جو دانهان، ڇپ جو ڇپان. قاضي قادن جي
 ٻولي مٿين سنڌ جي آهي، ڇو ته سندس ٻولي ۾ سمورا عدد جمع "آن" سان
 ختم ٿين ٿا. سندس ضمير پڻ ڏيکارين ٿا ته سندس ٻولي مٿين سنڌ جي
 آهي. جيئن ته،

عيد ڪريندو ڪير، ماڪي (مون کي) سڄڻ گڏيو.

سندس بيتن ۾ صفتون ۽ گرامر جا ٻيا روپ پڻ اهو ظاهر ڪن ٿا ته
 سندس ٻولي مٿين سنڌ (سري) جي سنڌي آهي. قاضي قادن جي سنڌيءَ تي
 پنجابي اثر به ظاهر آهي. سندس شعر ۾ ڪم آيل لفظن ۾ 'ن' جي جاءِ 'ڻ'
 ڪتب آيل ڏسڻ ۾ اچي ٿو، جيئن قرآن کي هو قرآن ۽ 'جوان' کي 'جوان'
 ڪري ٿو ڪم آڻي. بيتن (وچن) لفظ کي هو 'وين' ڪري ٿو ڪم آڻي. 'ن'
 جي بدران 'ڻ' جو اهو استعمال ٻوليءَ تي پنجابي اثر ڏيکاري ٿو.

قاضي قادن جيتوڻيڪ قرآن جو حافظ هو ۽ عربي پارسيءَ جو به عالم
 رهيو هوندو، تنهن هوندي به سندس سنڌي ٻوليءَ تي انهن ٻولين جو اثر
 تمام ڇڊو يا چمجي ڪٿي ته نه جهڙو آهي. سندس ڪلام ۾ ڳاڻ ڳڻيا عربي
 پارسي لفظ يا انهن جا تدپو ڪم آيا آهن. انهن ۾ به گهڻائي اسمن جي آهي،
 جيڪي ظاهر آهي ته کيس لازمي طرح ڪم آڻڻا پيا آهن. ٻئي طرف سندس
 ڪلام ۾ نج سنسڪرت ۽ پراڪرت جا لفظ يا انهن جا تدپو روپ تمام
 وڏي ماترا ۾ ملن ٿا. رانري، سرپ، ڪنڇن، راس، سالور وغيره ان جا چند
 مثال آهن.

عام طرح قاضي قادن جي ٻولي سهڻي ۽ سليس سنڌي آهي. موزونيت،
 پختگي، شيريني ۽ ڪنايت سندس ٻوليءَ جا عام ڳڻ آهن.

قاضي قادن جا

112

نایاب بیت

1

زيران¹ زيران² آيتان³، اڪر آنت نہ پار،
هڪڙيو⁴ ايمان⁵ ۾، لهن سڀني سار⁶. (ٽيڪ)
زيرن، زيرن، آيتن ۽ اڪرن جو ڪوانت پار نہ آهي. فقط پڪو ٺڃڻو (پروسو)
رڪڻ سان ئي (پرين) سڀني جي سار لهن ٿا.

2

جو جو¹ ٻارہ لڪ، ڪوڙين² ڪٽيان³ جي پڙهه،
ايهه⁴ سڀائي⁵ سڪ، جان جان⁶ پريان نہ مڙه. (1)
جن جن ٻارهن لڪ ڪروڙ (انيڪ) ڪتاب پڙهيا آهن، انهن سڀني اها ئي سکيا
ڏني آهي تہ اتان (انهن ڪتابن مان) پرين ٿئي ملي.

3

ڪنز قدوري ڪافيا¹، ڪي ڪين پڙهيا،
سو ڏيهو ئي² ڪو ٻيو، جان³ ئي پرين لڌا. (2)
ديني فقہ ۽ وياڪرن جا ڪتاب - ڪنز قدوري ڪافيا - انهن مان ڪوبہ ڪونہ
پڙهيو اٿر. اهو هنڌ ئي ڪو ٻيو آهي، جتان ئي پنهنجي پريتر ڪي پاتو اٿر.

4

پڙهندو پئي ويو، ڪوڙين لڪ ٿران،
لڪي¹ لوڪ² نہ سگهيو، پاڻي³ اندر پاڻ. (3)

(1) 1. اڃي آواز لاءِ اعراب 2. آڃي آواز لاءِ اعراب 3. قرآن جون آيتون 4. فقط هڪ
5. نشجو، وشواس 6. سنڀال.

(2) 1. جن جن 2. ڪروڙين (انيڪ) 3. ڪتاب 4. اها 5. سڀني جي 6. اتان اتان.

(3) 1. ديني فقہ جا ڪتاب 2. هنڌ، مقام، جاء 3. جتان

(4) 1. ڄاڻي، سمجهي 2. دنيا جا ماڻهو 3. پنهنجي.

دنيا جا ماڻهو ڪروڙين لکين دفعا قرآن پڙهندا پئي رهيا، پر انهن کي اها سمجھ
پئجي نه سگهي ته پرين پنهنجي اندر ۾ ئي سمائل آهي.

5

جي گهر¹ گهڙي² نه ڪينھ³، سائين تو ڏيڍار کي؛
ڪيهي⁴ حج⁵ ڪرينھ، سووي⁶ پھنجون رب ڏان. (4)

اي سائين، تنهنجي درشن لاءِ جيڪي هڪ گهڙي به طلب نٿا رکن، سي اها حجت
ڪيئن ٿا ڪن ته اسين رب کي پهچون (حاصل ڪريون).

6

ستو¹ وينو ائيو²، ڳالهائيندو ڳيندو³؛
اسان ٿسان⁴ جي تاتڙي⁵، وانڙئين⁶ ويندو. (5)

ستي، ويٺي، بيٺي، ڳالهائيندي، ڳائيندي، ايتري قدر جو وات تي هلندي هلندي به
اي پرين مون کي تنهنجي ئي تات پجار آهي.

7

اڪر بيا وسار، آلف اڳهون¹ ئي ياد ڪر؛
سو توڻ ڏيئو ٻار، جو نه آجهنپ² ڪڏهين. (6)

بيا سڀ اڪر وساري، سڀ کان اڳ الف (الله) جو اڪر ياد ڪر. اهو ڏيئو ٻار، جو
ڪڏهن به نه وسامي.

8

لائي¹ لام² آلف سان، ڪاتب³ لکين جيئن؛
مون هنڙو⁴ پريان⁵ سان، لڳو آهي تيمَن. (7)

اي ڪاتب! (لکن وارا)، تون الله لکن وقت جيئن الف کي لام (ل) سان جوڙي
لکين ٿو. منهنجو هر دو (امن) پنهنجي پرين سان ائين ئي جڙيل آهي.

(5) 1. طلب 2. گهڙي، پلڪ 3. ڪن 4. ڪهڙي، ڪيئن 5. حجت 6. اهي
(6) 1. سمهڻي پئي 2. بيٺي 3. ڳائيندي 4. تنهنجي 5. پجار، ڳڻتي، ذڪر 6. رستو، وات.

(7) 1. سڀ کان اڳ 2. اجهامي، وسامي

(8) 1. ڳائي، ملائي، جوڙي 2. 'ل' اڪر

9

جان¹ پاڻان² جو ٻڌرو³، ٻڌو آءُ سڌ؛
 مونَ هنيڙو تان⁴ ئي ڪيو، سڀريان⁵ سون گڏ. (8)
 جڏهن مون پنهنجي اندر مان چٽو سڌ ٻڌو، تڏهن کان وٺي مون پنهنجي هردي
 (من) کي پنهنجي پريتم سان جوڙي ڇڏيو.

10

پهريون¹ ئي پريانم² جا، مون سان ئي سوڙان³؛
 هنيڙو هيڄ⁴ پنڌ ڪري، لڳو ڪه⁵ ڪيڻان⁶. (9)
 منهنجي پرينءَ شروع کان وٺي مون سان پئي پال پالايو آهن، منهنجو هنيڙو هن
 لاءِ تڪليف ڀريا پنڌ به خوشيءَ سان پيو ڪري.

11

نه سولا هو¹ نه سرو²، نه اڙ³ وار⁴ نه پار⁵؛
 موڙهو⁶ وتين⁷ تن کي، سو من منجهه نهار. (10)
 (برهم جو) نه آهي لهوارو (پڇاڙي)، نه ان کي سرو (منڊ) آهي ۽ نه ڇاتي آهي.
 نه ان کي هيءُ ڀريا هو ۽ پر آهي. (تون) منهنجي ڪري ان کي ڳولهي ٿو
 ڦرين. هن کي من ۾ جهاتي پائي ڏس.

12

دل اندر درياو¹ پڇم ڪيا² سمندر ڪل³؛
 ماڻڪ اڻم⁴ سڙياو⁵، چڱي⁶ چوڪي⁷ نه ڪشي. (11)
 دل اندر ئي درياھ آهي. سمندر جو پتو ڇو پيو پڇين. (دل جي درياھ ۾) موتي
 ماڻڪ پيا آهن. (تون) چوندي سڄا (ماڻڪ) ڪئين ئي نٿو.

-
- (9) 1. جيئن، جڏهن 2. پنهنجي اندران 3. ظاهر، چٽو 4. تڏهن، تڏهن 5. پنهنجو پريتم.
 (10) 1. پهرين کان، شروعات کان 2. منهنجي پرينءَ (جا) 3. سٺا وڙ، مهربانيون 4. خوشي،
 چوڄ 5. تڪليف وارا پنڌ 6. هن لاءِ.
 (11) 1. لهوارو (پڇاڙي) 2. منڍ 3. ڇاتي (درياه جو پيٽ) 4. هيءُ ڀر 5. هو ڀر 6. منجهيل
 7. ڦرين، ڦرندو وتين.
 (12) 1. ندي، سمندر 2. ڇا 3. پتو، ڄاڻ 4. اتان، ان مان 5. حاصل ٿيڻ، ملڻ. سڌ ٿيڻ 6.
 چوندي 7. سٺا

13

ڪاڀا¹ مڙ² ڏيئي، پيٽا³ جي درياو ۾،
پسندا سيئي⁴، مائڪ اڪڙين سين. (12)

جيڪي پنهنجي سرير ڏانهن منهن ڪري سرير روبي درياھ اندر گهرندا، اهي ئي
پنهنجن اکين سان املھ مائڪن جو درشن ڪندا. (ڏسو دادوءَ جو ڪاڀا بيلي)

يا

جيڪي پنهنجي منهن (اکين) تي شيشا چاڙهي درياھ اندر گهرندا، اهي ئي
پنهنجن اکين سان املھ مائڪن جو ديدار ڪندا.

14

در¹ پورا گر² سي گهران، حقيقتا³ هنجھ⁴،
ڪوڙين هٿان ڪڍڻ چڱن، سر⁵ پاڻيءَ جي منجهه. (14)•

چاهيان ٿو ته منهنجي در (گهر ۾) اهڙا پورن گرو (ڪامل درويشن) اچن،
جيڪي حقيقي منجهن وانگر آهن ۽ پاڻيءَ جي تلاو ۾ رهي انيڪ هٿان ڪڍيون (موتي) چڱن ٿا.

15

وڃي آيو ڪير، ڪنهن ڏٺو مڙ¹ لاهوتين،
اچي ڪندو ڪير، ڳالهيون رب² ڀرتيان³. (5)

رب جي ڀار ڏي وڃي ڪير واپس آيو آهي؟ لاهوتين (ڪامل درويشن) جو منهن
ڪنهن ڏٺو آهي؟ رب جي ڀار وڃي، ڪو اتان جون ڳالهيون ٻڌائيندو آهي ڇا؟

16

هن سر سندا هنجھڙا، اتي ئي آهين؛
ڳالھين رب¹ ڀرتيان²، جو منگي سو ڏين. (16)

هن تلاو جا هنس (سچا مرشد) هتي ئي آهن. اهي رب جي ڀار جون ڳالهيون ٿا
ڪن ۽ انهن کان جو گهر سو ڏين ٿا.

(13) 1. سرير يا تن، شيشا 2. منهن 3. گهريا 4. اهي ئي

(14) 1. در اندر، چائٺ اندر 2. گورو (مرشد) 3. سچا 4. هنس پڪي 5. تلاو

(15) 1. پهتل شخص، ڪامل درويش 2. خدا، ڀڳوان 3. طرف جون، ڀار جون

(16) 1. خدا 2. پاران، ڀار جون، طرف جون.

* هريانا واري دستخط ۾ 12 نمبر بيت بعد 14 نمبر ڏنل آهي.

17

سَر¹ هيڪڙي وَسَن²، جَرَ بِرِ نِينَهَن³ نَهَ گَڏِيَو؛
سَارَ نَه⁴ سالورَن⁵، مَٿي ڪَنوَلُ ڦَلاريو⁶. (17).

ڪنول جو گل ۽ ڏيڏر، ٻئي هڪ ئي تلاءَ ۾، پاڻيءَ ۾ رهن ٿا، پر سندن وچ ۾
پرير جڙي نه سگهيو آهي. ڏيڏرن کي اها سڌ ئي نه آهي ته مٿي ڪنول ڦلاريو
بيٺو آهي.

18

جي¹ سالورو² سَڌ³ آهي، ڪَنوَلان⁴ سَڌي ڪاءِ⁵،
تو پيو پاتال⁶ ۾، هونءَ نَهَ مَٿي ڪاءِ. (18)

جيڪڏهن ڏيڏر کي اها ڄاڻ پوي ته (تلاو ۾) ڪنول به آهن ته اهو جيڪر پاتال
(تلاو جي تر) ۾ ويهي مٿي نه کائي.

19

ڪي ويجهائي ڏور¹، ڪي ڏوري ئي وکها²،
هوئي جَر³ سالورَ، لَڏي نَهَ ڪَنوَلانِهَ ڪَر⁴. (19)

ڪي نزديڪ هوندي به دور ٿين ٿا، ڪي دور هوندي به پيارا ٿا هجن. ڏيڏر
پاڻيءَ (تلاو) ۾ رهندي به ڪڏهن ڪنولن جي سڌ نه لڌي آهي.

20

اڪِ اَندَرِ سَريو¹، جاڳي پَس² جَوانَ،
مَنجهيڻي³ مَڪو ٿيو، مَنجهيڻي مَلتانَ. (20)

اي جوان، تون سجاڳ ٿي ڏس، تنهنجي اک اندر ئي (سڀ) مهيا آهي. مڪو به
تنهنجي اندر ۾ آهي ته ملتان به تنهنجي من ۾ آهي.

(17) 1. تلاو 2. رهن 3. پرير، پيار 4. سمڪ، سنڀال 5. ڏيڏر 6. ٽڙڻ، ڪڙڻ.

(18) 1. اکر 2. ڏيڏر 3. پتو، ڄاڻ، خبر 4. ڪنول جا گل 5. ڪا، ٿوري به 6. تلاو جو
ترو 7. جيڪر.

(19) 1. پري، دور 2. پيارا (ولپ) 3. پاڻي، جل 4. سڌ سماءُ.

(20) 1. سڌ ٿيڻ، حاصل ٿيڻ 2. ڏس 3. اندر ئي (من اندر يا گهٽ اندر).

21

اڪيون آڪاسانه¹، فوجون ڪري اٿيون؛

سوڙهي گلي منجهانه، سوڙهي² پرين لهنديون. (21)

اڪين آڪاس (برهر وندر) تي فوجن وانگر لهي ڏاڪو ڄمايو آهي. سوڙهي گليءَ (شمنا ناڙيءَ) مان سوڙهي پنهنجي پريتر کي حاصل ڪنديون.
- يا -

(پرينءَ جي تلاش ۾) آسمان تي حملو ڪري، اڪيون اُتان (نراس ٿي) واپس هيٺ لٿيون آهن. هاڻي آهي (سرير روپي) سوڙهي گليءَ مان پنهنجي پرينءَ کي ڳولهي لهنديون.

22

سهڙا¹ باز² ٿيو، پنڪي³ نه ماري؛

اڪ ڪوڙي⁴ عرس⁵ ۾، لڏي مناري. (23) *

باز (رواجي انسان، آتما) سهڙا (عارف يا ڪامل) بڻجي پيو. هاڻي اهو پڪين کي نٿو ماري (دنياوي حرصن جو سن ۾ نٿو ڦاسي). ان جي اڪ آڪاش ۾ ڪتل آهي ۽ اهو مناري تي ويهي لڏي رهيو آهي. (اهو ڌيان يوگ سڀاڌيءَ ۾ مڪن آهي ۽ ترڪتيءَ جي آئند ۾ جهومي رهيو آهي.)

23

جنهين¹ جانِ جدا کي²، ٿون مهه تنهين³ پَس؛

لتاڙين لتن سِي، آلي⁴ پهر عرس. (24)

جن پنهنجي وجود کي وڃايو آهي، تون انهن جي منهن ڏانهن نهار. اهي اڻ ٿي پهر عرش (برهر لوڪ) کي لتن سان لتاڙيندا رهن ٿا.

24

واحد¹ هنڌين دائرين، هيڪڙيو ميئي²؛

جنهين جانِ جدا کي³، پَسندا سيئي. (25)

(جدا جدا) هنڌن ۽ دائرن (خانقاه) ۾ پرين مڙهي هڪ ئي آهي. جن پنهنجي خوديءَ کي ختم ڪيو آهي، سي ئي پرينءَ کي ڏسي سگهندا.

(21) 1. آڪاش تي 2. ڳولهي.

(22) 1. شاهي عتاب 2. عتاب پڪي 3. پڪي 4. ڪپائي 5. آڪاش، آسمان.

(23) 1. جن 2. وجود وڃايو 3. تن جو 4. اڻ تي

(24) 1. فقط هڪ (پڙو) 2. مڙهي 3. وجود کي وڃايو

* هراياڻا واري دستخط ۾ 22 نمبر بيت دادوءَ جو آهي اهو بيت ڏسو ضميمي ۾.

25

حَقِيقِي¹ مَوْنِ سِينِ²، وَسَنِ سَهَرِ³ حَقِيقَ ۾؛
ڳالِه ڇَوَن حَقِيقِيَان⁴، ڇَوَن حَقِيقِي وَيَن. (26)

منهنجا سڄا سنهنڌي سڄن سڄ جي شهر ۾ رهن ٿا. اهي جيڪو ڳالهائين، سو سڄ
آهي ۽ انهن جو هر حرف سڄو آهي.

26

سَفِيفِي¹ مَوْنِ سِينِ، وَسَنِ سَهَرِ سَفَافَ ۾؛
ڳالِه ڇَوَن سَفَافِيَان، ڇَوَن سَفَافِي وَيَن. (27)

منهنجا شيشي جان سفاف سڄن، صاف/ اوچل شهر ۾ رهن ٿا. اهي جيڪو ڪجهه
ڳالهائين ٿا، آسو صاف/ اوچل آهي. انهن جو حرف صاف/ اوچل آهي.

27

جِنِهِن مَڪَ¹، مَرَانِ، آمِي² اَڪَرُڙِين³؛
تِنِهِن جِي ڳالِهَاءِ⁴ معدوئي⁵ ساڄو⁶ ٿيو. (28)

امڙ! مان پنهنجون اڪريون آهي، جن جو منهن ڏسڻ لاءِ پئي (سڪ ۾) مران، تن
جي ذڪر سان ڀيٽ ۾ ساڻه ٿيو.

28

ڪَنجِي¹ ڏيئي جَهَلِيو، جِنِهِن رُوَح² رساو³؛
تِنِهِن سَندي تِلَهڙِي⁴، سونهاري⁵ سڀاو⁶. (29)

جن (ستڪرن) منهنجي آتما جي رساو (پهچ) کي ڪنجي ڏيئي، ضابطي هيٺ
رکيو، تن جي رهبريءَ هيٺ هلندي، منهنجو سڀاءُ سونهارو بڻيو.

(25) 1. سڄا 2. سنهنڌي 3. شهر، ملڪ 4. سڄيون

(26) 1. صاف، پاردرشي، جنهن مان آر پار ڏسڻ اچي.

(27) 1. منهن، شڪل 2. امڙ 3. اڪيون، ليڻ 4. ذڪر ڪرڻ سان 5. ڀيٽ

6. سڄو ٿي پوي، درست ٿي پوي

(28) 1. چاڀي 2. آتما 3. پهچ 4. نقش قديمي ڪندي، رهبريءَ هيٺ هلندي.

5. وڻندڙ، 6. فطرت

29

جي لوڙي¹ تي² نه لھان³، آلوڙي⁴ دي⁵ ڏير،
توڙي ڏسڻ سھڻي، انبان⁶ ٿل⁷ نه پير. (30)

جن جي ضرورت آهي، سي ليجن ٿا، جن جي ضرورت نه آهي، تن جا ڍڳ لڳا
پيا آهن. پير ڏسڻ ۾ ڀلي ڪري سھڻا هجن، پر اهي انهن جي برابر ڪري نه
سگھندا.

30

سوئي¹ سرپ² نه لوڙيان³، جي لوڙيان تان لڪ،
مون تينھان سنڌي بڪ، جنھين مستڪ⁴ مٿي بلڪ⁵ (31)

اهڙي سرپ (نانگ) جي طلب نه اٿم، جنهنجو سر سڄو (بنا مٿي) هجي.
جيڪڏهن اهڙي سرپ جي ضرورت هجيم ته لکين موجود آهن. مون کي اهڙي
سرپ جي ضرورت آهي، جنهنجي مٿي ۾ مڻ تجلا ڏيندي هجي (يعني مٿيارو نانگ)

31

عين¹ قصر² در لڪ، ڪوڙين سھسين³ ڪڙڪيان⁴،
جان ئي ڪرين پرڪ، تان ئي سڄڻ سامھان. (32)

اڪين جي محل کي لکين در ۽ ڪوڙين سو دريون آهن. جتان به نظر ڦيرين سڄڻ
سامھون نظر ايندو.

32

پھرين پاڻ پرڪ¹، پرين پرڪڻ ساڪڙا²،
در پي سوئي رک، جتان ڌڪا³ نه لھين. (33)

پھرين پاڻ کي سڃاڻ، پرين کي سڃاڻڻ ته سوکو آهي. اهڙي در جي پر وٺ
جتان ڌڪا نه ملئي.

(29) 1. ضرورت، لوڙ، گهرج 2. سي، اهي 3. پاڻان حاصل ڪريان 4. بي - سروري 5. جا

6. انهن 7. برابر، مٿ، جهڙا

(30) 1. سڃا (بنا مٿي) 2. نانگ 3. طلبيان 4. ٺرڙ، لاث 5. ٻري

(31) 1. اک 2. محلات 3. سوين 4. دريون

(32) 1. سڃاڻ، واقفيت رک 2. سولو، سوکو 3. ڌڪا، ٽپاها

33

پهرين پاڻ وڃاءُ¹ پاڻ وڃائي سو لهي²،
من اندر مهه پاء، تو ئي اندر سڀرين. (34)

پهرين پنهنجي وجود کي وڃاءُ جيڪو خوديءَ کي ختم ڪندو، سوئي پرينءَ کي حاصل ڪري سگهندو. من اندر جهاتي پاء، (تنهنجو) پرين تنهنجي اندر بر ئي آهي.

34

تون ويرون¹ ئي وير، جوڳي سو جو جڳ ۾،
تون آسان جو پير، سوڌي² ڏيئين سرير ۾. (35)

تون ويرن جو وير آهين. جوڳي آهو جيڪو سنسار ۾ رهي جوڳ پڄائي. تون آسان جو مرشد آهين ۽ سرير ۾ ئي سائينءَ جي هجڻ جي شناس ڏين ٿو.

35

ستا هتوس¹ ننڊ ۾، جوڳيءَ جاڳايوس،
مر² وڃايائين مون مان، ت³ وڃايوس⁶. (36)

مان (غفلت جي) ننڊ ۾ سمهيو پيو هوس. (اڇي) جوڳيءَ مون کي جاڳايو. منهنجي من مان مثل ڪڍي، مون کي ت³ (سار) ڏيڪاريائين.

36

آپري¹ ۾ پير، ڪنهن² لڌو پيريئين³،
ته پو⁵ سڌو پير، ڪوڙين منجهين ڪو لهي. (37)

پيرو ڳوليندڙن ۾ ڪنهن ڪنهن کي ئي آڀار (سنسار) ۾ پير (بيچرو) ملي ٿو. تنهن پو ساگر (سنسار) جو ڳجه ڪروڙن ۾ ڪنهن هڪ کي ئي حاصل ٿئي ٿو.

(33) 1. پنهنجو وجود وڃاءُ (خودي مار) 2. لي، پراپت ڪري

(34) 1. ويرن جو، ويرن منجهه 2. سوڳهه، شناس

(35) 1. هٿس 2. مٽي، مثل، ميران 3. سار، نچوڙ 4. ڏيڪاريائين

(36) 1. آڀار، جنهن جو پرتو نه هجي 2. ڪنهن ڪنهن 3. پيرو ڳوليندڙ 4. پو ساگر

(سنسار) 5. پرتو، نور، نشان، پيد.

37

جي مهران¹ ميا² ڪري، ته ساڳرو³ سهي نه ست⁴؛
يون⁵ پريان سندي ڳالهڙي، رهي نه اندر گهٽ⁶. (37)

جڏهن سنڌو ندي پرڃي ٿي وهي، ته ساڳرو واه ان جي (قوھ) ومڪري جي
ست جهلي نٿو سگهي. ان طرح پرينءَ جي ڳالهه به نديءَ ۾ ڇاڙه وانگر آهي. ڇا اندر ۾
سمائجي نٿي سگهي.

38

الان¹ جيهي² ال³، ثسان⁴ نه آسان جيتڙي؛
پريان جامع⁵ ال. ثسان ٻيا ئي آهن. (39)

(عشق جي) شعلن جهڙي آڳ، تنهنجي اندر ۾ اسان جيتري (اڃا) نه لڳي آهي.
پرين ان آڳ جو (محور) مرڪز آهي. (اها آڳ جي توکي لڳي) ته توهان وري اها ٻين کي وڃڻدي.

39

لڳي وڃان پير، دانهان ڪندي ڏونگر¹؛
سوئي سڄڻ² ميڙ³، جنهنين هئون ڏکڻي. (40)

جبلن تي پيرن پنڌ هلندي، اهي دانهون ڪندي پئي وڃان ته مون کي ان سڄڻ
سان ملاء، جنهن جي ڏک ۾ ڏکويل آهيان.

40

ئون تون تڏ¹ ڪريهه، لڳنداء ڪر² ڦند³ جيئن؛
سائين سڀاريهه، جن يهه⁴ روح⁵ سرجيا⁶. (41)

جڏهن توکي اها خبر پئي ته ڦندي ۾ ڦاٿو آهين، تڏهن چيئ ته (خدا) "تون" آهين
"تون" آهين. (پوءِ) ان سائينءَ جي ياد آئي جنهن هي روح اڀايا آهن.

(37) 1. سنڌو ندي، سمنڊ 2. پرڃي (قوھ سان وهي) 3. ساڳرو واه (سنڌو نديءَ مان ڦاٽي

نڪتل واه) 4. ڏک، چوٽ، دٻ 5. ان طرح 6. من

(38) 1. شعل، جولا 2. جهڙي 3. تيج، آتش 4. تو یر 5. ميڙ، پنڄ

(39) 1. جبل، پهاڙ 2. ملاء، گڏجائي ڪراء

(40) 1. تڏهن 2. سنڌ، خبر 3. ڦندو، ڦاسي 4. هيء 5. آسمانون، جيو 6. پيدا ڪيا.

41

سورَ جنهن¹ کي هوءَ، ليهان² تنهن اُڀرن،
ڪاٿي³ ڪوءِ ڏٺو، دانهان ڪندو سورَ پڻ. (42)
جن کي سور هوندو، تن کي ئي ايذاء ايندو. ڪٿي ڪو بنا سور جي دانهون
ڪندو ڏٺو اٿئي.

42

ڪاڱڊ¹ ڪالي² اکرين، مون سان مون سيئين³،
گهوري ڪٿي وڃائيان، وي مندي⁴ نيئين. (43)
جهڙو ڪاغذ ۽ ڪارن اکرن جو پاڻ ۾ لاڳاپو آهي (جو هڪ ٻئي سان جڙيا پيا
آهن) اهوئي لاڳاپو منهنجو پنهنجي پرين سان آهي. هي منهنجا برا نيئ (جي پرين کي
نٿا ڏسن) پرين تان گهوري ڪري ڦٽا ڪريان.

43

ڪاڱڊ ڪالي اکرين، مٿن وڃيندا¹، اڻ² - وڌو³،
سڄڻ آچي اکرين، مٿن لوڙيندو⁴ لڌو. (44)
جيئن ڪاغذ تي لکيل ڪارا اکر مان پڙهي سگهان ٿو، ان طرح سڄڻ اچن اکرن
وانگر آهي، جنهن کي مون گولهندي حاصل ڪيو آهي.

44

ليهان¹ لڪ ڪيام، پسن ڪي پاڻان² پرين؛
سوڄهي³ سين لڌام، من منجهين ئي سڀرين. (45)
پنهنجي اندر واري پريتم کي ڏسن لاءِ لکين تڪليفون ستم. باريڪيءَ سان
ڄاڻي، پنهنجي سڄڻ کي لڌم. منهنجا سڀرين منهنجي من اندر ئي هئا.

(41) 1. جن (کي) 2. تڪليف، ايذاء 3. ڪٿي، ڪنهن هنڌ

(42) 1. پٺو، ڪاغذ 2. ڪارا 3. سڄڻ، سنڀالين 4. برا، خراب، ڇڏا

(43) 1. پڙهندي 2. ان 3. طرح، طريقي سان 4. گوليندي، طلبندي، تلاشيندي

(44) 1. تڪليفون، ايذاء 2. پنهنجي اندر وارو 3. گولهي، چڪاسي

45

روئي مَر ڪَر پَڌرو، هَتَ¹ مَنجھيئي جالِ؛
جان جان پريان نہ مِڙ، تَن ڪاٺيءَ جيئن ٻالِ. (46)

(پرينءَ لاءِ سِڪَ) روئي ڪري ظاهر نہ ڪر. هتَ تي قائم رهي، پاڻ استر رک.
جيستائين توکي پنهنجو پرين نہ مليو آهي، پنهنجي سرير کي ڪاٺيءَ وانگر ٻار (ڪشت
ڪشالا سَهَ).

46

هَسَنَ¹ ڪِتَ² سَهَجَڙي³، رووئَن کي ناهين،
پريان پَسَنَ جوڳيان⁴، اکِ تو ناهين. (47)

ڪيترو نہ سولائيءَ (سهنج ياو) سان پيو ڪلين. تون روئين ڇو نٿو (توڪي تہ
روئڻ گهرجي) ڇو تہ تو وٽ پرينءَ جو ديدار ڪرڻ لائق اڪيون ئي ڪونه آهن.

47

پريان سندي ڳالهڙي، مَرِ¹ منجهين ئي هوءَ،
ٻڌائين پينَ کي، ڪيهو² ڪاڇ³ سَريوءَ⁴. (48)

پرينءَ جو رازُ بهتر آهي تہ تنهنجي دل اندر ئي رهي. جيڪڏهن تون اها ڳالهه پين
کي ٻڌائيندين تہ ان سان تنهنجو ڪهڙو ڪارڇ سِڌ ٿيندو.

48

وِچاران¹ وي پَٽَ²، تون جَهلِ ٻاهرِ نڪري،
اسان هنجئون³ هَتَ، ڪامِئَن⁴ لوَسَنَ⁵ منجهه ٿيو. (49)

ويچارن جي بئيءَ کي تون (ڍڪُ ڏيئي) جَهلِ، اُن مان (اڀامي) ٻاهر پيو نڪرئي.
اسان هتَ جي دانوڻ (ڌنوڻ) ۾ پيا آهيون (اسان هتَ اختيار ڪيو آهي). اسان کي اندر
ئي اندر جڻو ۽ لوسائجڻو آهي (جوڳ پڄائجڻو آهي).

(45) 1. ڪا ڳالهه حاصل ڪرڻ جو پڪو ارادو، 2. استر ره، جاري رک

(46) 1. ڪلڻ، 2. ڪيئن، ڪيترو، 3. سولائيءَ سان، فطرتاً، 4. لائق، يوگي

(47) 1. ڀلي، بهتر آهي، 2. ڪهڙو، 3. ڪارڇ، مطلب، ڪر، 4. سِڌ ٿيڻ، حاصل ٿيڻ، برثواب ٿيڻ

(48) 1. ويچارن جا، خيالن جا، 2. بئي، 3. هنج ۾، گود ۾، 4. جلي خاڪ ٿيڻ، 5. لوسائجڻ

49

انهان اندرِ ماه¹، ٻاهرِ ڌڪَ نه پڌرا،
 ويڌ² ڪريندو دانه، پسان سي واڍوريا³. (50)
 انهن کي ماس جي اندر (دل ۾) چوٽ لڳل آهي. ٻاهر ڌڪ ڏسڻ ۾ ئي نٿا اچن.
 حڪيم کان به دانهن نڪري ويندي ته اهڙو زخميل شخص ڏسان ته سهي.

50

ڪڏهين ٻيري¹ ٻورَ، ڪڏهين ڦلَ نه هڪڙو،
 ڪڏهين پريان جا پور²، ڪڏهين سڪان³ سڌَ کي. (51)
 ڪڏهن ٻير جي وڻن تي به ٻور لڳيو وڃي. (وڻ ٻور سان تمار آهن) ڪڏهن ان
 ۾ هڪ ڦل به نٿو پيدا ٿئي (ته ڪڏهن هڪ ٻير به نه اٿن). ڪڏهن ٻريتر هر هر ٻيرا پيو
 ٻري، ڪڏهن ته ٻريتر جي سڌ لاءِ به پيو سڪان.

51

سوئڙيان¹ سنهڙو، جتن¹ ڪيو نه تنيو،
 توکي اڪڙين ۾، پرين پيندو ڪينو. (52)
 (پرين) سنهڙي سئيءَ کان به سنهڙو آهي، تو (ان کي اکين ۾ سمائڻ لاءِ) ان
 مطابق ڪوشش ٿي نه ڪئي آهي. تنهنجي اڪڙين ۾ پرين ڪيئن سمائجي سگهندو.

52

روزِ محشر¹ ڏينهڙي، سترِ سج تين،
 سيوئي جر² پائڻيان³، جي مون پرين مڙن. (53)
 قيامت جي ڏينهن ستر سج تين ٿا (حد درجي جي تابش ٿئي ٿي). پر ان ڏينهن
 جيڪڏهن منهنجو پرين مون کي ملي وڃي ته مان جيڪر ائين محسوس ڪريان ته چڻ
 چوڌاري پاڻي هڻڻ جهڙي ٺنڊڪ لڳي پئي آهي.

(49) 1. ماس 2. حڪيم، طبيب 3. زخميل، وڌيل

(50) 1. ٻير جو وڻ 2. ٻيرا، دفعا 3. واجهايان، تڙڦان

(51) 1. سنهڙي سئيءَ کان 2. ڪوشش

(52) 1. قيامت جو ڏينهن 2. جل، پاڻي 3. سمجهان، لڳير

53

جي ٿه¹ لائي² رڃ مڇ³، تو چڻ لڪڻ لاه،
زهر هلاهل⁴ هت ڪر، ڪارڻ پريان ڪاءِ. (54)

جيڪڏهن تو پوري لڳاء سان پريم ڪيو آهي ته لڪ لڪاء ڇڏي ڏي. پنهنجي پريتر مدتي (جيڪڏهن ضروري بڻجي ته) هلاهل زهر هت ڪري، ڪا (پنهنجو پيار ڏيکار).

54

توڙي¹ هوء نه وسهون²، منن³ سهين ماڙهين⁴،
اڪين کين⁵ متاع، جتي هوئن مان پرين. (55)

پلي هزارين ماڻهو هجن. مون کي انهن تي ويساه نه ايندو. منهنجون اڪيون ان هنڌ ئي متاع کائينديون، جتي منهنجا پنهنجا پرين هوندا.

55

تڪو ٿيڙو¹ وهي، جيڏو مهه² مهراڻ³،
ڏيهه سيوئي هڪڙو، ڌير⁴ لدوسين پاڻ. (56)

سندو نديءَ جو جيڏو منهن آهي، اوتري ئي تيزيءَ سان اها وهي ٿي. ان جي وهڪر سڄي ملڪ اندر يڪسان آهي، (ان کي ڏسي) اسان ڌيرج حاصل ڪيو آهي.

56

پاڙيءَ¹ پر بڙ هڪڙو، سو مون گهڻو سهاءِ²،
نارِ ولاسي³ سڄڻان، چڙي⁴ پي وٽراءِ⁵. (57)

پنيءَ پر هڪڙو ئي بڙ جو وڻ آهي. اهو مون کي گهڻو وڻي ٿو. اهو سڄڻ ناري فرحت بخشي ٿو. اهو چڙو (هڪ) آهي، ته به وٽراءِ (پيلي) وانگر آهي.

-
- (53) 1. تو 2. لڳائي، لاتي 3. پختي پائي، سڄي دل سان 4. هڪ موتمار زهر
(54) 1. چاهي، پلي ڪري 2. وشواس ڪريان، ويساه ڪريان 3. مان 4. ماڻهو 5. کائن
(55) 1. ايترو 2. منهن 3. سندو ندي 4. صبر، ڌيرج
(56) 1. پني، ڪيت 2. وڻي ٿو 3. ولاس / فرحت بخشي ٿو 4. اڪيلو، هڪڙو ئي
5. ٻيلو، وڻن جو جهڳٽو.

57

ماو¹ مُصَلِّي² وِيرُ، هاڻي ويئي³ وساريون؛
عِيدَ ڪَريَندو ڪيرُ، ماڪي⁴ سَڄڻُ گڏيو. (58)

منهنجي مُصَلِّي (عيد گاهه) سان پوندي ئي ڪانه هجي. هاڻي گذريل ڪي
وساريون. مونکي منهنجو سڄڻ ملي ويو آهي. هاڻي عيد ڪرڻ جي گهرج ئي ڪانه رهي آهي.

58

جيئن قِئَرَ ماهَ¹ ۾، ايئن روزا عيدَ نماز،
اِڃا آهي ڪاءِ ٻي، الله دي² حاجِ¹. (59)

جيئن ماس (بدن) اندر قِئَرَ آهن (جي صاف هوا اندر ڪشي رت کي صاف ڪن ٿا)
تيئن ئي روزا عيد ۽ نماز آهن. (انهن جو ڪم به تنهن منهن کي صاف ڪرڻ آهي). پر الله
سان ملڻ لاءِ اڃا ٻيءَ ڪنهن ڳالهه جي ضرورت آهي.

59

پِتو¹ قِئَو پيٽ ۾، وڏي، ملان ماهه،
ڏوئين² ڌڻي³ ڌوڙ⁴ ۾، الله اوري⁵ آڏو. (60)

بدن اندر دل ڦاٽي پيئي آهي ته ملان وڏي وري ماس کي پيو (نيم حڪيم). ٻنهي
کي (دل ۽ ماس کي) مٽي ۾ ملائي ڇڏيائين. اي خدا! تون ويجهو آڄ.

60

قاضي ڪَٽ¹ مَ ايترو، مَت² ڪيروئي³ پيرُ،
پَلائيندو پوئلي⁴ مٽي ڪيندو⁵ ڪيرُ. (61)

قاضي ايترو (گهڻو) وعظ نه ڪر. پنهنجي سمجهه کي لاهي ڪٽي پيرن ۾ ڪيو
اٿئي. جيڏي مهل اٺ پلائيندا، اوڏي مهل تنهنجي وعظن جي پوئلي (بجڪو، ڳوٺري)
ڪير مٽي چاڙهيندو.

(57) 1. منهنجو، مونکي 2. نماز پڙهڻ جي جاء (عيد گاهه) 3. گذريل ڳالهه 4. مون کي

(58) 1. ماس 2. جي 3. ضرورت، ڪپ

(59) 1. دل 2. ٻئي، ٻنهي کي 3. ڏٺائين 4. مٽي، خاڪ 5. ويجهو، قريب، نزديڪ

(60) 1. ڳالهه، وعظ ڪر 2. سمجهه 3. ڪيو اٿئي 4. ڳوٺري، بجڪو 5. ڪندو

61

مڪَنَ مَڪي¹ اُن کي، مَلاَن ڪَئي² ڪين،
پُچَ ڪَڏهين پي تِن کي، هو جي رَپَ³ گهرَن. (62)

مَلاَن ڪَئي پوري، اُن کي مڪَن لڳائي (ملائي) ڪائين ٿا. اڙي ڪَڏهين اُنهن جي به
(غريبن جي) سڌ لهن. جيڪي رَپَ (هلو/ پٿرو پٽ) گهرن ٿا.

62

ڏَنئين پاڻَ وِڪاڻَ¹ ڪونَ²، جِپَ تَهِنجي وات،
وڌي خالِقَ² نَمَ گهرئين، ڪرين ٻاڙي⁴ تات. (63)

جڳت جي اُڀائيندڙ تنهنجي وات ۾ ڇپ ان ڪري رکي آهي ته تون اُن سان سندس
جس ڳائين. تون ڇپ سان اُن مهان سرجهار جي گهر ٿو ڪرين، (رڳو وينو) اُن وٽندڙ
(ڪجسيون) ڳالهيون ڪرين.

63

تَن¹ پڇي آسان²، تون آسين تَهين پڇيو،
پڙهڻ هار³ ڦراڻ، تَهين رَتو⁴ رحمان⁵ سان. (64)

تو اسان کان پڇيو آهي، اسان توکان ڪونه پڇيو آهي. اي قرآن پڙهڻ وارا، (تو
قرآن ته پڙهيو آهي) تون رب کي حاصل ڪري نه سگهيو آهين.

64

عَلَتَ¹ ويجيئيس نا، عَادَتَ ڪَڏهن نه جاء،
اُتَ ڪَڪَڪَ² ڇڏِيئ، ڇڻِ³ جواسا⁴ ڪاء. (65)

عادت ڪَڏهن به وڃڻ جي نه آهي. اُتَ جي علت ويندي ئي ڪانه. اُتَ ڪڪَ ڪي
ڇڏي، ڳولي ڳولي جواسا (هڪ سادو اناج) ئي پيو کائيندو.

(61) 1. لڳائي، ليپَ ڏئي 2. روئيءَ کي پوري، اُن ۾ کنڊ وجهي ٺاهيل کاڌو 3. ڪونشري ڪچي

(62) 1. ساراه ڳائڻ، اچارڻ، جيئن 2. لاءِ، واسطي 3. اڀائيندڙ، سرجهار 4. ڪساري، ڪڙڙي، اُن وٽندڙ

(63) 1. تو 2. اسان کان 3. پڙهڻ وارا 4. رنگ چڙهيو (رسيو) 5. رحم ڪندڙ (خدا جو هڪ نالو)

(64) 1. پڪي عادت، بيماري 2. ڪڪَ ڪي 3. چونڊي، ڳولهي 4. هڪ سادو اناج

65

جن مَحَبَت مَن ۾، تي مٿي¹ ٿي سوين²،
تَن³ ۾ بَلَمَ⁴ مشعلان، سَمَ سَدا سَپَرِين. (66)

جن جي من ۾ محبت آهي سي ميرن ڪيڙن ۾ به پيا سهڻا لڳن. انهن سپرين جي بدن مان هميشه تجلایا نڪرن (اچن).

66

سَچي سائين سان، تُون مَر ڪَر ڪوڙي ڪوڙيان،
جي تو منجهه هيانو³، وو⁴ سَپوڪلي⁵ پَر ڪَڻو. (67)

اي ڪوڙا (بندا) تون سچي سائين سان ڪوڙ ۽ لڳيون نه ڪر. جيڪو تنهنجي هردي اندر ويٺو آهي، اهو سڀ جي پرک رکي ٿو.

67

سيشان¹ هندو سَگيو²، پيپهو آيو،
لڪي لوڪَ نه سگهيو، اسان ڳالهايو. (68)

اي دوستو، منهنجي سنهڻدين وٽان پيپهو (مون لاءِ سنهڻو ڪشي) آيو. دنيا کي ان جي سڌ به نه پئي. اسان پاڻ ۾ ڳالهيون ڏنيون سين ورتيوسين به.

68

جتي سَچ سنسار سان، سَم جا¹ سائين سان هوءَ،
تو پَڌَر² هي ٻيڙا تَري، جَم تان³ نير⁴ نه ڪوءِ. (69)

سنسار ۾ جنهن هنڌ سچ (جو ورتاءُ) آهي، تنهن جاءِ تي ڌڻي (خدا) پاڻ واسو ڪري ٿو. اهڙي هنڌ تي اکر پائي نه به هجي ته پَتَ (ميدان) تي به ٻيڙو تري سگهي ٿو.

(65) 1. ميرا 2. سونهن، سهڻا لڳن، شوياءَ ڏين 3. بدن، شرير 4. ٻرن، جرڪن

(66) 1. نه 2. لڳيون، دوکا 3. دل، هردو 4. اهي 5. سڀني کي

(67) 1. سڀن جي، سڄڻ جي 2. دوستو، سنگتو، ساٿيو

(68) 1. جاءِ، هنڌ 2. ميدان، پت 3. هنڌ، آستان 4. پاڻي، جل

69

سَچَ پيارا سائينيان¹، سائينءَ سَچَ سَها؛
 سَچي منگل² نَمَ دَهَمَ³، سَچي سَرِپَ⁴ نَمَ ڪاءِ؛
 سَچَ سَمَنڊان سِرِ چَڙهَمَ، ڪوڙ ڪڪائين⁵ باهه؛
 جَڏهون، ڪڏهون ڪوڙ ڪي، ڏيندو سَچَ سَڙاءِ. (70)

سائينءَ کي سچ پيارو آهي. سائين کي سچ ئي وٺي ٿو. سچي انسان کي منگل
 گرم جي آڱ به جلائي نه سگهندي. سچي کي نانگ به ڏنگي نٿو سگهي. سچ (سچ جو
 پيڙو) سمنڊ جي سيني تي چڙهي ٿو. ڪوڙ ڪڪن جي باهه وانگر (جا تمام ٿڪي ٿيندي
 آهي، پر ٿورو وقت جٽاءُ ڪندي آهي) آهي. جڏهن ڪڏهن (سدائين) سچ ڪوڙ کي سڙي تباهه ڪندو.

70

نَمَ ڪاءِ پاڻيءَ مَنجهم، ٻاٻيهه¹ ٻڏي موٽا²؛
 جي تو پوي سَمَنجهم، تان تون ڪيرو³ نَمَ ٿيوين. (71)

چاٽڪ پڪي (پاڻيءَ ۾ رهندي) پاڻي نه پي ڪري، ٻڏي ۽ مري ويا. (ان کي ڏيان
 ۾ رکي) جيڪڏهن توکي سمجهه اچي، ته تون مدھوش نه رهين.

71

تان تان¹ سورا² سَيَ ڪو، جان جان³ مَهَ نَمَ مِڙن؛
 رُڪَ⁴ وهندي⁵ سامهين، سوري سني جاوَن⁶. (72)

تستائين ته هرڪو سور وير (سورم) آهي، جيستائين اهو ڪنهن جي مقابل نه
 ٿيو آهي. (سچو) سوروير (سورميه) ته اهو آهي جيڪو وهنديءَ تلوار (يا هلندڙ جنگ) کي
 آڇي سامهون ٿئي.

(69) 1. سائينءَ کي 2. منگل گرم (جنهن جي آڱ گهاٽڪ ٿيندي آهي) 3. جلائي، ساڙي

4. نانگ، سڀ 5. ڪڪن جي، گاهه جي.

(70) 1. ٻاٻيهو يا چاٽڪ پڪي 2. مٽا، مري ويا 3. مدھوش

(71) 1. تستائين 2. سورميه، شور وير 3. جيستائين 4. تلوار، جنگ 5. هلندي 6. وڃن

72

جي مَوَن ڏيئين لڪَ ڌڙَ، ڌڙَ ڌڙَ لڪَ سِران؛
سِر سِر لڪَ مَهانَ ٿيئين، مَهِ مَهِ لڪَ چِيان؛
سَجي چِيان تِڪيان، هِڪڙيان لوان؛
صِفَتِ تَهنجي راڄيا، تو هُون ڪيئن ڪَران؛ (73)

اي ڌڻي، جيڪڏهن مون کي لکين ڌڙ ڏين، هر هڪ ڌڙ تي لک لڪ سِر هُجن،
هر هڪ سر بر لڪ لڪ وات هجن ۽ هر هڪ وات بر لڪ لڪ چيون هجن، اهي سموريون
جيون ڳالهائڻ جون تڪيون/تيز/ هجن ۽ مان انهن سان هڪ ئي وقت ويهي لنوان (تنهنجي
واڪاڻ ڪريان) اي راڄيا، مان تڏهن به تنهنجي صفت آچاري نه سگهندس.

73

جَهڙي¹، پاڻي هَڙي، تَهڙي² پاڻ پَرين؛
بَهڙ³ مَحِبا چَڙيو، تون نه چَڙَ ڌڻي. (75) *

جيڪي هت ڦهلائي توکان گهرن ٿا، تن کي تون پاڻ پرين ٿو. پيئرن ۽ ٻين
عزيزن مون کي ڇڏي ڏنو آهي، اي ڌڻي، تون نه ڇڏج.

74

ڏيهه¹ لَٽا سَنجها پَئي، اڳون آئي رات؛
کڙا² پُڪاري پاڻي³، ٻيڙا ڪَڙ⁴ وات. (76)

ڏينهن پورو ٿيو، سنجها (سانجهي) به ٿي، ان بعد رات آئي آهي. ٻيڙيءَ وارو
(پٽن وارو) آيو بيهي ڪري ٻيو پڪاري ته ٻيڙي ڪڍ جي ڪنن ۾ وڃي ڦاٽي آهي.

(72) 1. مٽي، سس، سر 2. وات، مک 3. ڳالهائڻ جون تڪيون. 4. هر هر چوڻ، چپڻ،
رت لائڻ 5. چس، وڌائي، ٺٽا
(73) 1. چن 2. تن (کي) 3. پيڻ

(74) 1. ڏينهن 2. ٻيو 3. پٽن وارو، ٻيڙي وارو. 4. ڪنارو، ڪنڌي، ڪنن وارو هٿ
* هريانا واري دستخط ۾ 74 نمبر وارو بيت معمولي تبديل سان ڪرو گرنت صاحب ۾، شيخ فريد
جي بيتن ۾ ملي ٿو. اهو بيت ڏسو ضميمي ”ب“ ۾.

75

هَنءُ آءُ¹ وَندَا² وَجُ تَوَن، سِيٺان³ ويٺَ مَر ڪَتَ؛
پيهي⁴ مَنجِه ڪئون ڪري، تو ڪوٽي⁵ مَوَن هَتَ. (78)*

’آءُ آهيان‘، ’آءُ آهيان‘ ان وَندَ کان پاسو ڪر. پنهنجن پرين کي حرف نه پٽ.
پنهنجي آبي کي (جَنڊَ مَنجِه) ڪئون ڪئون ڪري پينهن. جنڊ جو هٿيو تنهنجي هٿ ۾
هجي ئي هجي.

76

سُجي¹ تَئي² جَباب³ چَئي، سو سَجَن ڪَتَ⁴ گَئي؛
جِتي⁵ بال⁶ سَريرَ ۾، تَتي چِنَ پَئي. (79)

پڙيانگ ٿيل مڪان جواب ٿو گهري ته اُهي سجن ڪيڏانهن ويا. سرير ۾ جيترا
وارا هئا، اوترا ڇجي ختم ٿي ويا.

77

پيڙان¹ سَبي ڏهيليان²، ايهي³ پيڙَن ڪاءُ،
جيئن وَجَن واجو⁴ تَئي، ڄاڻم هڪَ خدَاءَ. (80)

پيڙائون سڀ تڪليف ڏيندڙ آهن، پر ههڙي پيڙا ڪابه نه آهي. جو خدا ٿو ڄاڻي،
مونکي. واهي وانگر ٿي وڃائي.

78

پين ڪوَن¹ ڪيا² روئِي، ڏکَ آپَني³ ڪوَن روءِ؛
بَندَ سَنَبل⁴ ٿي ساختِي⁵، اِتَ نه رَهَسي⁶ ڪوءِ. (81)

پين جي حال تي ڄاڻو روئين. پنهنجي حالت تي ڏک ڪري روءِ. پنهنجو توشو
بَڌي تيارِي ڪر. هتي ڪير به رهڻو نه آهي.

(75) 1. مان آهيان. (خودي) 2. تات، هر هر ساڳي ڳالهه چوڻ 3. سجن، سنهندي 4. پسڻ، پيهڻ
5. ڏنڊو، هٿيو (جنڊ جو)

(76) 1. خالي، پڙيانگ، اجڙيل 2. مڪان، جهڳي 3. جواب 4. ڪيڏانهن 5. جيترا 6. وار

(77) 1. پيڙائون، ڪشت 2. تڪليف ڏيندڙ 3. ههڙي 4. ساز

(78) 1. ڪي 2. ڇا 3. پنهنجي 4. توشو 5. تيار، بڻيل 6. رهندو

* هريئا واري دستخط جي 77 نمبر بيت ۾ ’مروچوي‘ اگر هجڻ سبب مون ان کي قاريو بيت ڪري لکيو آهي.

79

سُتو ڪي هَم ساءِ، تو مَٿي ڪَپرَ گَڙي¹؛
وَهڻُ تَتائين¹ ڪاءِ، جِتي تَهَنجو تَڪيو³. (82)

(اي ٻيڙيءَ ۾ سفر ڪندڙ) تون سمهي ڪيئن پيو آهين، اڳيان ڪناري لڳ ڪُن
ڪڙڪا ڪري رهيا آهن. ويهڻ اُتي ئي سونهين، جتي تنهنجي منزل آهي.

80

سُتو سَڄي رات، مَههَ ڍَڪي مَننَ جيئَن؛
نَه تون سَنبل¹ تات²، نَه جهورِي³ تو آه ڪا. (83)

تون سڄي رات مٺلن وانگر منهن ڍڪي سمهيو ٿو رهين. توکي نه (سفر لاءِ)
توشو ٺاهڻ جي ياد رهي آهي ۽ نه ئي ڪا چنتا آهي.

81

جان جان ڪَنڌي¹ ڪاءِ، تان تون تَرهي² تاتِ ڪَرِ،
ڪَپرَ³ سَندي داھه⁴، مَتِ⁵ اوچَنتي⁶ اِلَهَمَ⁷. (84)

جيستائين تون ڪناري تي آهين، تيستائين پيو تون ٻيڙيءَ جي سنڀال لَه (ان جي
ڀڳ ٿڻ کي درست ڪري، سفر لاءِ تيار رکينس). ڪناري تي ڪنن ۾ جيڪا باهه پئي
پري، اها اوچتو تنهنجي سمجھ کي جلائي رکندي. (متيون منجهائي ڇڏيندو).

82

جي ٿل¹ تَتو² تَهڙي³، سائِرَ⁴ مَنجِههَ ٿيانِهه؛
ڪَرِ ٻانهان پاڻيچيان، مَر ڪَرِ سَدَ پيانِهه⁵. (85)

جيڪڏهن ٻيڙيءَ جي مسطول جا پالَ ٿئي پيا اٿئي ۽ سمنڊ ۾ وڃي پيو آهين، ته
پنهجن ٻانهن کي پاڻيءَ ۾ هلاو؛ ٻين کي (مدد لاءِ) سڏ نه ڪر.

(79) 1. گججي، زور زور سان آواز ڪري 2. اُن هنڌ، اتي 3. منزل، ماڳ

(80) 1. توشو، وات لاءِ سمر 2. ياد، پڇار 3. فڪر، چنتا

(81) 1. ڪنارو 2. ٻيڙي 3. ڪنارو (ڪناري وارا ڪُن) 4. باهه 5. سمجھ، عقل

6. اوچتي، بي خياليءَ ۾ 7. جلائي ڇڏي، ساڙي ڇڏي

(82) 1. مسطول 2. ٿو 3. سڪان 4. سمنڊ، ساگر 5. ٻين کي

83

سَنجھي¹ سَبي تلهڙا، غافل² چو تہ وڌو،
جڏھون لهرين گم³ ٿئي، تڏھون سنڀاريو. (86)

اي نادان، تو سويل ئي / اک ئي ٻيڙيءَ جا ٻالَ (سڙه) سبي ڪي ٻيڙيءَ تي چو نه
چاڙھيا. جڏهن لهرن جي خبر پيس. تڏهن تو ٻالن کي ياد ڪيو.

84

جان تون تارو پاڻ، تان پي پڇ تِلگان¹ ڪَل،
تو تون گهڻا سڄاڻ، وڃي ڪَڙ² آهلي³. (87)

جيڪڏهن تون ترڻ ڄاڻندو به مڃين، ته به تون هنن کان (ماهر تارن کان) ڄاڻ
وٺ، توکان به وڌيڪ ڄاڻ وارن کي ڪناري جا ڪُن لڻايو ڇڏين.

85

اُٻائي¹ چيئون جي، سو تہ ڪيائين ڪن،
تان ئي پيئي پريان سان، گهگهر² گهاٽوڙن³. (89)

سهڻيءَ جي درياھ ۾ ٿيڻ وقت جو نظارو؛ جانورن جا وات ڦاڙ آواز.
(درياھ گهگهر جي خونخوار جانورن) وات ڦاڙي هن کي جيڪو ٻڌايو، اُن
ڏانهن ڪن لاٿار ڪيائين ۽ اتي ئي درياھ ۾ ٽپي پنهنجي پرين سان وڃي ملي.

86

جنگيئون¹ جو ڪيئون² جَت، ٻوھت³ ٻاتاڙا⁴ ٿين،
مهر⁵ ٽهنجي تَت، مڪريان⁶ پي پار پون. (90)

جتي وڏيون ٻيڙيون خطرو محسوس ڪن ٿيون، ۽ جتي ٻوھتن (ٻيڙين) جي
حالت خراب ٿيو وڃي، (اي ڏٺي!) اهڙي هنڌ تي تنهنجي ديا (ٻاجھ) ٿيڻ سان ننڍيون
ٻيڙيون پار پئجي وڃن.

(83) 1. سويل ئي. ساجھڙي 2. غفلت ۾ غلطان، نادان 3. سڌ، ساء، خبر

(84) 1. انهن کان 2. ڪنارو (ڪنن وارو هنڌ) 3. لڻائي

(85) 1. وات ڦاڙي، وات کولي 2. گهگر ندي 3. گهاٽڪ (جانور)، خونخوار/ شڪاري جانور

(86) 1. وڏيون/ شاهي 2. جوکي ۾ پون، خطري هيٺ ٿين 3. ٻيڙيون 4. پريشان حال،

خراب حالت ۾ 5. ديا، ڪريا، مھرياني 6. ٻيڙيون (ننڍيون)

* مھريانا واري دستخط ۾ 87 نمبر بيت بعد بيت تي 89 نمبر ڏنل آھي.

87

پَڪَڙيان¹ ڊِجَهِ، پَوَ² پَلاَن³ ئي نَه لَهي؛
جِتي ساڻ سَندءِ، آجي⁴ سَه لَڪَن لَنگِيو. (91)

اهڙي منزل جتي وڃڻ کان پڪي به ڊڄن ٿا، چڱن ڀلن جو ڊپ لهي ئي نٿو، اتي تنهنجي ساڻ هجڻ سان اي ڏٺا! مان انهن لکن مان اچي لنگهي پار ٿيو آهيان.

88

وَجَ بَادَلِ يَ واءِ، ڊِجَ نَه لَهَرين لَگيو،
سَڌَر¹ سُونهان² جانءِ³، ٻيڙيءَ ٻڏڻ ناهِ پُو. (92)

وڃ ڪنوي رهي آهي، بادل ڇانيا پيا آهن، هوا چڙي پئي آهي. (اهڙيءَ حالت ۾ به) لهرن جي اٿڻ سان تون ڊڄ نه. جنهن سان گڏ هوشيار رهبر آهن، تنهن ٻيڙيءَ کي ٻڏڻ جو ڊپ ئي نه آهي.

89

سَئو هُتو جاڳ، راتِڙي¹ سَبَب² وِهاڻيان³؛
مَتَئين تِيوِ پياڳ، پرين وسارڻ مَر ڪَر. (93)

سمهيو ٻيو آهين ته جاڳ، رات سڄي پوري ٿي ويئي آهي. (جاڳڻ سان ئي) تنهنجي پاڳ مٽي ٿيڻ وارو آهي. تون ايشور (خدا) کي وسارڻ جي نه ڪر.

90

پرين وساري رَت روئن، ڪَٻڏي¹ ري ڪارڻ؛
ڪَنڇَن² راسِ³ وِچاءِ ڪي، ٻُڪَڻ⁴ ڌوڙ⁵ پَوَن. (94)

گهٽ ٻڏي وارا پرينءَ کي وساري، ٻي سبب رت ٿا روئن. سون جي ڏير کي وڃائي ڪري، مٽيءَ جي ٻُڪَ تي وڃي ٿا ڪرن.

(87) 1. پڪي 2. ڊپ 3. ڀلن جو، چڱن ڀلن جو 4. اڃ. هاڻي

(88) 1. هوشيار، سڃاڻ 2. رهبر، سونهان 3. جن سان

(89) 1. رات 2. سموري، سڄي 3. گذري وئي، پوري ٿي

(90) 1. مورڪ، خراب ٻڏيءَ وارو 2. سون 3. ڊڪ، ڏير 4. ٻڪ تي 5. مٽي، خاڪ

91

دَر¹ جِيُون² دَنَس³ سَهَن، ڳروائي⁴ پَرِيَتَ جِيُون؛
سيئي⁵ سِيئَ ڪَجَن، آئيءَ واءَ نہ ڏولَن⁶. (95)

سيئو انهن سان ڳنڍجي، جيڪي ڌرتيءَ وانگر بارگير (بار ڪندڙ) هجن، جن ۾
پهاڙن جهڙي گنيپرتا هجي. سِيئَ اهڙا هجن، جيڪي هوا لڳڻ سان لڏي نه وڃن.

92

سَجَن دُرِجَن¹ دَءَ ڪَهي²، چِت³ نَه ڪِيڄِيءَ پَنگ⁴؛
لوئي⁵ ٿيئيءَ پارچي⁶، لاکَ نَه ڇڏي رَنگَ. (96)

دوست دشمن (جڳي مٺي ماڻهوءَ) جي چوڻ تي پنهنجي چت کي خراب نه ڪرڻ
گهرجي. لوءِي ڀلي ليڙون ليڙون ٿي وڃي، پر لاک (جنهن سان اها رڳيل ٿئي ٿي) پنهنجو
رنگ ڪونه ڇڏيندي.

93

مَنجِهِن¹ ماڻو² ناهِ ڪي، پَسَنَ کي گهاٽي،
دُئي³ ڪَسوئي⁴ رَنگَ جِيُون، ويندو ئي واٽي⁵. (97)

ڪهنپو رنگ ڏسڻ کي ته گهاٽو ٿئي ٿو، پر ان ۾ اندر آهي ڪجهه به ڪونه. هيءَ
دنيا به ڪهنپي رنگ وانگر آهي، جو واٽ هلندي ئي ويندو آهي (جنهن کي جڏا نه آهي).

94

مَن¹ پانيي² سونَ، هي جَر³ پوسَ جَرِڪَئون⁴؛
ويئِن وَرَائي وَنَ، ڪَه لڳي ڪارو ٿيو. (98)

مون هن چمڪندڙ پاڻيءَ کي سون ڪري سمجهو. (هت لائڻ سان) اهو مون کي
ورائي ويو ۽ مٽي لڳي، ڪارو ڪري ڇڏيائين.

(91) 1. ڌرتيءَ، پرڻوي 2. وانگر، جيان 3. دٽس، دٻاءُ 4. ڳوراڻ، گنيپرتا 5. سنهندي، سڄڻ 6. لڏڻ، ڏولاڻمان ٿيڻ

(92) 1. خراب ماڻهو، دشمن، چيڻاپور 2. چوي 3. اندر، من، دل 4. ڀڄڻ، ٽوڙڻ (ڊانواڊول

ڪرڻ) 5. چئي، ٿري ماڻهن جي ڍڪڻ جو ڪپڙو 6. ليڙون ليڙون، چيڙا

(93) 1. اندر 2. مواد، مال، ڳپ 3. دنيا، سنسار 4. ڪهنپي 5. واٽ تي، رستي ۾

(94) 1. مون 2. سمجهو 3. پاڻي 4. چمڪندڙ

95

پلي وي پلي، پلي تڱائون¹ آئي؛
بابا آدم، آتي² حوا³ پلي، پلي سب دنيا ئي. (99)

پلي ڙي پلي، هنن (آدم ۽ حوا) جي زماني کان وٺي اها پلجندي آئي آهي. بابا آدم
۽ حوا به پليا. سڄي دنيا ئي پليل آهي.

96

پوري¹ پيگي جت (جات)، مائڪ آساري² پيو،
ڪوھ³ نه ڏونڊ⁴ تٽ، بي - اونگهيو⁵ هت ڪر. (100)

اي نادان عورت! تون پچندي پئي وڃين، املهه مائڪ ته تنهنجي (قدمن) هيٺ پيو
آهي. تون آئي ئي ان کي ڳولهي، بنا غفلت جي هت چو نٿي ڪرين.

97

پوري پيگي جاو، مائڪ آساري پيو؛
سري¹ صرافين² او، (تون) بي اينگهيو³ هت ڪر. (101)

اي نادان عورت! تون پچندي پئي وڃين، املهه مائڪ ته تنهنجي (قدمن) هيٺ پيو
آهي. تون به پير پري صرافن (هين جواهرن جي ڄاڻن) وٽ اڃ بنا دير جي اهو هت ڪر.

98

هت¹ وياجهڻ² لوڻ، ڪستوري جهنگڻ³ گهري؛
سچان⁴ دي صابوڻ، اندر آڇا نه ڪري. (102)

دڪان تان لوڻ خريد ڪري، روڻگ بر ڪستوري ٿو گهري. سچ جي صابن سان
پنهنجي اندر کي اڇو نٿو ڪري.

(95) 1. انهن کان وٺي 2. ۽ 3. بي بي حوا

(96) 1. نادان، ڀولي ڀالي، سادي 2. هيٺ نينو، بنياد پيڙهه، 3. چو 4. ڳولائيم،

تلاشيم 5. بنا غفلت پيڙهه

(97) 1. چري، وڌي، به پير پري 2. هين جواهرن جا واپاري/ ڄاڻو 3. بنا گيسر، بنا ڳهر

(98) 1. دڪان 2. خريد ڪري ٿو 3. روڻگ (ڪا شيءَ مفت بر مٿان وٺڻ) 4. سچ

99

ميان¹ محلان منديان²، اچليان³ چلين⁴؛
هٿئون ڳنڻ⁵ ٻڪري، جهنگين اٺ مڱين⁶، (103)

بيٺل ڪار شخص، محلن ۽ بزارين ۾ معصومن (سادن سودن) کي ٺڳين ٿا.
دڪان تان ٻڪري خريد ڪري، روٺ ۾ (دوڪاندار کان) اٺ گهرن ٿا.

100

هر هر فال¹ ڪرينديان، رڌي² گئي وهاءِ³؛
وڃي پو (ء) ڇو سانوڻ ستيان، لاوي⁴ لڳن آءِ. (104)

(ڪيت جي مالڪ) هر هر فالون پارائي، (ان کي ڇڏي ڏنو) ۽ سندس ڪيتي (فصل)
ڄٽ ٿي وئي. سانوڻ جي وقت (جو ٻوڪيءَ جو وقت آهي) وڃي سمهي رهيو. هاڻي اچي
فڪر ورايو اٿس.

101

توبه¹ ڪري نه باهڙي²، باهڙي توبه ڪرين؛
ڪيهي³ سادي هٿ⁴ ۾، رڌي اجاڙين. (105)

پنهنجي ڪئي تي پڇتاءُ نه ڪري، وري ٿاڀڙجن ٿا. (ڌڪو کائين ٿا) ٿاڀڙجي پوءِ
پنهنجي ڪئي تي پڇتائين ٿا. ڪيترا نه نادان آهن، هوڏ ڪري، پنهنجي (تيار) ڪيتي
اجاڙي ٿا ڇڏين.

102

جي سائين سون سڄ، تو ڀو ڪوڙا سڙي،
اڀا¹ ٿي ڪر نڄ، توڙي اگرڙا² بلڪ. (106)

جيڪو چڱو ماڻهو سڄ تي بيٺو آهي، ان کي ڀو (ڊپ) جو ڪهڙو ضرور. اهو.
ڀلي ڪٿي ٻرندڙ ڪوئلن تي بيهي نجي.

(99) 1. بيٺل ڪار ماڻهو، سردار 2. بازاريون 3. جن ۾ ڇل ڪپت نه آهي، سادا، آڀوجھ
4. ٺڳين، دوکو ڪن 5. خريد ڪن 6. گهرن

(100) 1. فالون پارائڻ، ڀڄائڻ پڇائڻ 2. ڪيتي، ٻني 3. خنڀڙي، پوري ٿي (اجڙجي وئي) 4. فڪر، گهٽي، چٽا

(101) 1. پڇتاءُ 2. ٿاڀڙجن 3. ڪيترا، ڪيتري 4. نادان، آڇاڻ 5. ضد، هوڏ

(102) 1. بيهي ڪري 2. ٿانڊا، آگر

103

پاڻي¹ واڻي رنگ ۾، پاڻو² واڻ رتاس³،
رنگيندڙو پاڻ ڌڻي، سڀي رنگ سنداس⁴. (107)

پرينءَ پنهنجي ئي رنگ ۾ پنهنجو پاڻ کي رڳيو آهي. رنگيندڙ به هو پاڻ آهي ۽
سڀ رنگ به سندس ئي آهن.

104

آنان¹ ئي پنا² ڪرين، پنا آن منجهانو،
راج تهنجو راجيا، پيا راو³ ئي راو. (108)

اي ڌڻي! تون پن کي ڦيري آن بڻايو ڇڏين ۽ ان کي چاهين ته پن بڻايو ڇڏين. اي
راجيا (دنيا تي) تنهنجو ئي راج آهي. هيا ته راو ئي راو (چوٽا راجائون) آهن.

105

ڪو¹ سي ڪو پل نيڇجي²، تازي بن³ ڏاهي⁴،
عقل غيب⁵ الله دا، الله آي آهي. (109)

پل ۾ ڇا مان ڇا ٿيو وڃي، ٿاري سڄي جهنگل کي جلايو ڇڏي. خدا جو عقل
(Rationale) هڪ اسرار آهي (جنهن کي ڪو سمجهي نه ٿو سگهي). الله ائين ئي آهي.

106

توڙي¹ وڃن روم²، نانڀ نصيون³ اڳرو،
ماني وتڻ⁴ ٿومر، جي لکيا چين مر. (110)

ڇاهي ڪير روم کڻي وڃي، اهو پنهنجي نصيب ۾ لکيل شيءِ کان وڌيڪ هٿ
ڪري نه سگهندو. اهو مانيءَ ۽ ٿومر لاءِ به پئڪندو. جو لکيل آهي سو لڪندو (ٽرندو)
ڪونه.

(103) 1. پنهنجي 2. پنهنجو پاڻ 3. رڳو اٿس

(104) 1. اناج مان 2. پڻ، پتا 3. ننڍا راجائون

(105) 1. ڇا 2. اسري، پڻا ٿي 3. جهنگل، پٺلا 4. جلائي آڳ لڳائي 5. پراسرار، راز پريو

(106) 1. خواج، ڇاهي، پلي ڪري 2. اٿليءَ (ملڪ) جو هڪ شهر 3. قسمت کان، پاڳ

کان، 4. پٽڪي، ڦري

107

توڙي نہ ڏيئين، توءِ¹، توج² تهنجو آسرو³،
تو درَ چڏان ڪيئن، اي وڏا راجيا. (111)
ڏٺي، چاهي ڪجهه نہ بہ ڏينم، تہ بہ مون کي تنهنجو ئي ڌيان ۽ آسرو آهي. اي
وڏا راجيا، مان تنهنجو در ڪيئن چڏيان (تو مان اميد ڪيئن لاهيان).

108

آمرالاهرا¹، ڪوءِ مَ لاهيو ڪڏهين،
ويا ڪاڇ هٿانو، وڌ آئيندو وڏو ڏٺي. (112)
خدا مان آسرو ڪڏهن بہ نہ لاهيو. جيڪي ڪارڇ هٿن مان نڪري ويا آهن (جن
جي ٿيڻ جي اميد ئي نہ آهي) انهن کان بہ وڌ (سٺا) ڪم وڏو ڏٺي (خدا) ڪري چڏيندو.

109

تون آڌار سڌار تون، تون آڏائون¹ آڏ²،
تون ئي اڪڙين مون، تون ئي آندڙ هڏ،
ڳل لڳي ڳالهه چوان، ڪيهي حاجت³ سڏ. (113)
اي ڏٺي، تون ئي منهنجي اوت ۽ آسرو آهين. تون ئي رڪاوٽن کي هٽائيندڙ آهين.
تون منهنجي اڪڙين ۾ سمايو پيو آهين. تون ئي منهنجي هڏ ۾ سمايل آهين، (تون ايترو ته
ويجهو آهين جو) مان توسان ڳلو ڳلي ۾ ملائي توکي ڳالهه ٻڌائي ٿو سگهان. توکي ته
سڏ ڪرڻ جي بہ ضرورت نہ آهي.

110

سيچاڻان¹ آتي سينهن²، ڏوون³ وسن⁴ جهنگ ۾،
سو گڙ⁵ ڪاون ڪيئن، ماس جنهن ڪو لکيو. (114)
باز (ترمتي، هڪ شڪاري پکي) ۽ شينهن، ٻئي جهنگ ۾ رهن ٿا. جن جي
قسمت ۾ ماس کائڻ لکيل آهي، (سي ماس ئي کائيندا) اهي گڙ ڪيئن کائيندا؟

(107) 1. تہ بہ 2. ڌيان 3. اميد، ڀروسو

(108) 1. خدا مان ڀروسو

(109) 1. رڪاوٽن کي، رڪاوٽن لاءِ 2. رڪاوٽ 3. ڪپ، گهرج، ضرورت

(110) 1. هڪڙو شڪاري پکي، مادي ترمتي، باز 2. شينهن 3. ٻئي 4. رهن

5. چانبي، سرنهن وغيره مان تيل ڪڍڻ بعد بچيل ٿوڳ. جو جانور کائيندا آهن.

111

جي جي ٻولي مَن¹ ڪيئي، سو سو مَجِه² نَ ٿيان،
 اُس چنگي³ ديوان مَن، سِي سِي مَڪَر⁴ گيان. (115)
 جيڪي جيڪي قول مان (خدا سان) ڪري آيو هوس، انهن مان ڪوبه نه پاڙيوار.
 مان اهو چڱو مڙس آهيان، جو انهن سڀني قولن تان ڦري ويس.

112

ڀڳا ساڄا¹ نَ ٿئي، مَن موٽاهل² ڪڇ³،
 ڪَنين⁴ سَٺا نَ مَنِيئي⁵، اڪِ ڏِئو سَڄ. (116)
 مَن ڪڇي موتيءَ وانگر آهي، جيڪو جيڪڏهن ڀڳو ته وري سڄو ڪونه ٿيندو.
 ان ڪري ڪنن ٻڌيءَ (ڳالهه) تي اعتبار نه ڪرڻ گهرجي، اڪين سان ڏنل ڳالهه کي ئي سڄ
 سمجهڻ گهرجي.

(111) 1. مان، مون 2. مون کان 3. چڱو، ڀلو 4. ڦري ويڻ (قول تان)، انڪاري ٿيڻ
 (112) 1. سڄو 2. مڪتا ڦل، موتي 3. ڪڇو (ڪڇو موتي) 4. ڪنن سان 5. مڃ

ضميمو: الف

قاضي قادن جا اڳيان ست بيت *

1

** ڪَنزُ ڏڌوري ڪافيا، ڪِ ڪوه نہ پڙهئوم؛
سو پارَ تي پئو ڪو، جيان پري لڌوم.

2

لوڪان نحوَ صرف، مَنَ مطالعَ سَپرين؛
سوئي پڙهئو سو پڙهان، سوئي سو حرف.

3

سيئي سيلَ ٿام، پڙهئام جي پاڻ لاءِ؛
اَڪَر اڳيان اُپري، واڳو ٿي وڙام.

4

سَچَنَ منجهَ هُئام، مون ويئي واءِ ٿئا؛
هيڏان هوڏان هَٿڙا، هيئن جاڙ وڌام.

5

سائر ڏيئي لت، اوچي نيچي ٻوڙئي؛
هڪائين هڪ ٿئو، ويئي سڀ جهت.

6

"لا" لاهيندي ڪن کي، "لا" مورهن ناه؛
ٻلاري پريان، ڪٿَ نہ ڏسي ڪي پئو.

7

+ جوڳي جاڳايوس، سئو هُئس نندَ ڀر؛
تهان پوءِ ٿيوس، سندي پريان پيچري.

* علام عمر بن داؤد ٻوٽي جي ڪتاب "شاه ڪرير بلڙيءَ واري جو ڪلام" (1937ع)
جي صفحن (نمبر وار) 26، 27، 28، 36، 88، 94 ۽ 113 تان ورتل.

** هي بيت هريانا مان مليل دستخط ۾ به آهي. ڏسو هن ڪتاب ۾ بيت نمبر 3، دستخط ۾ ڏنل بيت نمبر 2.
+ هي بيت به هريانا واري دستخط ۾ آهي. ڏسو هن ڪتاب ۾ بيت نمبر 35، هريانا واري
دستخط ۾ ڏنل بيت نمبر 36.

*ضميمو: ب

ڌاريا بيت

1

دادو آڪيون پسن ڪي پرين، پري آلتيان منجه،
جتي بيٺو مان پرين، نهاريندو هنجه. (22)

2

گهڙين گهڙين گهاريان، پيري لهان سجا،
مون هيڙو گهڙيال جيون، ڏکڻ ريڻ بهاء. (74)

3

سفر مٿن سڀرين، آيو سارلڊن،
هلڻ جون هلو چوي، گجهيو ڳالهيون ڪن. (77)

4

ڪاجي محمود دنيا دڪ ڪر، من مٿن آپ نه ڀول،
آپني غربت سي تيون رهي، جيون پانو تل ڪي ڌول. (116)

5

ڪاجي محمود ڪاجل ڪرون تو ڪنڪرا، سرما ڪيا نه ڄا،
ان نئون مٿن ايڪ تون، دوجا ڪهان سماء. (117)

6

ڪاجي محمود سمر سائييان، جسان ٿن پاجي پيڙ،
سڪيا دڪ نه ڄاڻهي، جس بيدن تس پيڙ. (118)

* هرايڻا واري دستخط ۾ قاضي قادن جي بيتن سان گڏ مليل آهي بيت، جن کي 'ڌاريا' ليکي 'قاضي قادن جو ڪلام' ۾ شامل نه ڪيو ويو آهي.

قاضي قادن جي ڪلام جو
سنڌ ۾ اڀياس

• ضمیمو: الف

قاضي قاضن يا قاضي قادن   ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي
مهدي جونپوري ۽ قاضي قادن   ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي

قاضي قاضن يا قاضي قادن؟

قاضي قاضن سنڌي زبان جو قديم ترين شاعر آهي. اسان کي ان جا ست بيت، شاھ عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي ملفوظات ’بيان العارفين‘ مان مليا آهن. سنڌي زبان جا اهي ئي قديم ترين بيت آهن، جيڪي هڪ مستند ماخذ ذريعي ميسر ٿيا آهن. هي بيت فني، فڪري، معنوي ۽ لساني نقطه نگاه کان نهايت پختا ۽ معياري آهن، ۽ سنڌي ادب جي عمارت ۾ بنيادي پٿر جي حيثيت رکن ٿا. هن مان معلوم ٿئي ٿو، ته سمن جي دور ۾ سنڌي زبان معياري ۽ علمي زبان هئي، ۽ اعليٰ ادب تخليق ٿي رهيو هو.

تازو اخبارن ذريعي معلوم ٿيو هو، ته ڀارت ۾ ڪڇ جي پاسي هڪ قلمي نسخو مليو آهي، جنهن ۾ قاضي قاضن جا 112 بيت آهن. اهي بيت هينئر هندستان ۾ ڪتابي صورت ۾ ڇپيا آهن. بيتن جو مرتب هيو ٺڪر آهي، ۽ ان جو مهاڳ مشهور سياستدان ۽ اديب جيرامداس دولترام لکيو آهي. ان ۾ رار پنجواڻيءَ جا ٻه اکر به شامل آهن. اهي 112 بيت واقعي قاضي قاضن جا آهن يا نه، ان تي بعد ۾ تفصيل سان لکيو ويندو. في الحال هت قاضي قاضن جي نالي بابت بحث ڪجي ٿو، ڇاڪاڻ جو هن ڪتاب ۾ ’قاضي قاضن‘ کي ’قاضي قادن‘ ڪري لکيو ويو آهي. مرتب، محترم ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي پوئلڳي ڪندي ’قاضي قادن‘ لکيو آهي. محترم ڊاڪٽر بلوچ صاحب اڳين سڀني ليکڪن جي ابتڙ پنهنجي ڪتاب ’سنڌي ٻولي جي مختصر تاريخ‘ (ص 131 ۽ 133) ۾ قاضي قاضن کي ’قاضي قادن‘ ڪري لکيو آهي. ان لاءِ محترم ڊاڪٽر صاحب نه ڪو دليل ڏنو آهي نه ڪا سند ٺهي پيش ڪئي اٿس. معلوم ٿئي ٿو ته محترم ڊاڪٽر صاحب ائين سمجهيو آهي، ته قاضي صاحب جو اصل نالو قادر بخش يا عبدالقادر هوندو، جنهن کي بگيڙي ’قادن‘ بنايو ويو، ۽ قاضي صاحب ان نالي سان مشهور ٿي ويو. اسان وٽ اهڙي نموني نالن کي بگيڙڻ جو رواج موجود آهي، پر اها ڀڄ - ڊاهه عام ماڻهن جي نالن تائين محدود آهي. عالمن ۽ فاضلن جي نالن کي اهڙي نموني بگيڙڻ جو رواج نظر نه ٿو اچي. انهن کي اڌ نالي سان سڏڻ انهن جي توهين سمجهي ويندي آهي.

محترم بلوچ صاحب انهيءَ خيال کان به 'قادن' لکيو ٿو ڀانئجي جو لغت ۾ 'قاضن' لفظ موجود ڪونهي. حقيقت اها آهي ته 'قاضن' جي نالي سان ننڍي کنڊ هندستان ۽ پاڪستان ۾ ٻيا به ڪجهه عالمن ۽ صوفي بزرگ ٿي گذريا آهن. مائر الامراء (1) ۾ هڪ صوفي بزرگ شيخ قاضن بنگالي جو نالو آيو آهي، جيڪو شيخ عبدالله شطاري جو مريد هو.

بيان العارفين فارسي جي قلمي نسخن ۾ 'قاضي قاضن' يا 'قاضي قاذن' آيو آهي. يعني ڪن نسخن ۾ قاضن کي ض جي بدران ذ سان لکيو ويو آهي (2). بيان العارفين فارسي جو بعد ۾ الف اشباع جي نظم ۾ سنڌي ترجمو ٿيو. انهيءَ سنڌي ترجمي جو قلمي نسخو سنڌي ادبي بورڊ جي لائبريري ۾ موجود آهي. ان ۾ به 'قاضي قاضن' ڄاڻايو ويو آهي (3). اهو سنڌي ترجمو ٿوري اختصار سان اشاعت هيٺ آيو. اهو ڪتاب مخدوم عبدالصمد ولد حاجي محمد مقيم، مخدوم نورنگ زاده ڪتب فروش ميرپور بٺورو، مرغوب هر ديار پريس بمبئي مان سنه 1293 هـ (1876ع) ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو. ان ۾ 'قاضي قاضن' آندو ويو آهي. (4) انهيءَ بمبئيءَ واري ڇاپي کي هريسنگ ڪتب فروش سکر سنه 1909ع ۾ اسلامي پريس لاهور مان ڇپايو. ان ۾ 'قاضي قاض' آيو آهي (5). ڀانئجي ٿو، ڪاتب 'قاضن' کي بگيڙي 'قاض' ڪري لکيو آهي.

شمس العلماء مرزا قليچ بيگ، بيان العارفين جي بنياد تي 'رساله ڪريمي' مرتب ڪري سنه 1904ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو. ان ۾ 'قاض' کي ذ سان 'قاذن' ڪري لکيو آهي (6). سنه 1937ع ۾ علامه ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي جو ڪتاب 'شاه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام' شايع ٿيو. ان ۾ علامه مرحوم هڪ هنڌ 'قاضن' لکيو آهي (7). ٻي هنڌ لکيو آهي: قاضي قاضن يا قاذن (8).

(1) مائر الامراء، جلد دوم، اردو ترجمو؛ محمد ايوب قادري، مرڪزي اردو بورڊ، لاهور ص 581.

(2) ڏسو، لائبرري پير جهنڊي وارو بيان العارفين فارسي (قلمي) ورق 42.

(3) ڏسو، ايضاً، ورق 159.

(4) ڏسو، ايضاً، ص 272.

(5) ڏسو، ايضاً ص 227.

(6) ڏسو، ايضاً، ص 65، 71 ۽ 87.

(7) ڏسو، علامه عمر بن دائود پوٽو، 'شاه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام' ڇاپو ٻيو،

شاه لطيف ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاه، ص 129.

(8) ايضاً، ص 138.

سند جي تاريخي ڪتابن مان سڀ کان پهريائين تاريخ معصومي ۾ قاضي قاضن جو احوال تفصيل سان آيو آهي. ان ۾ به 'قاضن' ڄاڻايو ويو آهي (1).

سند کان ٻاهر لکيل بزرگن جي هڪ اهم تذڪري 'گلزار ابرار' ۾ به قاضي قاضن جو احوال آيو آهي. هي تذڪرو جهانگير جي زماني ۾ محمد غوثي شطاري مانڊوي سنه 1014 هـ ۽ 1026 هـ جي درميان لکيو. ان ۾ قاضي قاضن کانسواءِ ٻين ڪن سند جي بزرگن جو احوال به آيو آهي، جهڙوڪ؛ مخدوم بلال، مخدوم عربي ڌيانه وغيره. ان تذڪري جو اردو ترجمو فضل احمد جيوري ڪيو، ۽ اذڪار ابرار اردو ترجمو گلزار ابرار جي نالي سان سنه 1326 هـ (1908ع) ۾ مطبع مفيد عام آگره ۾ ڇپيو. تازو اهو اردو ترجمو پهر فوٽو پرنٽ جي ذريعي اسلامڪ بوڪ فائونڊيشن لاهور جي طرفان ڇپيو آهي. ان ۾ 'قاضي قاضن' ڏيکاريو ويو آهي (2)، معلوم ٿئي ٿو ته، 'گلزار ابرار' جي مصنف قاضي قاضن جو احوال بيان العارفين فارسي تان ورتو آهي، ڇاڪاڻ جو هن قاضي قاضن جي ڪن سنڌي بيتن جو مفهوم پنهنجن لفظن ۾ ڏنو آهي. بيان العارفين فارسي جي مرتب پنهنجي تاليف ۾ شاه ڪريم ۽ قاضي قاضن جي سنڌي بيتن جي هيٺان انهن جو پارسي ترجمو به ڏنو آهي. گلزار ابرار ۾ ٽن بيتن جو مفهوم ڏنل آهي، جيڪو هن طرح آهي:

1. فرمايائين ته ڪنز قدوري پڙهڻ کان پوءِ معرفت جي مهڪ جو ذرو به منهنجي دماغ ۾ نه آيو. انهن علمن کان پري رهڻ کانپوءِ معرفت جي منزل حاصل ٿي. (3)
- اصل بيت هن طرح آهي:

ڪنز قدوري ڪافيا، ڪ ڪين پڙئوم؛

سو پارئي پئو ڪو، جڻان پري لدوم.

2. سڀني زبانن ۾ 'لا' ڪلم سان تنهنجي نفي ڪئي وئي آهي، ۽ تون اڃا تائين پنهنجي اثبات جي پويان آهين. 'لا' ڪنهن جي نفي ڪري ٿي؟ جڏهن ته ذات مطلق کانسواءِ ٻي ڪنهن جو حقيقي وجود ئي ڪونهي (4). هي مفهوم هن بيت جو معلوم ٿئي ٿو:

(1) تاريخ معصومي، مير معصوم بکري، سنڌي ترجمو، سنڌي ادبي بورڊ، ص 238.

(2) اردو ترجمو، گلزار ابرار، اسلامڪ بوڪ فائونڊيشن، لاهور، ص 275.

(3) ايضاً، ص 275.

(4) ايضاً، ص 275.

‘لا’ لاهيندي ڪن ڪي، ‘لا’ مورھين نام،

بلا ري پريان، ڪٿ نه ڏسي ڪو پڻو.

3. اسان جنهن جا مشتاق آھيون، جيڪڏهن غور سان ڏٺو وڃي، ته اهو اسان ئي آھيون.

(1) هي شاھ ڪريم جي بيت جو ترجمو معلوم ٿئي ٿو، جيڪو هن طرح آھي؛

اسين سڪون جن ڪي، سي تان اسين پاڻ؛

ھاڻي وڃ ڪمان، صحيح سڃاڻا سپرين.

هن سڄي بحث مان معلوم ٿيندو ته ڪنهن به بنيادي ماخذ، تاريخي ڪتاب ۽ تذڪري ۾ ‘قادن’ آيل ڪونهي. البتہ ‘قادن’ آيل آھي، جيڪو اصل ۾ ‘قاضن’ ئي آھي، پر ڪن ڪتابن ‘ض’ بدران ‘ذ’ آندو آھي. انهن حقيقتن جي روشنيءَ ۾ مون پنهنجي ڇپايل ڪتاب ‘ڪريم جو ڪلام’ ڇپايل 1963ع، ٻيو ڇاپو ڇپايل 1976ع ۽ ٽيون ڇاپو 1995ع * ۽ پي . ايڇ . ڊي . جي ٿيسز ”بيان العارفين“ سنڌي ترتيب حاشي اپٿار ۾ قاضي قاضن ڄاڻايو آھي.

پاڻڻجي ٿو، ته لفظ قاضي ۾ ”ي“ جي بدران ”ن“ آئي، قاضن بنايو ويو آھي. جيئن اسان وٽ رواج آھي ته ”حاجي“ مان ”حاجن“، ”جمع“ مان ”جمن“ وغيره نالا رکيا ويندا آھن.

(1) ٽيون ڇاپو ”شاھ ڪريم جو ڪلام“ روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو ڇپرائي پڌرو ڪيو آھي.

* اردو ترجمو، گلزار ابرار، اسلامڪ بوڪ فائونڊيشن لاهور، ص 275.

مهدي جونپوري ۽ قاضي قادن

سيد محمد المعروف ميران محمد مهدي جونپوري نائين صدي هجريءَ جو وڏو عالم ۽ پرهيزگار شخص ٿي گذريو آهي. پاڻ 14- جمادي الاول سن 847 هجري مطابق 1413ع ۾ سومر جي ڏينهن هندستان جي قديم تاريخي شهر جونپور ۾ ڄائو هو، ’خاتمر الاولياءِ‘ سندس لقب هو. سندس نسب جو سلسلو حضرت علي ڪرم الله وجهه سان وڃي ملي ٿو. سندس طريقت جو سلسلو چئن واسطن سان حضرت نظام الدين دهلويءَ تائين پهچي ٿو. سن 852 هجري ۾ پنجن سالن جي عمر ۾ جنپوري جي وڏي عالم ۽ صوفي بزرگ شيخ دانيال وٽ تعليم وٺڻ شروع ڪيائين ۽ ستن سالن جي عرصي ۾ قرآن پاڪ جو حافظ ٿيو. ان طرح سن 859ع ۾ ٻارهن سالن جي عمر ۾ سڀني علمن جي تحصيل ڪيائين. سندس استاد ۽ مرشد شيخ دانيال ۽ وقت جي ٻين وڏن عالمن سندس قابليت ۽ ذهانت ڪري جواني ۾ کيس ’اسد العلماء‘ جو لقب ڏنو.

سترهن سالن جي عمر ۾ سندس دل جو لاڙو تصوف ڏانهن ٿيو ۽ انهي راه ۾ ڪافي رياضتون ۽ مجاهدا ڪيائين. اهڙيءَ طرح سيد صاحب پنهنجي زندگيءَ جا ستاويهن سال زهد، تقويٰ ۽ پرهيزگاري ۾ جونپور ۾ گذاريا. قدرت سندس وعظ ۽ نصيحت ۾ وڏو تاثير عطا ڪيو هو، جو هزارين پٿر دل انسان سندس وعظ ۽ نصيحت ڪري مين وانگر نرم ٿي پيا. سندس دور جو وڏو معاصر عالم ۽ محقق سيد علي مٿقي لکي ٿو ته؛

”سيد محمد جنپوري هميشه استغراق ۽ اڪيلائيءَ ۾ رهندو هو ۽ انهيءَ حالت ۾ پورا ست سال گذاريائين ۽ آخر ۾ ظاهر ظهور مهديت جي دعويٰ ڪيائين.“ (1)

سن 887 هجري ۾ جونپور مان هجرت ڪري داناپور (عظيم آباد پٽنا) جي جهنگلن ۾ اڪيلو رهيو. ان وقت سندس عمر چاليهه ورهيه هئي. ڪجهه وقت اتي رهڻ کان پوءِ پاڻ چنديريءَ ۾ اچي رهيو، جتان پوءِ مالوه جي گاديءَ جي هنڌ ماندو ۾ وڃي رهيو. اتان جو حاڪم غياث الدين خلجي

(وفات سن 905 هـ) سندس مريد ٿيو. سن 888 هجري ۾ چانپانير گجرات ۾ آيو ۽ سن 890 هجري ۾ گجرات کان برهانپور ويو ۽ اتان مخالفت سببان بيدر ۾ وڃي رهيو، جتان دايول بندر تان ٿي سؤسٽ ماڻهن جي جماعت سان 901 هجري/ 1495 ع ۾ مڪي شريف ڏانهن روانو ٿيو (1) حج بيت الله کان پوءِ پاڻ موتي ڪنڀات آيو ۽ اتان احمد آباد ۾ اچي باقاعدي پنهنجي مهدي هجڻ جي دعويٰ ڪيائين. سيد محمود مهدي لکي ٿو ته: ”سيد محمد جونپوري سن 903 هجري ۾ احمد آباد کان (نهرواله) ۾ اچي قاضي قادن جي خانقاه ۾ رهيو هو. (2) ان کان پوءِ سن 905 هجري ۾ سيد ميران محمد جونپوري بڙلي ۾ ٻيهر ڪليو ڪلايو مهديت جو اعلان ڪيو. سندس انهيءَ دعويٰ سموري ملڪ ۾ شور مچائي ڇڏيو. گجرات جي عالمن نهايت سختيءَ سان سندس مخالفت ڪئي ۽ آخر ۾ کيس گجرات ڇڏڻ تي مجبور ڪيو. سيد ميران محمد جونپوري بڙلي کان جالور ۽ ناگور کان ٿيندو سن 906 هجري ۾ سنڌ جي قديم شهر نصربور ۾ پهتو، جتان نون مهينن جي رهڻ کان پوءِ سنڌ جي تختگاه ٺٽي ۾ وڃي رهيو.

سيد ميران جونپوري جنهن زماني ۾ سنڌ ۾ آيو، ان وقت سنڌ تي سما خاندان جي حاڪم ڄام نظام الدين عرف ڄام نندي (سن 866 هجري کان سن 914 هجري) جي حڪومت هئي. ڄام نندو سنڌ جو نهايت ئي ديندار ۽ عادل حاڪم ٿي گذريو آهي. هن جي ڏينهن ۾ رعيت خوشحال هئي. ملتان جي لانگاه سلطانن ۽ گجرات جي مظفر به سلطانن سان سندس دوستيءَ جو رستو هو. (3) ڄام نندي جي علم پروري ڪري ڪيترائي ٻاهريان عالم ۽ صاحب بزرگ شخص ٺٽي ۾ اچي رهيا. هن ساموئي کان ٿي ميل پري سن 900 هجري ۾ ٺٽي شهر جو بنياد وڌو، جو سنڌ جو تختگاه بڻيو.

(1) رود ڪوثر، ص 26.

(2) پتن تمام قديم شهر آهي. راجپوتن جي دور ۾ ان جو نالو ”انهلواڙه“ هو ۽ بعد ۾ پتن سڏجڻ ۾ آيو گجرات جو پاڻي تحت هو. سلطان محمود بيگڙي جي دور ۾ مهدي جونپوري هتي آيو هو. پتن ڪم نهرواله به چوندا آهن. هتي قاضي قادن سير ۽ سياحت ڪندي اچي رهيو ۽ اتي هڪ خانقاه قائم ڪيائين. ان خانقاه جا آثار اڄ تائين موجود آهن. خانقاه جا دروازا، حجرا، حوض، حماء ۽ مسجد جا نشان باقي موجود آهن. (سيد محمد ديدالله. ”حيات پاڪ“ (اردو) ص 182، حيدرآباد دکن).

(3) مولائي شيدائي: تاريخ ”جنت السنڌ“، ص 359.

انهيءَ زماني ۾ سيد ميران محمد جونپوري سن 906 هـ / 907 هـ ۾ جيسلمير وارو ريگستاني سخت ۽ ڪنن سفر طئي ڪرڻ کان پوءِ سنڌ جي پراڻي شهر نصريپور کان ٿيندو اچي ٺٽي ۾ مڪلي تي سلطان سامتيه جي خانقاه ۾ رهيو، جتي پورا ارڙهن مهينا رهيو. (1) پاڻ سلطان سامتيه جي خانقاه واري مسجد ۾ قرآن پاڪ جو تفسير بيان ڪندو هو ۽ ان ڳالهه جو اعلان ڪندو هو ته جنهن به شخص کي خدا جو ديدار ڪرڻو هجي ته اهو مهدويت جي دائري ۾ اچي داخل ٿئي. ٺٽي شهر ۽ ان جي آسپاس سندس مهدويت کي وڏي شهرت حاصل ٿي. ڪيترائي وقت جا وڏا ماڻهو، عالم، بزرگ، قاضي ۽ عوامي ماڻهو اچي سندس مريد ۽ معتقد ٿيا. ٺٽي جا وڏا عالم جهڙوڪ: شيخ صدر الدين، ميان شاهين بکري، شيخ الياس، پير آسات شيخ جهندو پاڻي، قاضي محمد اوچي جعفري، ميان ابوبڪر ۽ سيد مبارڪ شاه مهدي جونپوري جا مريد ٿي چڪا هئا.

ليڪن ٺٽي جي عالمن ۽ سيد حيدر سنائي ۽ سندس خليفن جي سخت مخالفت جي ڪري سنڌ جي حاڪم ڄام نندي مهدي جونپوري کي سنڌ مان نڪرڻ جو حڪم ڏنو. مهدي جونپوري لاچار ٿي سنڌ مان بولان لڪ رستي قنڌار ويو ۽ اتان پوءِ خراسان ۾ وڃي رهائش اختيار ڪيائين. اتي ئي 23 اپريل 1504ع / 911 هجري ۾ سومر ڏينهن سلهم جي مرض ۾ مهدي جونپوري وفات ڪئي. سندس فرزند ميران سيد محمود سندس جنازي نماز پڙهائي ۽ فراء ۾ دفن ڪيو ويو. قاسم شاه عراقي سندس مزار مٿان قبو تعمير ڪرايو. قاضي حسين زرگر قنڌاري سندس وفات جي تاريخ هن طرح ڪڍي آهي: گفتار بروز شيخ گن استفسار. ڪنهن وري سندس وفات جي تاريخ ”عشق ماتم“ مان به ڪڍي آهي. (2-3-4)

قاضي قادن

ٺٽي ۾ رهڻ دوران وقت جو وڏو بلند مرتبي جو عالم ۽ صوفي شاعر قاضي قادن مهدي جونپوريءَ جو باقاعدي مريد ۽ معتقد ٿيو. قاضي قادن ابن

1- مير علي شير قانع ٺٽوي: ”تحفة الڪرام“ جلد ٽيون، سنڌي ترجمو، ص 404.

2- مولائي شيدائي: مضمون: ”بلوچستان ۾ مهدي تحريڪ“.

3- مولانا ابوالڪلام آزاد: ”تذڪرة“ ص 41.

4- قريشي حامد علي خانائي: ”سنڌ ۾ مهدي تحريڪ“ رسالو مهراڻ 1، 1971ع، ص 176-189.

قاضي ابو سعيد ابن قاضي زين الدين ابن قاضي قادن سنڌ جو هڪ مشهور بااثر شخص هو. سندس حياتيءَ جي احوال جي باري ۾ الڳ الڳ رايو ملن ٿا. ڊاڪٽر علامه دائود پوٽه مرحوم کيس ”سيوهاڻي“ ڪري لکيو آهي. (1) پر ٻين عالمن وري کيس ”بکري“ ڪري ڪتابن ۾ ياد ڪيو آهي. ليڪن ائين نه آهي. قاضي قادن اصل ۾ ساهتي جي قديم شهر ”درپلي“ جو ويٺل هو. بقول سيد عبدالڪريم بلڙي واري جي ته قاضي قادن درپلي جو رهاڪو هو. (2) باقي ائين واقعي آهي ته پاڻ ۽ سندس خاندان وارا بکر سرڪار جي پاران بکر ۾ وڌن عهدن تي فائز هئا. انهيءَ ڪري شايد مؤرخن کيس ”بکري“ لکيو آهي. ان زماني ۾ ”درپلي“ پڻ بکر سرڪار جي حد ۾ هو. اهڙي طرح سان قاضي صاحب جي نالي جي اصليت متعلق پڻ سنڌ جي عالمن ۽ اديبن ۾ اختلاف پئي رهيو آهي. ڪن قاضي قاضن ۽ ڪي وري قاضي قادن يا قادن ڪري لکن ٿا. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هن کان اڳ پنهنجي ڪتاب ”سنڌي ٻولي جي مختصر تاريخ“ ۾ قاضي قادن ڪري لکيو هو. ڊاڪٽر صاحب جي انهيءَ راءِ جي پوئلڳي هندوستان جي هڪ هندو سنڌي عالم تازو پنهنجي ڇپايل ڪتاب ”قاضي قادن جو ڪلام“ ۾ ڪئي آهي. انهيءَ ڪتاب جي مؤلف شري هيرونڪر هڪ جهوني هٿ آيل ڪتاب تان قاضي قادن جا بيت لکيا آهن. شري هيري نڪر لکيو آهي ته اهو ادبي ذخيره راجا رام شاستريءَ وٽ هو، جيڪو پراڻي ديوناگري لپيءَ ۾ 750 صفحن تي مشتمل هو ۽ ان ۾ هندو مسلمان جملي اثهتر درويشن جو ڪلام لکيل هو. ان ۾ قاضي قادن جي بيتن شروع ٿيڻ کان اڳ هن طرح سان عنوان قائم ڪيل آهي: ’ڪاجي ڪادن هي ڪي ساڪي‘ (سنڌي) (3). ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي صاحب ڪيترن ڪتابن جي حوالن جي روشني ۾ ”قاضي قاضن“ کي درست سمجهي ٿو، ليڪن اسان جي خيال ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو رايو صحيح نظر اچي ٿو. ان سلسلي ۾ مهديوي فرقي جي عالمن جي لکيل راءِ، ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي قائم ڪيل

1- علامه دائود پوٽه مرحوم: ”قاضي قاض سيوهاڻي“، مهراڻ جون موجون، ص 171-172.

2- ”بيان العارفين: سنڌ ترجمو، ص 112.

3- ”آيتون آهين“، سنڌ اطلاعات ڪانو ڪراچي، سال 1979، ص 4 ۽ 5 ”قاضي قادن کان شاه لطيف تائين“ ڪريم بخش خالد.

راءِ جي وڌيڪ پٿيرائي ڪري ٿي. علام سید حسین محمود مہدوي لکي ٿو قاضي صاحب جو اصل نالو ”قاضي قادن“ آهي، جنهن کي مصنفن اڪثر غلطيءَ کان قاضي قاضن ڪري لکيو آهي. (1) ساڳي طرح سید محمود مہدوي جو پڻ قول آهي ته ”سنڌ ۾ قاضي صاحب کي اڪثر ”قاضي قاضن“ ڪري لکن ٿا، پر هندوستان ۾ هو ”قاضي قادن“ جي نالي سان مشهور آهي ۽ کيس انهيءَ ئي نالي سان سڏيو وڃي ٿو. (2)

انهيءَ مٿين بحث مان اهو ثابت ٿئي ٿو ته قاضي موصوف جو نالو ”قاضي قادن“ وڌيڪ درست ۽ صحيح معلوم ٿئي ٿو ۽ سنڌي ماحول جي پڻ عڪاسي ڪري ٿو. ان ڪري سنڌي جي ادبي تاريخن ۾ ”قاضي قادن“ ڪري لکڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو.

قاضي قادن ڪيترن ئي قسمن جي علمن جو جامع هو. قرآن پاڪ جو حافظ هو. قرأت ۽ تجويد جو ماهر هو. حديث، تفسير، اصول فقه، تصوف ۽ علم آلات جو ڄاڻو هو. انشاءِ ۾ ته ڪوبه سندس مٿ ٿاني ڪونه هو. عام رياضي جو پڻ وڏو ڄاڻو هو. سير سفر ۽ سياحت جو ڏاڍو شوقين هو. حرمين شريفين ويو ۽ حج ۽ زيارت جو شرف حاصل ڪيائين، ۽ اتي ڪيترن عالمن ۽ مشائخن سان صحبتون ۽ رهاڻيون ڪيائين. مديني پاڪ ۾ سنڌ جي ٻن وڏن مشهور عالمن قاضي عبدالله بن قاضي ابراهيم ۽ شيخ عبدالله متقي بن مولانا احمد دريلوي سان ملاقات ڪئي هئائين ۽ پاڻ ڪافي عرصو اتي مديني منوره ۾ گذاريائين. ڪجهه وقت کان پوءِ پاڻ واپس وطن موٽي آيو. (*) سنڌ جي حاڪم شاه حسن ارغون (وفات 22 ربيع الاول سن 962ھ) قاضي قادن کي بکر جو قاضي مقرر ڪيو ۽ پاڻ اتي سڪونت اختيار ڪيائين. مرزا شاه حسن ارغون ڪجهه وقت کان پوءِ ڪنهن سياسي مصلحت ڪري کيس قضا جي عهدي تان معزول ڪيو، پر ڪن مؤرخن جو رايو آهي ته قاضي صاحب پاڻ خود پيرسنيءَ سبب انهيءَ عهدي تان استعيفا ڏئي هڻي. (3) ڪائنس پوءِ اهو

1- سيد حسين محمدي: المهدي الورد، شمس چنڊل گورڙه حيدرآباد دکن، سال 1358ھ، ص 316.

2- سيد محمديد الاهي ”حيات پاڪ“ حيدرآباد دکن، ص 182.

* قاضي عبدالله بن سعد دريلوي مديني پاڪ ۾ 9 ذوالحج، سن 984ھ جي وفات ڪئي.

3- مولائي شيدائي: ”تاريخ تمدن سنڌ“، ص 416، روڊ ڪوٽ، ص 225-229.

عهدو سندس پيءُ قاضي نصرالله مائٿو. (1) قاضي قادن سن 958ھ / 1551ع ۾ نوي ورهين جي عمر ۾ وفات ڪئي. سنڌ جي ڪنهن به عالم سندس مزار وغيره جو ڪوبه ذڪر نه ڪيو آهي ته ڪٿي ۽ ڪهڙي جاءِ تي سندس آخرين آرام گاهه آهي. ان باري ۾ علامه سيد حسين محمودي جي صرف روايت ئي ملي ٿي، جنهن مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته قاضي قادن سنڌ جي قديم شهر سيوهڻ ۾ دفن ٿيل آهي. (2) ان سلسلي ۾ اسان جي سنڌي عالمن ۽ محققن جو فرض آهي ته قاضي صاحب جي مزار جو پتو لڳائن. اسان جي خيال ۾ اهوئي سبب ٿي سگهي ٿو، جنهن ڪري علامه ڊاڪٽر دائود پوٽه مرحوم قاضي قادن کي سيوهاڻي ڪري لکيو آهي. (3-4)

قاضي قادن جي ڪلام تي مهدي اثر:

سنڌ زبان جو پهريون ڪلاسيڪي شاعر قاضي قادن آهي، جنهن جو ڪلام تحرير صورت ۾ اسان کي مليو آهي. هن جا ست بيت سنڌي ادب جي تاريخ ۾ شاهه ڪريم بلڙي واري جي ذريعي معلوم ٿيا. اهي بيت هن قديم شاعر جي شاعراڻي ذات ۽ عظمت جو دليل آهن ۽ سنڌي زبان جي ڪلاسيڪي شاعريءَ جو بنيادي پٿر آهي، جنهن تي سنڌي ادب جي عمارت قائم آهي. قدامت جي لحاظ کان قاضي قادن کي وڏي اهميت حاصل آهي. قاضي صاحب جا ست بيت فني سٽاءَ جي اعتبار کان ڪانئس پوءِ وارن شاعرن لاءِ هڪ قسم جو نمونو آهي. انهيءَ ڳالهه ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته ڪو قاضي قادن کان اڳ ۾ سنڌ اندر شاعر نه هوندو! ضرور شاعر ٿيا هوندا، جن کان

1- مير علي شير قانع ٺٽوي: "تحفة الکرام" جلد 3، ص 753، (سنڌي ترجمو).

2- سيد حسين محمدي: "المهدي الموعود" ص 316.

3- ڊاڪٽر دائود پوٽه: مضمون، "قاضي قاضن سيراڻي" مهراڻ جون موجون، ص 173.

4- (الف): ايوب قادري: "تذکره علماء هند، ص 166-167.

(ب): مائر رحيمي، جلد 2، ص 272 کان 274 تائين. (ث): نزهة الخواطر: جلد 4، ص 265-266.

(ج): اذکار ابرار: ص 275. (د) مولوي نجم الغني: "مذاهب اسلام" منشي نول ڪشور لکنو.

(ت) مير معصوم بکري: "تاريخ معصومي" (فارسي)، ص 201-202.

(ح) درييلو- ساھتيءَ جو قديم تاريخي شهر، راقم الحروف جو مضمون. رسالو "نئين زندگي"

ڊسمبر 1962ع، ص 22، رسالو "مهراڻ" 4-1970، ص 132-133.

(خ) ڊاڪٽر عبدالمجيد ميمڻ سنڌي: رسالو "پيغام" نومبر 1978ع، ص 4-5-6.

پاڻ متاثر ٿي بيت چيائين. پر قاضي قادن جا بيت فني لحاظ کان هندي ڇند رچنا جي اصولن تي پورو ٺهڪي اچن ٿا. شاهه ڪريم لاءِ سندس ئي بيت نمونو بڻيا ۽ انهيءَ سانچي ۾ شاهه ڪريم پنهنجن بيتن کي پلٽيو.

گهڻو وقت اڳ ۾ جڏهن قاضي قادن جا اهي ست بيت مليا تنهن وقت ئي اهو گمان هو ته سندس بيتن جو تعداد ضرور گهڻو هوندو، ڇاڪاڻ جو اهڙي عظيم ۽ پختيڪار شاعر صرف ٿورا بيت نه چيا هوندا! تازو ڀارت جي هڪ سنڌي هندو عالم هيري لڪر، قاضي قادن جا 112 بيت وڌيڪ هٿ ڪري ”قاضي قادن جو ڪلام“ جي نالي سان دهليءَ مان شايع ڪيا آهن. انهن بيتن تي هر لحاظ کان سنڌ جي وڏن عالمن ۽ لساني ماهرن ڪافي بحث ڪيو آهي ۽ انهن بيتن جو فني سٽاءُ ۽ لساني لحاظ کان جائزو ورتو آهي، ليڪن هن وقت تائين اسان جا اهي عالم ڪنهن به ٿوس نتيجي تي نه پهتا آهن.

قاضي قادن صوفي شاعر هو ۽ سندس بيتن جو نفس مضمون تصوف جي رنگ ۾ وحدت الوجود جي نظريي موجب آهي، پر ان ۾ مهديوي اثر پڻ غالب آهي ڇاڪاڻ جو کيس روحاني منزل جو وٺڻ مهدي جونپوريءَ کان مليو هو. هن تصوف جي روحاني منزلن کي طئي ڪرڻ ۾ ڏاڍيون رياضتون ڪيون هيون. علامه ڊاڪٽر دائودپوٽي مرحوم لکي ٿو ته، قاضي قادن قوم جواني ۾ مهدي جونپوريءَ جو مريد ٿيو. (1) انهيءَ سلسلي ۾ مهديوي عالمن جون پڻ ساڳيون روايتون ملن ٿيون. قاضي صاحب سير ۽ سفر جو ڏاڍو شوقين هو، گجرات واري سفر جي دوران پتن (نهرواله) ۾ خانقاهه قائم ڪئي هئائين. غالباً سنڌ ۾ اهو سمن حاڪمن جو دور هو ۽ مهدي جونپوري جي مهديويت جو ابتدائي زمانو هو. سن 903 هجري ۾ مهدي جونپوري سندس خانقاهه ۾ وٽس اچي رهيو ۽ ضرور قاضي صاحب تي سندس اثر پيو هوندو، پر قاضي صاحب ٿئي واري زماني ۾ کليو ڪلايو سندس دائري ۾ داخل ٿيو.

قاضي قادن جو تازو هٿ آيل ڪلام پڻ اهو ثابت ڪري ٿو ته پاڻ ضرور گجرات ۾ رهيو آهي ڇاڪاڻ ته سندس بيتن ۾ هندي الفاظ ۽ دوهي واري فني سٽاءُ جو انداز ملي ٿو. قاضي قادن عربي ۽ فارسيءَ جو وڏو عالم هو، باوجود انهيءَ جي به هن پنهنجو ڪلام سنڌي ٻوليءَ ۾ چيو آهي. پر جيئن ته

پاڻ مهديوي طريقو رکندڙ هو ۽ سنڌ ۾ عالمن وٽ سندس لاءِ سخت مخالفت هئي. ان ڪري سندس ڪلام سنڌ اندر گهڻو عام ٿي نه سگهيو. شاه ڪريم انهيءَ لاءِ جس لهڻو جو پهريون پيرو قاضي قادن جي بيتن کي سندس ئي نالي سان سنڌ وارن وٽ پيش ڪيو.

مهديوي تحريڪ خالص درويشانہ تحريڪ هئي، پر تحريڪ جي بانيءَ جي بعض شخصي دعوائن ڪرڻ جي ڪري ديني عالمن ان جي مخالفت ڪئي، جنهن ڪري هيءَ جماعت هڪ خاص حلقن تائين محدود رهي ۽ وڌيڪ آسري نه سگهي. مهديوي تحريڪ جو بنياد اصل ۾ صداقت ۽ حق پرستيءَ تي قائم هو. (1) سيد محمد جونپوريءَ جي جماعت جو اهو نظريو هو ته مجاهدي جي ڪابه ضرورت نه آهي. سڀ کان وڏو مجاهدو اهو آهي ته الله جي مخلوق کي سڌي هدايت واري رستي تي هلائي ۽ شرع محمدي ﷺ جي حڪمن جي سختيءَ سان پابندي ڪرائجي.

مولانا ابوالڪلام آزاد لکي ٿو ته، مهدي جونپوريءَ جي مريدن ۽ پوئلڳن ۾ ”عشق حقيقي“ وارو طريقو هو. سندس قول ۽ فعل صحابه ڪرام جن جي نقش قدم وارو هو. هيءُ هڪ عشق الاهي جي جان نثارن جي جماعت هئي. سندس معتقدن راه حق ۾ سڀ ڪجهه ترڪ ڪيو هو ۽ سڀني دنياوي لڳ لاڳاپا توڙيا هئا. (2) مهدي جماعت جو اهو به عقيدو آهي ته فرائض ۽ واجبات قرآني جا ٻه قسم آهن: پهرين ۾ احڪام الاهي ۽ شريعت محمدي جو دخل آهي ۽ انهن ٻنهي جو تعلق ولايت محمدي سان آهي. مهديون وٽ ولايت محمدي جي ڏاڪي لاءِ هي ڳالهيون ضروري آهن: ترڪ دنيا، نيڪ صحبت، اخلاق، توڪل، خدا جي ديدار جي خواهش، عشر، ذکر ۽ هجرت اهي خاص مقصد، اصول ۽ مٿا آهن، جن تي هن جماعت جو بنياد رکيل آهي. انهن سڀني ڳالهين کي پورو ڪرڻ لاءِ سختيءَ سان عمل ڪندا آهن. قيامت جو انتظار ڪن ٿا ۽ دنيا جي ناپائيداريءَ ۽ بي ثباتيءَ تي عمل ڪن ٿا. متوڪل وري اهڙا هوندا آهن، جو جيڪي وٽن هوندو آهي سو غريبن ۽ محتاجن ۾

1- مولانا ابوالڪلام آزاد: ”تذڪره“ ص 41.

2- مولانا ابوالڪلام آزاد: ”تذڪره“ ص 41.

تقسيم ڪري ڇڏيندا آهن. قاضي قادن تي انهن سڀني ڳالهين جو ضرور اثر پيو هوندو. پاڻ مهڏوي هو ۽ ضرور انهن اصولن ۽ متن تي قائم رهيو هوندو. انهيءَ ڪري ئي زماني جا عالم کيس برو ڀلو چوندا هئا.

سندس بيتن جي مطالعي ڪرڻ مان سندس ذهني ۽ روحاني ڪيفيت جو حال معلوم ٿئي ٿو ۽ ساڳئي وقت عاجزي، ترڪ دنيا، ظاهري علم جي سڪنائڻ سڃاڻي، محبوب حقيقي ۽ مهوريت ۽ وحدت الوجود جي دقيق مسئلن جي خبر پوي ٿي. قاضي قادن مهڏوي جونپوري کان خرقه خلافت مليو هو. سندس شاعري سنڌ جي صوفيان شاعريءَ جو بنياد آهي، جنهن ۾ روحاني راز ۽ تمثيلن جو وڏو ذخيره آهي، جو سنڌي شاعريءَ جي وڌڻ ۽ ويجهڻ ۾ نمايان حصو وٺي ٿي. قاضي قادن جي ڪلام ۾ طريقت ۽ معرفت جو پيغام سمايل آهي. قاضي قادن دينوي ظاهري علمن ۾ ماهر هو، ليڪن باطني علم، سلوڪ ۽ طريقت جي راهه کان واقف ڪونه هو، مگر جڏهن مٿس ڪامل مرشد جي ڪيميائي نظر پئي ته هو دنيا جي ظاهري علمن جي پابندن کان واقف ٿيو. بيان العارفين ۾ سندس باري ۾ آهي ته هڪ دفعي هڪ ملامتي فقير جي تنبيهه ڪرڻ سان سندس اکين تان اونڌاهي جو پردو لهي ويو ۽ معرفت جو ماڳ هٿ آيس، تنهن لاءِ چوي ٿو:

جوڳي جاڳايوس، ستو هٿس نند ۾،
تهان پوءِ ٿيوس، سنڌي پريان پيچري. (1)

کيس روحاني رهبر غفلت مان بيدار ڪري، معرفت جي راهه سان لڳايو ۽ اها راهه کيس منزل جي طرف وٺي هلي. دراصل تصوف ۾ مرشد جو مقام اعليٰ ٿيندو آهي ۽ سالڪ فنا في الشيخ واري کان اڳتي وڌي معرفت جي منزل حاصل ڪندو آهي. جيئن پاڻ چوي ٿو:

سڀني سيل ٿيام، پڙهيام جي پاڻان
اڪر اڳيان اُپري واڳون ٿي وريام. (2)

صوفين جي نزديڪ ”همه اوست“ يعني سڀ ڪجهه اهو الله تعاليٰ آهي، جو اصول رهيو آهي ۽ ساڳيو نظريو مهڏوي جماعت جو پڻ آهي. حقيقت ۾

1- شام ڪريم جو ڪلام: ”بيان العارفين“ مترجم: علامه ڊاڪٽر دائود پوٽو، ص 113.

2- ايضاً: ص 28.

نفي آهي ئي ڪانه يعني دنيا ۾ ڪنهن کي به حقيقي هستي ڪانه آهي. مگر
هڪ ذات پاڪ اثبات آهي ۽ ان کي مطلق هستي آهي؛

لا لاهيندي ڪن ڪي، لا مورهي ناه،
بالله ريءَ پريان، ڪٿ نه ڏسجي ڪو پيو.

قاضي قادن توحيد جي باري ۾ چوي ٿو ته وحدت جو درياھ مختلف
ڳالهيون گرم ۽ غرق ڪريو ڇڏي، ڪنهن به طرف ڪا پروڙ ڪانه ٿي پوي هر
طرف لس ئي لس نظر اچي ٿي ۽ ڪثرت جا جملي رنگ، روپ ۽ صورتون
ختم ٿي وڃن ٿيون؛

سائر ڏيئي لت، اوچي نيچي ٻوڙي،
هڪائين هڪ ٿيو، وٺي سڀ جهت.

پنهنجي روحاني مرشد جي باري ۾ چوي ٿو ته اهڙا سالڪ آهن جي
ايندڙ ويندڙ جون سڀ ئي ڳالهيون ٻڌائي سگهن ٿا، پر جيڪي ڪي تور
ڪائن حاصل ڪندين سو به ڏيئي ڇڏيندا. جيئن ته:

هن سر سندا هنجھڙا اٿيئي آهن،
ڳالھين رب پرتيان جو منگي سو ڏين.

چند بيت نموني طور پيش ڪيا آهن. سندس سمورو ڪلام الاهي
معفرت جي عجيب اسرارن سان ڀريل آهي. قاضي قادن جي شاعري هر لحاظ
کان اوليت جو درجو رکي ٿي.

• ڏمڻو: ب

قاضي قادن جو ڪلام   ڊاڪٽر عبدالڪريم سنڊيلو
قاضي قاضن ۽ ان جي شاعري   ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

• قاضي قادن

هندستان مان، تازو شايع ٿيل ڪتاب ’قاضي قادن جو ڪلام‘، پيءُ ڊاڪٽر مرليدر جيئلي ڏياري موڪليو. جسَ هجي شري هيري ٺڪر کي، جنهن ’قاضي قادن‘ جا 112 بيت، منظرِ عام تي آندا آهن. هيءُ هڪ وڏي ادبي خدمت آهي، جا اديبن ۽ عالمن جو ڌيان ڇڪائي ٿي.

سچ پچ ته شري هيري ٺڪر جي تحقيق، سنڌي ادب ۾ نه رڳو بنيادي اضافو آهي، پر ’سنڌي لغت‘ لاءِ پڻ قيمتي مواد آهي. تنهن کانسواءِ بيتن کي اعرابن سان سولو ڪري، معنيٰ ۽ شرح سان سينگاري، مبارڪن جو مستحق ٿيو آهي. انهيءَ چوڻ ۾ ڪو وڌاءُ نه ٿيندو ته هيري صاحب، ٻين محققن لاءِ، تحقيق جو ميدان گهڻي ڀاڱي هموار ڪري ڇڏيو آهي. ڪيترا اهڙا به الفاظ سندس ڪتاب مان ملن ٿا، جي اڳين شاعرن ۽ سگهڙن پڻ ڪم آندا آهن. جيڪڏهن ڪو اديب، هينئر ”سنڌي ادب جي تاريخ“ لکندو ته شري هيري ٺڪر کي ضرور ياد ڪندو، ورنه تحقيق جي هڪ ڪڙي ڪم نظر ايندي.

ڪتاب جي مطالعي مان صاف ظاهر آهي ته شري هيري ٺڪر، ڪتاب کي پنهنجي مغز جي مڪ سان لکيو آهي؛ ڇاڪاڻ ته ڪتاب هر طرح سان، ادبي سينگار جو مرڪز نظر اچي ٿو. ڇا لفظن جو تلفظ، ڇا لفظن جي معنيٰ ۽ ڇا سڀئي سمجهاڻي! مطلب ته ٺڪر صاحب، ڪتاب کي سوڌي، سنواري ۽ سينگاري پيش ڪيو آهي، جنهن لاءِ ان فن جا ڳولائو، سندس ثورائتا ٿيندا.

ڪتاب شايع ٿيڻ کانپوءِ، هڪ ڳالهه جي وضاحت ٿي ته اصل قلمي نسخي تي ”ڪاجي ڪادن جي ڪي ساڪي“ لکيل آهي. اها ”ڪادن“ واري ڳجهارت. پَنجَن سَوَن ورهين کان، سنڌ تي بيٺل هئي. جيتوڻيڪ سنڌ جي عالمن، اديبن، پارڪن ۽ ڳوليندڙن ’ڳجهارت‘ کي ڀڃڻ لاءِ، ڏڪن پٺيان ڏڪ پئي هنيا، پر تڏهن به بيهجي ويئي هئي. ڀڄاڙيءَ وارو هنڌائتو ڏڪ، سنڌ جي مشهور محقق محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هنيو، جنهن ڪري ”قادن“

* ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو (مرحوم) جن جو هي ليک قسطوار (ڪل 4 قسطن) ٽامي مهراڻ

۾ ڇپيو ۽ قسط 1 مهراڻ 4-1978 ۾ ڇپي.

واري ڳجهارت پڇي پيئي، جو قلمي نسخي تي به 'قادن' لکيل آهي. يقين آهي ته 'قاضي قادن جو ڪلام' مان ڳوليندڙن کي تحقيق لاءِ، ڪيتريون ئي نيون ڳالهيون نظر اينديون. دادا جئرامداس دولترام لکي ٿو:

”هيري ٺڪر جي هن کوچ - ڪشالي مان هڪ کان وڌيڪ ڦل
ملا آهن، جو سنڌ هند جا سنڌي عالم، نه رڳو سندس پورهئي جو
نتيجو مائيندا، پر منجهائن جن کي ان قسم جي کوچ جي سک
ڇڪ آهي، سي سندس ڪتاب مان سنڌي ٻوليءَ جي اوسر ۽
وڪاس جي اتهاس تي چڱي روشني وجهي سگهندا.“

ڪيترن شاعرن جو ڪلام، اسان وٽ موجود آهي، پر سندن اصلوڪي
آستاني جو ڪو پتو ڪونهي. البتہ ڪلام جي آڌار تي چئي سگهون ٿا ته
فلاڻي ڪ فلاڻي پاسي جو هوندو، پر تڏهن به ”يقين“ جو لفظ، انهن سان
لاڳو ڪري نه سگهنداسين. ”لڇو“ شاعر، سنڌ ۾، مشهور ٿي گذريو آهي، پر
سندس باري ۾، ڪا هتيڪي خبر ڪانه آهي، فقط سندس ڪلام جي لفظي
مواد کي ڏسي، چئي سگهبو ته ’ٿر‘ پاسي جو آهي:

سي ترانگيون نه تنجن، ڪوٽين جني ڪونگرا،
سِرانگ جني جي سومرا، رتولي رجن،
ليئن جو ”لڇو“ چئي، پيڻا اتي پجن،
گنگوا گجن، پرلئي ٿيندي سومرا.

جوڳيسر به مشهور شاعر ٿي گذريو آهي:

گگن گجي آئيا، مٿي ٿر ٿمي،
ڪي گجا، ڪي گجا، ڪي گگر منجهه گهي،
گجاوڻيون گجیر جون، آيون چڙه چڙهي،
پاريون تن پتن تي، ڪن پيون سونگ سهي،
آهي ۽ پهي، سڀئي ساريان سومرا.

جوڳيسر جي ٻولي ٻڌائي ٿي ته ٿر جو شاعر آهي.

شري هيرو ٺڪر به قاضي قادن جي بيتن جي ڪسوٽي مقرر ڪندي چوي ٿو:

”قاضي قادن جي تازو مليل بيتن جي ٻولي سرائڪي/ملتانِي پنجابِيءَ کان متاثر ٿيل سنڌي آهي. سرائڪي/ملتانِي اثر ٻوليءَ جي ويا ڪرڻ واري روپ يا جوڙجڪ تي ڇانيل آهي. ٻوليءَ جي شبڊاڻڪي (Vocabulary) ان کان گهڻو متاثر نه ٿي آهي. قاضي قادن بکر جو رهندڙ هو، جو اتر سنڌ ۾ آهي. اهو علائقو جاگرافيائي طرح ملتان کي ڪافي ويجهو آهي. سنڌ ۽ ملتان جا صدين کان پاڻ ۾ سياسي، روحاني ۽ سڀيتڪ لاڳاپا رهيا آهن ۽ ملتان صوفين جو گڙھ به رهيو آهي. انڪري قاضي قادن جي سنڌي ٻوليءَ تي اهو اثر سڀاويڪ آهي.“

شري هيري لڪر، قاضي قادن جي ڪلام کي پرڪڻ لاءِ، مٿين ڪسوتي قائل ڪئي آهي، پر تڏهن به، اڃا ڪي ٻيون ڪسوتيون به آهن، جن تي ڪنهن به شاعر جي ڪلام کي پرکي، جدا ڪري سگهجي ٿو:

1- قافيا

قاضي قادن جا جيڪي ست بيت مليا آهن، تن مان ڪوبه اهڙو بيت نه آهي، جنهن جي قافيه ۾ ڏڏ پيل هجي. جنهن:

1. جوڳي جاڳايوس، سَتو هوس نندَ ۾،
تِهان پوءِ ٿيوس پريان سنڌي پيچري.
2. سَڄڻ منجه هٿام، مون ويئي واءِ ٿيا،
هيڏان هوڏان هٿڙا، هيئين جاڙ وڌام.

”قاضي قادن جو ڪلام“ مان ڪن بيتن جا قافيا:

1. مَن پانيي سون، هي جر پوس جر ڪئون،

ويئن ورائي ون، ڪه لڳي ڪارو ٿيو.

قافيا آهن: ’سون ۽ ون‘.

در حقيقت ’سون‘ سان قافيو ’هون‘، ’اون‘ وغيره ٿي سگهن ٿا. ’سون‘ سان ’ون‘ جو قافيو نٿو ٺهي. جيڪڏهن ”قاضي قادن جو ڪلام“ ۾، قلمي نسخي واري پڙهڻي - ديوناگري لپيءَ واري - به آندل هجي ها ته صحيح تلفظ لاءِ، ويچار ڪري سگهجي ها. آءٌ سمجهان ٿو ته اهو لفظ ’سون‘ نه، پر ’سون‘ آهي. جيتوڻيڪ معنيٰ ٻنهي جي ساڳي آهي، پر قافيه کان ’سون‘، ’سون‘ کان اصح ٿيندو.

‘سون’، پراڪرت ‘سُون’ سنسڪرت ‘سُورَن’ = سُن = چڱو + وَرَن = رنگ. سَهڻي رنگ وارو.

اڳين سگهڙ شاعرن به گهڻو ڪري ‘سُون’ ڪم آندو آهي. هڪ بيت پيش ڪجي ٿو:

سُونَ سَرسا سَهڻي، سَت پاتَر نِينِي نار،

سِهَمَ ڳچي، ڪَت ڪيسري، ارڱ اَلِيهَر وار.

[سُون = سون (Gold) : سَرسا = سرس، وڌيڪ. سَت = پُت.

پاتَر = پٿر. ست پاتَر = پٿر جو پُت؛ سو ٿيو ”سرمون“. نِينِي = نين =

اڪيون. نار = عورت. سِهَم = ڪُونج. ڪَت = ڪمر، چيلهم. ڪيسر =

(ڪيهر) شينهن. ارڱ = نانگ. اليهر = (تليهر) نانگ].

شاعر چوي ٿو ته، ”اها عورت، سون کان به سونهن ۾ سرس هئي.

ڪيس اڪين ۾ سرمون پيل هو. سندس ڳچي، ڪونج جيان ڊگهي ۽ ڪمر،

شينهن جيان لڪدار هئي، ۽ وار، نانگ جيان ڪارا، ڊگها ۽ خوفناڪ“.

پهرين بيت جي ٻي مصرع ۾، ”ون“ لفظ آهي، جو پڻ ’رنگ‘ جي

معنيٰ ۾ آهي. وَن، سنسڪرت ’وَرَن‘ = رنگ.

2. توڙي هوءَ نه وسهون، مَن سَهسين ماڙوهين،

اڪين ڪينِ متاع، جتي هوئن مان پرين.

آءُ سمجهان ٿو ته بيت جا قافيا آهن: وسهون ۽ متاع. اهي قافيا ڏڌَ

وارا آهن. وسهون، بدران وسا يا ويسا يا ويساه هوندو، تڏهن ته

‘متاع’ سان ميل کائيندو.

وسا، ويسا يا ويساه = ويساه، اعتبار.

3. جيئن ڦڦڙ ماه ۾، ايئن روزا عيد نماز،

اڃا آهي ڪا ٻي، الله دي حاج.

قافيا آهن: نماز ۽ حاج.

تلمي نسخي ۾ ’نماز‘ بدران ’نماج‘ هوندو، تڏهن ته ’حاج‘ سان قافيو ملندو.

قاضي قادن جهڙو عالم، اهڙا قافيا ڪم آڻيندو؟ تنهنڪري گمان غالب

آهي ته اهي بيت قاضي قادن جا نه آهن.

2. ساڳيءَ معنيٰ وارا لفظ، ٻن محاورن ۾.

توڙي هوءِ نه وسهون، مٿن سهسين ماڙوهين،
اڪيون ڪين متاع، جتي هوئن مان پرين.
ڪين = ڪائڻ.

سيچاڻو آتي سينهن، ڏوون وٽن جهنگ ۾،
سو کڙ ڪاون ڪيئن، ماس جنهن ڪو لکيو.
ڪاون = ڪائڻ.

ساڳيو شاعر، هڪڙي هنڌ 'ڪين' ۽ ٻئي هنڌ 'ڪاون' ڪم آڻي، سو
بعيد از قياس آهي. اهو انهيءَ ڪري ٿيو آهي، جو ٻئي شاعر مختلف خطن جا
آهن، جن پنهنجي تر جي محاورن پٽاندر جدا جدا لفظ استعمال ڪيا آهن.

3. لفظن جا ساڳيا حرف، مختلف صورت سان.

الف - سهباز باز ٿيو، پنڪي نه ماري،
اک کوڙي عرس ۾، لڏي مناري.

['شهباز' بدران 'سهباز' ۽ 'عرش' بدران 'عرس' ڪم آيل آهي.]

ب - حقيقي مون سين، وٽن سهر حقيق ۾،
گالهه چون حقيقان، چون حقيقي ويڻ.

['شهر بدران 'سهر' ڪم آيل آهي.]

ج - روز محشر ڏينھڙي، ستر سج تپن،
سيوئي جر پائڻيان، جي مون پرين ملن.

['محشر' ۾ 'ش' صحيح (ڪم) آندل آهي.]

د - جن محبت من ۾، تي مٿي ئي سوين،
تن ۾ بليڪ مشعلان، سدا سپرين.

['مشعلان' ۾ 'ش' صحيح (ڪم) آندل آهي.]

جيڪڏهن شاعر ساڳيو هجي ها ته اهڙن لفظن ۾، يا ته 'س' قائم
رکي ها، يا 'ش' قائم رکي ها. هت ڪن بيتن ۾ 'ش' بدران 'س' ڪم آيل
آهي ته ڪن بيتن ۾ صحيح 'ش' ڪم آندل آهي، جنهن مان کليو اشارو ملي

ٿو ته شاعر، مختلف خطن جا آهن. قاضي قادن هڪ جيد عالم، سو ڪيئن
'شهباز' کي 'شهباز'، 'عرش' کي 'عرس' يا 'شهر' کي 'سهر' لکندو!

هينئر شري هيري ٺڪر جي، ڪن لفظن جي معنائن تي، ويچار ڪجي ٿو:

1. نه سو لاهو، نه سرو، نه ار وار نه پار،

موڙهو وٽين، تن کي، سو من منجه نهار.

ٺڪر صاحب لکي ٿو:

ار = چاتي. وار = هيءَ پَر. پار = هوءَ پَر.

(بيت جي) هن طرح معنيٰ لکي ٿو:

(برهم جو) نه آهي لهوارو (پڇاڙي)، نه ان کي سرو (منڍ) آهي ۽ نه چاتي

آهي. نه ان کي هيءَ پَر يا هوءَ پَر آهي. (تون) منهنجي ڪري، ان کي ڳوليندو

ٿو ڦرين. هن کي من ۾ جهاتي پائي ڏس.

مٿئين بيت جا فقط ٻه لفظ - ار ۽ وار - غور طلب آهن.

سند جي سدا ملوڪ سگهڙ شاعرن، پنهنجي ڪلام ۾، 'ار' چاتيءَ

جي معنيٰ ۾ برابر ڪم آندو آهي:

آليهر اڏليا ار تي، پلر ٿيو پينن.

[اليهر = نانگ. هت معنيٰ: ڪارا. ڊگها ۽ خوفناڪ وار. اڏليا = لٽيا، ڪريا.

ار = چاتي، اره. پلر = هجوم. پينن = نانگن، پين = نانگ].

شاعر، عورت کي ڦشي ڏيندي ڏسي ٿو. جڏهن سمورا وار، اڳيان

چڙڪ چڙي ۽ سنوارجي بيٺا، تڏهن ٿو شاعر چوي!

عورت جي چاتيءَ تي ڪارا، ڊگها ۽ خوفناڪ وار ڪري پيا ۽ ائين پيو

نظر اچي، جو ڇٽڪ ڪارن نانگن جو هجوم لڙڪي رهيو آهي.

انهيءَ 'ار' لفظ مان، سنڌيءَ ۾ 'اره' ٺهيو، جو اصل ۾ سنسڪرت

اَرس (چاتي) آهي؛ پر هت "ار" چاتيءَ جي معنيٰ ۾ نه آيو آهي. "ار + وار"

کي هڪ ئي لفظ 'اروار' سمجهڻ ڪپي.

سند جو مشهور سنت سامي چوي ٿو:

الف - ساري چڙهيو سير تي، اروار پار پيئي.

ب- جنهن جو منهن محبوب ڏي، سي اروار نه يار.

شاعرن جو سرتاج شاھ ڀٽائي چوي ٿو؛

الف - ”اورارا آهون ڪريان، پهچان شال پَرار“.

(سر سهڻي)

”اورارا“ = اورينءَ پَر کان. پَرار = پرينءَ پَر (درياهه جي).

”اروار“، ”اورار“ يا ”اوروار“ ٽيئي لفظ ساڳي معنيٰ - هيءَ پَر - رڪن ٿا.

”اروار“ سنسڪرت ”آوار“ آهي، جنهن جو ضد ”پار“ آهي. (1)

آوار پار = آوار هيءَ پَر + پار = هوَءَ پَر (2). سنڌي لفظ ’آرپار‘ به

اتان ئي نڪتو آهي.

2. روز محشر ڏينھڙي، ستر سج تپن،

سڀوئي جَر پانڻيان، جي مون پرين مڙن.

ٺڪر لکي ٿو؛

جَر = جَل، پاڻي.

”قيامت ڏينهن ستر سج تپن ٿا (حد درجي جي تابش ٿئي ٿي)، پر ان

ڏينهن جيڪڏهن منهنجو پرين مون کي ملي وڃي ته مان جيڪر ائين محسوس

ڪريان ته ڇڻ چوڌاري پاڻي هڻڻ جهڙي لنڊڪ لڳي پيئي آهي.“

اها معنيٰ، شاعر جي حقيقي خيال جي ترجماني نٿي ڪري؛ ڇاڪاڻ ته

بيت ۾، ’سج‘ جو ’جَر‘ سان (لنڊڪ جي معنيٰ ۾) ڪو واسطو نظر نٿو اچي.

آءٌ سمجهان ٿو ته قلمي نسخي ۾ ”جهڙ“ آهي، جنهن کي ”جَر“ سمجهيو ويو آهي.

معنيٰ هيئن ٿيندي؛

قيامت جي ڏينهن، جڏهن سخت گرمي ٿيندي، تڏهن جيڪڏهن

منهنجو محبوب مون سان ملندو ته منهنجي لاءِ (اها سج جي گرمي به) جهڙ ٿي ويندو.

3. توڙي وڃن روم، نانھ نصيبان اڳرا،

ماني وتئين ٿوم، جي لکيا ڇپن ۾.

ٺڪر صاحب ’وتئين‘ جي معنيٰ لکي ٿو؛ پٽڪي، ڦري.

آءٌ سمجهان ٿو ته ’وتئين‘ بدران ’وتي‘ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي؛

آتي (مٿي، مٿان). سنڌي ۾ عام چوڻي آهي؛

(1) سنڪشپت هندي شبد ساگر - صفحو 93 - ڪاشي ناگري پرچارني سڀا.

(2) پدم چندر ڪونش - صفحو 74 - پنڊت گنیش دت شاستري.

توڙي وڃي روم، ته به ڏوڏي اتي ٿور.

بهر حال 112 بيتن جو دورو مقرر ڪرڻ سولو ڪم نه آهي؛ ڇاڪاڻ ته بيتن ۾، شاعرن سڳورن جا نالا ئي نه آهن. البت ڪن اهڃاڻن مان ٽاڻي وائي چئي سگهيو ته ڪهڙي دور سان تعلق رکڻ ٿا. ’قاضي قادن جو ڪلام‘ ۾ هڪ بيت آيل آهي، جنهن ۾ ”ساڱرو“ واه جو ذڪر ڪيل آهي:

”جي مهران ميا ڪري، ته ساڱرو جهلي نه ست.“

اهو ساڳيو ’ساڱريو‘، ”شام ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام“ ۾ پڻ آندل آهي. تنهنڪري اسان کي گهرجي ته ”ساڱرو“ واه جو پتو لهون ته ڪهڙي دور جو آهي.

هڪ سگهڙ کان سنڌ جي واهن تي، هنڌ جو بيت مليو آهي، جنهن ۾ ’ساڱرو‘ واه به آندل آهي:

مارڪ مومن ڌڻي، شاهو، بجر ڪي،
خيرو، محمد علي ڪندو، ڄام واهن تي،
آوت ڪرين ٿو سومرا، ڪلياڻ اتي،
اي ”امام بخش“ اتي، ساڱرو ٿئي نه سومرا.

* [بيت 19]

ڪي ويجهي ٿي ڏور ڪي ڏور ٿي ولها،
هوئي جر سالور، لڏي نه ڪنولانِه ڪر.

شري ٺڪر معنيٰ لکي ٿو:

ڪي نزديڪ هوندي به، دور ٿين ٿا، ڪي دوري هوندي به پيارا ٿا لڳن. ڏيڏر پاڻيءَ (تلاءَ) ۾ رهندي به ڪڏهن ڪنولن جي سڌ نه لڏي آهي. ولها = پيارا (ولي).

ٺڪر صاحب ”ولها“ جي معنيٰ ”پيارا“ ڪئي آهي، ۽ ڏنگين ۾ ”ولها“ جو سنسڪرت لفظ ”ولپ“ به لکيو اٿس.

مطلب اهو نڪتو ته: ولها = پيارا. ولهو = پيارو.

* بيت 19 کان سنڌيلي صاحب جي مضمون قسط 2 شروع ٿئي ٿي، قسط 2 پڻ ته مامي مهران 1 - 1979ع ۾ ڇپي.

شاه پنائي به ”ولها“ ڪم آندو آهي:

1. وٽ سوريندي وڻها ويو تيل ٻري،
موت مسافر سپرين! چانگي تي چڙهي،
راڻي لاءِ رڙي، ويئي وهامي راتڙي.
(مومل راڻو)

2. ڪين تران، ڪين تار مون، ڪين سگهان، ڪين سگهه،
آڏو ڏيڇ مَ لڳ، مون هيڪليءَ، وڻها!
(سهڻي)

3. تان ڪا وائي وار، دلاسي جي داسڙا!
تون منهنجو وڻهو، آءُ تو ۾ طمعدار،
ڏکي ڍول گذار، لڄ منهنجي لوڪ ۾.
(ليلا- چنيسر)

4. مون تي وهَر وري، وارو ڏيندم وڻهو،
توڪي ساري سپرين! آءُ پنڌيس ماڳ مري.
(ليلا- چنيسر)

5. نه وارث، نه وڻهو، نه سڱ، نه سياڪو،
تو پڄاڻا سپرين، آيمر اولاڪو،
پانڌيا! پارايو، ڏجانءِ ڍاڻي ڍول ڪي.
(مومل - راڻو)

پهرين ٻن بيتن ۾، ”وڻها“ جي پويان عجب جي نشاني (۱) آهي، ۽ انهن بيتن ۾، محبوب کي بس غائبانه، مخاطب ٿي، چيل آهي يعني: آي وڻها (اي محبوب).
پوين ٽن بيتن ۾ ”وڻهو“ جي پويان عجب جي نشاني ڏنل نه آهي. اهو انهيءَ ڪري، جو ”وڻهو“ کي، مخاطب ٿي نٿو چئجي. يعني ”اي وڻهو“، چوڻ مطلق غلط ٿيندو. تنهنڪري ’وڻهو‘ جي معنيٰ ٿيندي: پيارو، ڀتار، محبوب.
مٿين مختصر بحث مان معلوم ٿيو ته:

ولها = پيارا، محبوب، ڀتار.

وڻهو = پيارو، محبوب، ڀتار.

شري لڪر به ”ولها“ جي معنيٰ ”پيارا“ (ولي) ڪئي آهي؛ ڇاڪاڻ ته شاه ڀٽائي، توڙي ڪانئس پوءِ جيڪي به شاعر ٿي گذريا آهن، تن ”ولها“ کي محبوب جي معنيٰ ۾ پئي استعمال ڪيو آهي.

هينئر سوال ٿيو ته قاضي قادن جي بيت وارو ”ولها“ به، ساڳيو ئي شاه ڀٽائي جي بيتن وارو - ولها - آهي يا نه؟ جيڪڏهن ٿورو وڌيڪ ويچار ڪبو ته ٻنهي، قاضي قادن ۽ شاه ڀٽائي جي ”ولها“ جي ’حالت ندا‘ نه ٿيندي.

ڪي ويجهائي ڏور، ڪي ڏور ئي وکها.

اتي ”ولها“ جي معنيٰ، ’اي ولها‘، نه نڪرندي، ڇاڪاڻ ته ڪنهن کي به مخاطب ٿي، چيل نه آهي.

ائين برابر آهي ته ”ولها“ جي معنيٰ، ’پيارا‘ وغيره آهي؛ ڇاڪاڻ ته ڪنهن به سنڌي يا هندي لغت ”ولها“ جي، ٻي ڪا معنيٰ نه لکي آهي. پر جيئن ته هتي اها معنيٰ ”پيارا“ شاعر جي خيال سان نٿي ٺهڪي، تنهنڪري غلط سمجهڻ کپي.

1. ڪي اوڏائي ڏور، ڪي ڏور به ولها.

- (قاضي قادن)

2. ڪي اوڏو اک ڪي، ڪي نظران ڏور.

- (خواجہ محمد زمان)

3. ڪي اوڏائي ڏور، ڪي ڏور به اوڏا سپرين.

- (شاه)

پوين ٻن ۾، ’اوڏو‘، ۽ ’ڏور‘ به متضاد لفظ ڪم آندل آهن. آءٌ سمجهان ٿو پهرين (قاضي قادن واري) ۾ به ’ڏور‘ ۽ ’ولها‘، به متضاد لفظ آهن. اسان وٽ ڪي اهڙا به، سنڌي لفظ آهن، جن ۾ اصل لفظ کان، هڪ حرف (اڪر) وڌيڪ ڪم اچي ٿو.

معنيٰ	سنڌي لفظ	اصل لفظ
قيمت، بها	مَلَه	مَل
پهلوان، بهادر	مَلَه	مَل
ماڪ	وَلَه	وَل
مرض جو قسم (T.B)	سِلَه	سِل

ظاهر ٿيو ته سنڌي لفظ ۾، اصل کان، هڪ حرف ”هـ“ پڇاڙيءَ ۾، وڌيڪ آيل آهي، تڏهن سنڌي لفظ جو صحيح تلفظ ٿيو.

اصل لفظ	سنڌي لفظ	معنيٰ
مالا	مالها	ڪنڍي (ڪلن جي)
ملار	ملهار	راڳڻيءَ جو نالو
مالي	مالهي	باغبان

مٿين سنڌي لفظن ۾، اصل لفظ کان، هڪ حرف ”هـ“ وڌيڪ آيل آهي. جيڪڏهن ”هـ“ کي ڪڍي ڇڏجي ته باقي اصل لفظ وڃي بچندو. انهيءَ اصول پٽاندر، هيري صاحب جي ڏنل لفظ ”ولها“ کي ڪسوٽيءَ تي آڻي، معنيٰ ڪڍجي ٿي:

”ولها“ -- ”هـ“ ڪڍي ڇڏڻ بعد -- ”ولا“ (1) ٿيو، جنهن جي معنيٰ ٿي. اوڏا ويجهن نزديڪ.

[بيت 64]

عَلَتْ وَيَجِيئِسِ نَا، عَادَت ڪڏهن نه جاءِ،
اَنْ ڪَڪَڪَ ڇڏِيَم، چُنَ جَواسا ڪاءِ.

لُڪر صاحب لکي ٿو:

عادت ڪڏهن به وڃڻ جي نه آهي. اٺ جي علت ويندي ئي ڪانه. اٺ ڪڪڪ کي ڇڏي، ڳولي ڳولي جواسا (هڪ سادو اناج) ئي پيو کائيندو. جواسا = هڪ سادو اناج.

آءٌ سمجهان ٿو ته لُڪر صاحب، جَواسا کي جَوَ (Barely) جهڙو (سادو اناج) سمجهي معنيٰ ڪئي آهي.

”جواس“ يا ”جواسا“ ڳالهه ساڳي آهي، پر ڊاڪٽر فالن لکي ٿو: هندي -- ”جَوانسا“، سنسڪرت ”يَواس“، هڪ سرهي ڪنڊائين ٻوٽي جو قسم، جو اٺن کي (ڇاري طور) ڏٺو وڃي ٿو (2). اهو ٻوٽو، گرم موسم ۾ اُڀري

(1) اردو ڪلاسيڪل هندي ڊڪشنري، صفحو 1199، جان ٽي پلٽس- آڪسفورڊ.

ڇاپو ڇهون، سال 1960ع.

(2) هندستاني انگلش ڊڪشنري، صفحو 486، ڊاڪٽر فالن، سال 1879ع.

ٿو، ۽ مينهن جي مند ۾ سڙي وڃي ٿو. (1) ان ٻوٽي کي ڳاڙها گلڙا به ٿيندا آهن (2).
 بهر حال هي واضح ٿيو ته ”جواسا“، هڪ ڪنڊائين ٻوٽي جو قسم
 آهي، ۽ نه سادي اناج جو.

[بيت 89]

سَٿو هُتو جاڳ، راتڙي سَبي وهاڻيان،
 مٿن ٿيو ڀاڳ، پرين وسارڻ مَڪَر.

لڪر صاحب لکي ٿو:

سمهيو پيو آهين ته جاڳ، رات سڄي پوري ٿي ويئي آهي. (جاڳڻ سان
 ئي) تنهنجو ڀاڳ مٿي ٿيڻ وارو آهي. تون ايشور کي وسارڻ جي نه ڪر.
 مولف ”هتو“ جي معنيٰ نه ڏني آهي.
 بنده جي خيال ۾ ”هتو“ ٿيڻ ڪپي. اسان وٽ ”ه“ ۽ ”ا“ (الف) به،
 ڪن حالتن ۾، پاڻ ۾، مٿا آهن.

مٿيل لفظ	اصل لفظ	معنيٰ
هٿيار	آٿيار	ڍڳ

’هتو‘، اصل ”اتو“ آهي، جو هنديءَ ۾ ”اتا“ ۽ سنسڪرت ۾ ”اتِ“
 آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: هاڻي، هينئر.
 معنيٰ ٿيندي: تون گهڻو سمهيو آهين. هينئر اٿ، ڇاڪاڻ ته رات
 گذرڻ تي آهي.

[بيت 105]

ڪُوسي ڪُو پِلَ نِيڄِيءَ، تاري بَن دا هي،
 عقل غيب الله دا، الله آي آهي.

لڪر صاحب لکي ٿو:

پَل ۾ ڇا مان ڇا ٿيو وڃي. تاري سڄي جهنگل کي جلايو ڇڏي، خدا
 جو عقل (Rationale) هڪ اسرار آهي (جنهن کي ڪو سمجهي نه ٿو سگهي). الله
 ائين ئي آهي.

(1) گجراتي انگلش ڊڪشنري، صفحو 490، بيلسار احمد آباد، سال 1904 ع.

(2) پاڻا - سدا - مهرو، جلد ٻيو صفحو 439، پنڊت هرگونداس ڪلڪتو، سال 1924 ع.

ڪو = ڇا. نيڇجيءَ = آسري، پيدا ٿئي. بن = جهنگل، ٻيلا.
 داهي = جلائي، آڱ لڳائي. غيب = پُر اسرار، راز ڀريو.
 بيت هيئن بيهڻ ڪڍي؛

ڪوسي ڪو پل نيڇجي، ٿاري بندا هي،

عقل غيب الله دا، الله اي آهي.

"ڪوسي"، هندي "ڪوسا". پراڪرت، "ڪو سَو". سنسڪرت، "ڪوشڪ".

ڪوسي = ڪوسين = ڦريون (ڇڻن، مٿن وغيره جون). ڪوسا = ڦري.

ڪو پل، هندي "ڪونپل". سنسڪرت، ڪُٽمل = گونج، آنگور.

ٿاري = ٽالي. هندي "ٽال". سنسڪرت آٽال = آن جو ڍير.

بندا هي = بنداهي = بڻجي ٿو، ٺهي ٿو.

معنيٰ ٿيندي؛ گونچن مان ڦريون پيدا ٿين ٿيون ۽ وري (جڏهن ڦريون

ڀڄن ٿيون، تڏهن انهن مان) آن جو ڍير ٿئي ٿو.

[بيت 110]

سيڇاڻان آتي سينهن، ڏوون وڙهن جهنگ ۾،

سو کڙ کاون ڪيئن، ماس جنهن ڪو لکيو.

لڪر صاحب لکي ٿو؛

باز (ترمتي، هڪ شڪاري پکي) ۽ شينهن - ٻئي جهنگ ۾ رهن ٿا. جن

جي قسمت ۾ ماس لکيل آهي، (سي ماس ئي کي کائيندا) آهي کڙ ڪيئن کائيندا.

سيڇاڻو = هڪڙو شڪاري پکي، مادي ترمچي، باز. کڙ = چانپي،

سرهن وغيره مان تيل ڪڍڻ بعد ٻچيل ڦوڳ، جو جانور کائيندا آهن.

لڪر صاحب جي، فقط هڪ لفظ "کڙ" تي اعتراض آهي.

اهو بلاشبہ تسليم شده آهي ته سيڇاڻي ۽ شينهن جو کاڌو ئي ماس

(گوشت) آهي. شينهن لاءِ، عام چوڻي آهي؛

مَرسان مَرسان ڏپ نه چَرسان.

مقامي محاورو کي وڏي طاقت آهي، جنهنڪري شاعر ۽ ليکڪ،

ڪڏهن به ان جي ابتڙ نه ويندا. جيڪڏهن ويندا، ته اهو مقامي محاورو سان

هٿ چُراند آهي، جا ٻوليءَ جي فصاحت، توڙي زينت کي بگاڙيو ڇڏي.

”گڙ“ ته برابر ڪن جانورن جو پسنديدہ ڪاڇ آهي، پر شينهن کي ساڳي (مال واري) ”گڙ“ ڪارائڻ، مقامي محاوري جي ٻنہ برعڪس آهي. آءٌ سمجھان ٿو ته شاعر، ايڏو بي خبر ۽ ڪمزور خيال نہ آهي، جو گوشت خور جانور (شينهن) کي ”گڙ“ ڪارائي!

1. مرگ رچ ڪا لٽڪ هي، آمبا رپ ڪا وين.

مرگ = مرگهه، هرڻ. رپ = هرڻ جو دشمن، سو ٿيو ”شينهن“.
لٽڪ = ڪمر، چيلهه. آمبا = آنب. رپ = دشمن. آمبا رپ = آنب جو دشمن، سو ٿيو ”ڪوئل پکي“. وين = آواز.
شاعر چوي ٿو ته ”محبوب جي ڪمر، شينهن جهڙي (لڪدار)، ۽ آواز، ڪوئل جهڙو آهي“. شينهن، گوشت خور جانور آهي، تڏهن ته کيس، شاعر، ’هرڻ جو دشمن‘ سڏيو آهي!

2. سڃاڻو آتي سالدرو، پيڻ نہ چڪي بو.

سالدرو = شينهن. پيڻ = گاهه. بو = بو.
شڪارپور جي مها ڪوي سامي، ’سالدرو‘ بدران ’ساردول‘ ڪم آندو آهي، جو دراصل سنسڪرت لفظ ’شاردول‘ آهي.
سڃاڻو ۽ شينهن، گاهه جي بو به نٿا چڪن (ڇاڪاڻ ته گوشت خور آهن).
هت به شاعر، مقامي محاوري موجب، ساڳيو ”ڊپ“ (گاهه) وارو خيال آندو آهي. تنهنڪري ”گڙ“ معنيٰ گاهه ٿيندي (1)، هيمنچندر به ائين ئي لکي ٿو (2).
آخوند پيارو، گاهن جا قسم ٻڌائي ٿو:

ڪِهه، گڙ، مانڌاڻو، مڪڻي، اڪڙ آڪيچار،
پَتر، پَرت، بڪڙو، پَنگڙو بي شمار.

[بيت 10]

پهريون ئي پريانم جا، مون سان ئي سَوَڙان.
هنيڙو هيچ پَنڌ ڪري، لڳو ڪِهه ڪيڻان.

(1) هندي شيد ساگو: جلد ٻيو؛ صفحو 685، ڪاشي ناگري پڙچائي سڀا.

(2) ديسي نام مالا؛ صفحو 28، بامبي سنسڪرت سيريز نمبر 17، سال 1938ع.

ٺڪر صاحب لکي ٿو:

منهنجي پرينءَ شروع کان وٺي، مون سان ڀال ڀڻي ڀلڻا آهن. منهنجو هنڙو، هن لاءِ، تڪليف ڀريا پنڌ به خوشيءَ سان ٿو ڪري.

پهريون = پهرين کان، شروع کان. پريانمر = منهنجي پرينءَ (جا).
سوڙان = سٺا وڙ، مهربانيون. هيچ = خوشي، چوچ. ڪهه = تڪليف وارا پنڌ
ڪيٿان = هنن لاءِ.

فقط ”ڪهه“ ڌيان ڇڪائي ٿو. اهو ساڳيو لفظ ”ڪهه“، بيت نمبر 94 ۾ به آهي.

مئن ڀانيي سون، هي جرَ پوسُ جرَ ڪئون،
وين ورائي ون، ڪهه لڳي ڪارو ٿيو.

ٺڪر صاحب ”ڪهه“ جي معنيٰ ڪانه ڏني آهي، بيت جي تشريح مان ائين سمجهجي پيو ته ”ڪهه“ معنيٰ ”مٽي“ آهي.

لفظ ساڳيو، ليڪن معنائون مختلف! شاهه ڀٽائي ”ڪهه“ ڪم آندو آهي.

1. ڪرڙا ڏونگر ”ڪهه“ گهڻي، جت وائن تي واري.

(شاهه)

اٽي ’ڪهه‘ مونٿ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: ڪاهه، پنڌ.

ٺڪر صاحب ”ڪهه“ واري معنيٰ اختيار ڪئي آهي، ليڪن ’قاضي قادن جو ڪلام‘ ۾ ”ڪهه“ مذڪر آهي. تنهن کانسواءِ ”ڪهه لڳڻ“ محاورو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: ”اثر پوڻ“.

ڪهه لڳو، ڪهو ٿيو، ستر ٿيو سولو،

ڀڳس ڀو ڀولو، راز ڏنائين راز ۾.

(آخوند پيارو)

معنيٰ: (هن تي) اثر ٿيو (۽) سڌو (رامِ راست) ٿيو (۽) سولائيءَ سان منزل

مقصود (ستر ٿيو) تي پهتو.

قاضي قادن جي بيت جي پوئين سٽ جي معنيٰ:

پرين جي صحبت جو ايڏو ته اثر ٿيو، جو سندن دل، خوشيءَ سان،

ان طرف پنڌ پيئي ڪري.

[بيت 28]

ڪُنْجِي ڏِيئي جهليو، جنهن روحَ رساوُ،
تنهن سنڌي ٿلهڙي، سونهاري سپاوُ.

نڪر صاحب لکي ٿو:

جن (ستڪرن) منهنجي آتما جي رساو (پهچ) کي ڪُنْجِي ڏيئي، ضابطي هيٺ رکيو، تن جي رهبريءَ هيٺ هلندي، منهنجو سپاءُ سونهارو بڻيو.
ڪُنْجِي = چاهي. روح = آتما. رساو = پهچ. ٿلهڙي = نقش قدمي ڪندي، رهبري هيٺ هلندي. سونهاري = وڻندڙ، سٺي. سپاو = فطرت.
نڪر صاحب نهايت ٺيڪ ڪري لکيو آهي، پر هڪ لفظ ”ٿلهڙو“ جوڳو ڌيان ڇڪائي ٿو. شري نڪر، ”ٿلهڙي“ (ت کي پيش) جي معنيٰ ”نقش قدمي ڪندي، رهبريءَ هيٺ هلندي“ ڪئي آهي. اها معنيٰ تڏهن قبول ڪجي، جڏهن اهو لفظ ”ٿلهڙو“ (1) هجي.
بيت ۾ آيل ”ٿلهڙو“ (ت کي پيش) درست آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: ”ترهو“.

هَرِ ڏَن ٿلها، هَرِ ڏَن پيڙي. هَرِ تارِ پراڻا.
(گورواڻي)

اِتي ”ٿلها“ معنيٰ ”ترهو“ آهي.
معنيٰ: (هن يو ساگر مان) ترڻ لاءِ، ترهو ۽ پيڙي، سو به هري نام ئي آهي.
هونءَ به اسان وٽ ”ل“ ۽ ”ر“ پاڻ ۾ متبا آهن:

ڪارو	ڪالو
ٻار	ٻال
وار	وال
جر ----- پاڻي	جل

انهيءَ اصول پٽاندڙ ”ٿلهو“ ٿيندو ”ترهو“.
هيٺر باقي سوال رهيو ته ”ٿلها“ سان ”ٿلهڙو“ ڪيئن ٿيو.

(1) اردو ڪلاسيڪل هندي ڊڪشنري، صفحو 325، جان. ٽي. پلٽس، آڪسفورڊ،
ڇاپو پهون، سال 1960ع.

بَوَهْتَرَا هَر چَرَن، مَن چَرَن لنگهيئي.

(گورواڻي)

معني: اي مَن! هريءَ جي چرَنن روپي جهاز - ٻيڙي تي چڙه ته سنسار ساگر مان لنگهي پار پوين.

’بوهت‘ مان ”بوهتڙا“ ٿيو آهي. اهڙي نموني ”تلها“ مان ”تلهاڙا“ ٿيو آهي، جا شاعرانه سهڻي گهڙت آهي.

لُڪر صاحب ”سونهاري سپاو“ جي معنيٰ ”سپاءُ سونهارو“ ڪئي آهي. بلڪل درست، پر جيڪڏهن معنيٰ هيئن بيهارجي ته به مقصد کان پري نه ٿيندي.

سونهارو = سُونَهون وارو، سُونَهون، واقفڪار.

معنيٰ بيهندي؛ انهن (مرشدن) جي ٿرهي (مدد) سان منهنجو سپاءُ (ان رستي جو) سُونَهون (واقفڪار) ٿي ويو.

مطلب ته جڏهن مرشدن مَهر ڪئي، تڏهن رستي جو سُونَهون بڻائي ڇڏيائون. ڏسو (بيت 86).

[بيت 40]

تون تون تَدِ ڪَرِيهه، لڳنداءِ ڪَر قندَ جِيئن،

سائين سنپاريهه، جن يَهه روح سِرِجيا.

لُڪر صاحب لکي ٿو:

جڏهن توکي اها خبر پئي ته قندي ۾ ڦاٿو آهين، تڏهن چيئ ته (خدا) ”تون“ آهين ”تون“ آهين. (پوءِ) اُن سائينءَ جي ياد آيم، جنهن هي روح اُپايا آهن. تَد = تڏهن. ڪر = سڏ، خبر. قند = ڦندو، ڦاسي. يهه = هيءُ. روح = آتمائون. سرجيا = پيدا ڪيا.

مٿين بيت ۾ ”ڪَر“ توجهه طلب آهي.

1- ڪَر ڪنيو، ڪَر لهي، ڪَر سان ڏئي سڄ.

(آخوند پيارو)

ڪر = ڳاٺ، ڳچي. ڪر = خبر. ڪر = هٿ. سڄ = اشارو.

(سسئي) اوچو ڳاٺ ڪيو، هٿ سان اشارا (ماڻهن کي) ڏيئي، (پنهل جي

پنڌ پيچري جي) خبر پئي پڇي.

2- ڪنگو ڪر ڪونجَرَ جو، هن قمر کون قرارا.

(ڪنڀار)

ڪنگو = لئي وڻ جو ڳاڙهو پور. ڪر = ڳاٽ، ڳچي.

ڪونجَرَ = ڪونج، پڪي جنهن جي ڳچي ڊگهي ٿيندي آهي.

معنيٰ: ڳاڙهي (رنگ ورنِي) ڳچي، هن لاڏلي ڪونج (محبوب) جي، سا ته

چنڊ جي روشنائيءَ کان به وڌيڪَ نروار (رونقدار) ڏسجي ٿي.

3- جڏهن ڪونجَن ڪنيو ڪر، تڏهن جيڳل موٽي جاءِ تي.

(جلال پٽو)

ڪر = ڳچي.

بهر حال ”ڪر“ جون ڪيتريون ئي معنائون ٿين ٿيون، پر بيت ۾

”ڪر“ جي معنيٰ ”ڳچي“ ٿيندي.

ڪر ڦٽو = ڳچيءَ ۾ ڦٽو.

معنيٰ ٿيندي: تون ڦٽيءَ کي تڏهن ياد ڪندين، جڏهن ڳچيءَ ۾

ڦٽو پوندو. پوءِ اُن سائين (الله تعاليٰ) کي ياد ڪندين، جنهن هي روح خلقيا آهن.

[بيت 41]

سُورَ جِنهُونَ کي هوءَ، لِيهانَ تنهين اُڀرَن،

ڪاڻي ڪوڙ ڏٺو، دانهان ڪندو سُورَ بَن.

شري لڪر لکي ٿو:

جن کي سُورَ هوندو، تن کي ئي ايڏا ايندو. ڪٿي ڪو بنا سور جي

دانهون ڪندو ڏٺو اٿي.

ليهان = تڪليف، ايڏا

بيت 44 ۾ به ”ليهان“ آيل آهي اتي به ليهان جي معنيٰ ”تڪليفون،

ايڏا“ ڪيل آهي.

ليهان لڪَ ڪيام، پَسَنَ کي پاڻان پرين،

سوڄهي سينَ لڌام، مَنَ منجهين ئي سپرين.

لڪر صاحب معنيٰ بلڪل ليڪ ڪري بيهاري آهي، پر هڪ لفظ

”ليهان“ جي معنيٰ تي اختلاف آهي.

اسان کي خبر آهي ته ”ل“ ۽ ”ر“ پاڻ ۾ مٿيا آهن. ڏسو هن مضمون جو بيت نمبر 28. ’ليهان‘ آهي ”ريهان“.

ريهان = دانهان، دانهون، ڪوڪون، رڙيون.

پَنڌَ نہ پَنڌَن جيترو، ڪيئن سَچندي ڪيہ،
جيڪر ڪريان ريہ، پَرَ چندا مُنڌَ چَري ٿي.
(شاه)

ريہ = رڙ، دانهن.

”ريہ“ سنسڪرت ”ريشا“، جنهن جو ڌاڻو يا بنياد آهي،
ريش = رڙ ڪرڻ (1).

تنهنڪري ”ليهان“ معنيٰ ”ايڏاءُ“، ”تڪليفون“ نه، پر ”دانهون“،
”رڙيون“ ٿيڻ ڪيي.

[بيت 42]

ڪاڱد ڪالي اکرين، مون سان مون سيڻين،
گهوري ڪٿي وڃائيان، وي منڊي نيڻين.

نڪر صاحب لکي ٿو:

جهڙو ڪاغذ ۽ ڪارن اکرن جو پاڻ ۾ لاڳاپو آهي (جو هڪ ٻئي سان
جڙيا پيا آهن) اهو ئي لاڳاپو منهنجو پرينءَ سان آهي. هي منهنجا بُرا نيڻ (جي
پرينءَ کي ٿا ڏسن) پرينءَ تان گهوري ڪري ٿا ڪريان.
ڪاڱد = ڪاغذ، پنو. ڪالي = ڪارا. سيڻين = سڃڻن. منڊي
= بُرا، خراب، ڇڏا.

نڪر صاحب جي تشريح ۽ هڪ لفظ ”منڊي“ جي معنيٰ تي اعتراض آهي.
اسان جي شاعرن ”مندو“، ”بُرو“ جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو آهي.

بُرو هو پنيور، جو آريائيءَ اُجاريو.

(شاه)

قاضي قادن جي بيت ۾ ”مندو“ لفظ، ”بُري“ جي معنيٰ ۾ ڪم آندل

(1) سنسڪرت ڌاتو رت ميجوشا - صفحو 284 - رامڄي گهونڊ جي ڪانولڪر- ڪوٽا-

نه آهي. شاعر، محبوب جي پسڻ لاءِ، ”مندائين“ (خواب ڪيون) ڪيئن استعمال ڪندو؛ ياد رکڻ گهرجي ته ”مندن نيئن“ وارو، ڪڏهن به محبوب جو ديدار ڪري نه سگهندو. ”بري“ (مندي) ۾ ته هميشه ”برائي“ (مندائي) واري معنيٰ سمايل هوندي آهي. سڄاڻ شاعر، تر جي محاورو کان، پوريءَ پر واقف هوندا آهن، تنهنڪري جيڪي به الفاظ يا محاورا ڪم آڻيندا آهن، تن ۾، معنيٰ جي خيال کان، تر جو تفاوت به نظر نه ايندو آهي. جيڪڏهن ايندو ته اها اسان جي سمجهه جي غلطي آهي.

1. چڱو لکيو جن، مندي سي نه پسن،

توڙي رڻ رهڻ، ته به ڪنڊون کائڻ ڪير سان.

2. مندي ڏيون من ۾، ڪليو ڪيڪاريان.

(شاه)

3. چڱي کان چڱائي، مندي کان مندائي.

مٿين مثالن ۾ ”مندو“ معنيٰ ”برو“ آهي.

قاضي قادن جي بيت ۾ به ”مندو“ لفظ آيل آهي، پر اهو ”برو“ جي

معنيٰ ۾ نه آيل آهي. مندا = نياڳا، اشيءَ. (1)

معنيٰ ٿيندي؛ جيئن ڪاغذ تي ڪارا اکر چٽا (ظاهر) ڏسڻ ۾ اچن ٿا،

تيئن محبوب به منهنجي اڳيان (چٽو) آهي، پر اهي نياڳا نيئن گهوريا، جي محبوب کي ڏسي نٿا سگهن.

[بيت 43]

ڪاڱڌ ڪالي اکرين، مٺن وڃيندا، اڻ وڌو،

سجڻ آچي اکرين، مٺن لوڙيندو لڌو.

نڪر صاحب لکي ٿو؛

جيئن ڪاغذ تي لکيل ڪارا اکر مان پڙهي سگهان ٿو، ان طرح سڄڻ

اچن اکرڻ وانگر آهي، جنهن کي مون ڳولهي مندي حاصل ڪيو آهي.

واچيندا = پڙهندي. اڻ = ان. وڌو = طرح، طريقي سان.

لوڙيندو = ڳوليندي، طلبيندي، تلاهيندي.

(1) گرتاڻولي، صفحو 170، ملڪ محمد جائسي، ڪاشي ناگري پرچائي سپا.

ڪجهه معنيٰ تي ۽ خاص طرح "اڻ" ۽ "وڌو" تي اعتراض آهي.
 ٺڪر صاحب "وڌو" معنيٰ "طرح"، "طريقتي سان" ڪئي آهي، پر
 اهو لفظ "وڌ" (وڪي زير) آهي (1).

ٺڪر صاحب "اڻ" ۽ "وڌو" ٻه لفظ، جدا جدا ڏيکاريا آهن. درحقيقت
 اهو هڪ ئي لفظ "اڻوڌو" آهي، جو سنسڪرت لفظ "اڻوڌ" آهي (2).
 "اڻوڌو" جو اشتقاق هن طرح ٿيندو:
 اڻ + وڌو.

اڻ = اڻ = نه.

مثلاً: اڻڪ = اڻ = نه + اڻڪ = هڪ. هڪ نه (پر گهڻا).

"وڌو" سنسڪرت لفظ "وڌ" آهي، جنهن جي معنيٰ آهي "حد".

تنهنڪري "اڻوڌو" جي معنيٰ ٿيندي: بي انت، بي حد.

معنيٰ ٿيندي: ڪارن اڪرن وارو ڪاغذ، جڏهن مون پڙهيو، تڏهن
 ڳالهه بي انت نظر آئي يعني ڪا ڳالهه سمجهه ۾ نه آئي. مطلب ته محبوب
 مون نه ڏٺو (لڌو). اهو انهيءَ ڪري، جو اڪرن جي مطالعي تائين پاڻ کي
 محدود رکيم.

اڪران دي وچ جوئي آڙيا.

عشق دي چاڙهي مول نه چڙهيا.

(بيدل)

سڄڻ اچي اڪرين، مٿن لوڙيندو لڌو.

ٺڪر صاحب "سڄڻ اچي اڪرين" جي معنيٰ ڪري ٿو: سڄڻ اچن
 اڪرن وانگر آهي. آءٌ سمجهان ٿو ته ڪمزور تشبيهه آهي.

جيها اچا چنڊ، تيه اچا مان پرين.

(شاه)

منهنجي خيال ۾ ائين ٿو اچي ته محبوب، صاف اڪرن وانگر (چٽو ئي چٽو) آهي.
 معنيٰ ٿيندي: (جڏهن ظاهري اڪرن کي ڇڏي) اندر ۾ ڳولها ڳولها ڪيم،
 تڏهن چٽو ئي چٽو (صاف - اچن اڪرن وانگر) اندر ۾ ڳولي لڌم.

(1) رام ڪلا شيد ڪوش، صفحو 296، رام ڪلا، ڪلياڻ، سنبت 1967ع.

(2) سنسڪرت - انگلش ڊڪشنري، صفحو 26، مونيويو وليمس، آڪسفورڊ 1974ع.

[بيت 82]

جي ٿل ٿنو ٿلهڙي، سائِر منجه ٿيانه،
ڪَر ٻانهان پاڻيچيان، مَر ڪَر سڌ ٻيانه.

شري ٺڪر لکي ٿو؛

جيڪڏهن ٻيڙيءَ جا ڀال ٿئي پيا آهن ۽ سمنڊ ۾ وڃي پيو آهين ته
پنهنجي ٻانهن کي پاڻيءَ ۾ هلا، ٻين کي (مدد لاءِ) سڌ نه ڪر.
تل = مستول. ٿنو = ٿنو. ٿلهڙي = سڪان.
سائِر = سمنڊ، ساگر. ٻيانه = ٻين کي.
”ٿل“ نه، پر ”ٿر“ آهي. اهڙي نموني ”ٿنو“ نه، پر ”ٿئون“ آهي.
بيت هن ريت ٻيٺ ڪبي.

جي ٿل ٿئون ٿلهڙي، سائِر منجه ٿيانه،
ڪَر ٻانهان پاڻيچيان، مَر ڪَر سڌ ٻيانه.

ٿل = ٿر، ٿرو (ٻيڙيءَ جو).

ٿئون = ٿن، ٿنگ، سوراخ.

ٿلهڙي = ٻيڙي ۾.

معنيٰ ٿيندي؛ جيڪڏهن ٻيڙيءَ ۾ سوراخ پئجي ويا اٿيئي، ۽ وڃي
سمنڊ ۾ پيو آهين. نه پنهنجي ٻانهن کي پاڻيءَ ۾ هلا، ٻين کي مدد لاءِ سڌ نه ڪر.

ٿري ٿن پياس، پاسئون پاڻي وهي،
گوهو جهڙ جهڻو ٿيو، لاڄو سڀ لڙياس،
جيلاه سڌر سڪاڻياس، وهي تي وه ساهون.
(شاه)

[بيت 86]

جنگيئون جو ڪيئون جت، ٻوهت ٻاتازا ٿين،
مهڙ ٿهنجي تت، مڪريان پي پار پون.

ٺڪر صاحب لکي ٿو؛

جتي وڏيون ٻيڙيون خطرو محسوس ڪن ٿيون، ۽ جتي ٻوهتن (ٻيڙين)
جي حالت خراب ٿيو وڃي. (اي ڏٺي) اهڙي هنڌ تي تنهنجي ديا ٿيڻ سان

نڊيون ٻيڙيون پار پئجيو وڃن.

جنگيون = وڏيون، شاهي. جوکيئون = جوکي ۾ پون، خطري هيٺ اچن.
 ٻوهٽ = ٻيڙيون. پاتاڙا = پريشان حال خراب حالت ۾.

ٺڪر صاحب معنيٰ نهايت سهڻي ڪري لکي آهي. اسان کي فقط هڪ
 لفظ ”ٻوهٽ“ جي معنيٰ تي اعتراض آهي.
 ’ٻوهٽ‘ جي عام طرح ”ٻيڙي“ معنيٰ ڪئي ويندي آهي، پر لغوي
 خيال کان غلط آهي.

ٻوهٽ - هندي ”ٻوهٽ“. سنسڪرت - ٻوهٽ = جهاز، غراب.
 انگلش - سنسڪرت ڊڪشنريون به ائين لکن ٿيون.
 غوراب، جهاز - ٻوهٽ = Ship (1).

معنيٰ ٿيندي؛ جتي جنگ ٻيڙيون ۽ جهاز (غوراب) خطري ۾ اچي،
 پريشان حال ٿين ٿا.

[بيت 92]

سَجَّهَ دَرِ جَنِّ دَءَ ڪَهي، چَتَ نہ ڪيڇي ۽ پَنگَ،
 لوئي ٿيئي ۽ پارچي، لاکَ نہ چڏي رَنگَ.

ٺڪر صاحب لکي ٿو:

دوست دشمن (جڳي مٺي ماڻهوءَ) جي چوڻ تي پنهنجي چت کي خراب
 نہ ڪرڻ گهرجي. لوئي ڀلي ليڙون ٿي وڃي، پر لاک (جنهن سان اها رڳيل ٿئي ٿي)
 پنهنجو رنگ ڪونه چڏيندي.

درجن = خراب ماڻهو، دشمن چيڻا پور. ڪهي = چوي. چت = اندر، من، دل.
 پنگ = ڀڃڻ، ٽوڙڻ (ڊانانڊول ڪرڻ). لوئي = چڻي. پارچي = ليڙون ليڙون، چيٽڙا.
 شري ٺڪر، معنيٰ نهايت وضاحت سان ڪئي آهي، پر هڪ لفظ ”دءَ“ جي معنيٰ
 نہ آندي اٿس.

آءُ سمجھان ٿو ته اهو لفظ ”دءَ“ (د کي زير) نہ، پر ”دءَ“ (د کي پيش)
 آهي. دءَ، اصل لفظ سنسڪرت ”دو“ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: ”ٻه“
 تنهنڪري ”دءَ“ جي معنيٰ ٿيندي: ”ٻئي“.

ڪبير شيوا ڪون دءَ ڀلي، ايڪ سنٽ، اڪ رام.
 (ڪبير ڀڳت)

ڪبير ڀڳت چوي ٿو ته: شيوا (خدمت) ڪرڻ جا ٻئي لائق آهن؛ هڪ سنت (بزرگ - مهابرش) ۽ ٻيو رام.

هَلَت چَلَت دءُ لِيَه سَواڙ.
(گورواڻي)

معنيٰ: هلت ۽ چلت ٻئي سڌاري وٺ.
قاضي قادن جي بيت جي معنيٰ ٿيندي: دوست توڙي دشمن، ٻئي جيڪي چون (تن جي چوڻ تي لڳي) مَنَ کي خراب ڪرڻ نه ڪبي.

[بيت 94]

مَن پَانِي سُون، هِي جَر پُوسُ جَر ڪُئون،
وِين وَرائي وَن، ڪَه لَگي ڪارو ٿئي.

نڪر صاحب لکي ٿو:
مون هن چمڪندڙ پاڻيءَ کي، سون ڪري سمجهو. (هٿ لائڻ سان) اهو
مون کي ورائي ويو ۽ مٽي لڳي، ڪارو ڪري ڇڏيائين.
مَن = مون. پَانِي = سمجهو. جَر = پاڻي. جَر ڪُئون = چمڪندڙ.
نڪر صاحب جي معنيٰ واقعي ٺيڪ آهي، پر هڪ لفظ ”پوس“ جي
معنيٰ ڪانه لکي اٿس. اهو ”پوس“ لفظ آهي.
اهو لفظ ’پوس‘ اصل ۾ ”پسا“ آهي، ۽ سنسڪرت ”پوشن“، جنهن
جي معنيٰ آهي: ”سج“ (1).

جر پوس جر ڪئون = سج تي چمڪڻ وارو پاڻي.
معنيٰ ٿيندي: هي پاڻي، جيڪو سج (جي ڪرڻ) سببان چمڪي پيو،
تنهن کي (غفلت کان) سون ڪري سمجهيم.
”ڪه“ لاءِ ڏسو هن مضمون جو بيت نمبر 10

[بيت 15]

وَجِي آيو ڪير، ڪَنهن ڏٺو مَه لاهوتِين،
آچي ڪندو ڪير، ڳالهيُون رَب پَرَتِيَان.

نڪر صاحب لکي ٿو:

(1) هندي شبد ساگر، جلد چوٿون، صفحو 2378، ناگيري پڙجائڻي سڀا ڪاشي.

رب جي پار ڏي وڃي، ڪير واپس آيو آهي؟ لاهوتين (ڪامل درويشن) جو منهن ڪنهن ڏٺو آهي؟ رب جي پار وڃي، ڪو اتان جون ڳالهيون ٻڌائيندو اچي ڇا؟

لاهوٽي = پهتل شخص، ڪامل درويش. رب = خدا، يگوان. پرتيان = طرف جون، پار جون. شري لڪر، بيت جي معنيٰ بلڪل ليڪ بيهاري آهي، پر هڪ لفظ ”پرتيان“، لغوي خيال کان جوڳو ڌيان ڇڪائي ٿو. اهو ساڳيو لفظ ”پرتيان“، هڪ ٻئي بيت [15] ۾ به آيل آهي، جنهن جي معنيٰ ساڳي لکيل آهي:

هَنَ سَرَ سَنَدَا هَنَجَهَرَا، اتي ئي آهين،
ڳالهيون رب پرتيان، جو منگي سو ڏين.

لکي ٿو: هَنَ تَلاو جا هنس (سچا مرشد) هتي ئي آهن، اهي رب جي پار جون ڳالهيون ٿا ڪن ۽ انهن کان جو گهر سو ڏين ٿا. ”پرتيان“ در حقيقت، سنسڪرت لفظ ”پرت“ (1) آهي.

پَرَت = باري ۾، بنسبت، بابت. (Regarding, Concerning)
تنهنڪري ڳالهيون ”رب پرتيان“ جي معنيٰ ٿيندي: رب بنسبت ڳالهيون، رب سنديون ڳالهيون.

[بيت 39]

لڳي وڃان پير، دانهان ڪندي ڏونگر،
سو ئي سڄڻ ميڙ، جنهن هئون ڏکڻي.

لڪر صاحب لکي ٿو:

جبلن تي پيرين پنڌ هلندي، اهي دانهون ڪندي پئي وڃان ته مون کي
آن سڄڻ سان ملا، جنهن جي ڏک ۾ ڏکويل آهيان.
ڏنگر = جبل، پهاڙ. ميڙ = ملا، گڏجاڻي ڪراءِ.

لڪر صاحب ”هئون“ لفظ جي معنيٰ نه ڏني آهي. ٻئي بيت ۾ به
ساڳيو لفظ ”هَنَ“ نظر اچي ٿو، جنهن جي معنيٰ پڻ ڪانه ڪيل آهي.

هَنَ آءُ وَنڊا وَج تون، سيٺان ويڻ مَر ڪَٽ،
پيهي منجه ڪئون ڪري، تو ڪوئي مون هٿ. (بيت 75)

بين شاعرن به اهو لفظ ڪم آندو آهي (1):

هُون ٻلهاري سڄڻان، سڄڻ مو ٻلهار.

هُون سڄڻ پڳ پانهي، سڄڻ مو گلهار.

مطلب ته ”هئون“، ”هنءُ“ ۽ ”هون“ راجستاني محاورن جي ساڳيءَ معنيٰ واري لفظ جون مختلف صورتون آهن (2).

ڊولا مارو دوهي جي معنيٰ:

مان سڄڻ تان ٻلهار (قربان)، سڄڻ مون تان ٻلهار.

مان سڄڻ جي پيرن جي جتي، سڄڻ منهنجي گلي جو هار.

پڳ = پير. پانهي = جتي.

قاضي قادن جي بيت ۾ آيل ”هئون“ لفظ جي معنيٰ ٿيندي: مان، آءٌ.

معنيٰ ٿيندي: اهو سڄڻ ملاءُ، جنهن کان مان ڏکويل آهيان.

[بيت 45]

روئي مَر ڪَر پڌرو، هٿ منجهيئي جال.

جان جان پريان نه مڙيءَ، تن ڪائيءَ جيئن بال.

لڪر صاحب لکي ٿو:

(پرينءَ لاءِ سِڪَ) روئي، ظاهر نه ڪر. هٿ تي قائم رهي، پاڻ کي استر

رک. جيستائين توکي پنهنجو پرين نه مليو آهي، پنهنجي سرير کي ڪائيءَ

وانگر پار (ڪشت ڪشالا سم).

هٿ = ڪا ڳالهه حاصل ڪرڻ جو پڪو ارادو. جال = استر ره، جاري رک.

لڪر صاحب جي خيال موجب: ’جال‘ مصدر ’جالڻ‘ = گذارڻ. انهيءَ

مان معنيٰ ورتي اٿس: استر ره، جاري رک.

اها معنيٰ به پنهنجيءَ جاءِ تي درست آهي، پر جيئن ته قاضي قادن جي

ڪلام تي راجستاني ٻوليءَ جو ڪافي اثر آهي، تنهنڪري دوهن ۾، جيڪي

(1) ڊولا مارو را دوها، صفحو 139، گوري شنڪر، ناگري پرچائي سپا ڪاشي، سنبت 2016.

(2) ايضاً، صفحو 146.

لفظ ظاهري سنڌي معلوم ٿين ٿا، تن مان گهڻا راجستاني آهن. ”جال“ به راجستاني محاورو جو لفظ آهي؛
جال = جلاءِ، جلائي ڇڏ (1).

معنيٰ ٿيندي: اندر ۾ جيڪو هٿ اٿيئي (تنهن کي) جلائي ڇڏ (جنهن توکي انهيءَ ڳالهه تي آندو آهي ته ظاهري روئڻ سان رب ملندو. توکي ڪي به محبوب لاءِ) روئي سگهجو اظهار نه ڪر. مطلب ته ظاهري روئڻ سان رب نه ملندو.

[بيت 75]

هَنءُ آءُ وَنڊا وِڃَ تون، سڻيان ويڻَ مَر ڪَٽَ،
پيهي مَنجهَ ڪَٽون ڪري، تو ڪوٽي، مُون هَٽَ.
شري لڪر لکي ٿو؛

”آءُ آهيان“، ”آءُ آهيان“، اِنَ وَنڊَ کان پاسو ڪر. پنهنجي پرينءَ کي حرف نه پٽ. پنهنجي آبي کي (جَنڊَ منجه) ڪٽون ڪٽون ڪري پينهم. جنڊ جو ڏنڊو يا هٿيو تنهنجي هٿ ۾ هجي ئي هجي.

هَنءُ آءُ = مان آهيان (خودي). وَنڊا = تات (ونڊ) = هر هر ساڳي ڳالهه چوڻ. سڻيان = سڄڻ، سنهندي. پيهي = پيڻ، پيسڻ. ڪوٽو = ڏنڊو، هٿيو (چنڊ جو).

”هَنءُ“ لاءِ بيت 39 ڏسڻ گهرجي هتي هڪ لفظ ”ونڊا“ ڌيان ڇڪائي ٿو. لڪر صاحب ”ونڊا“ جي معنيٰ ڪئي آهي؛ تات، هر هر ساڳي ڳالهه چوڻ. آءُ سمجهان ٿو ته لڪر صاحب، ”ونڊ“ کي ”ونڊ“ ۾ ڏنو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي؛ وري وري ساڳي ڳالهه چوڻ. سنسڪرت ۾ وَنڊ = تعريف ڪرڻ (2).

”ونڊا“ به اتان ئي نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي؛ تعريف ڪندڙ، ساراهيندڙ. مصرع جي معنيٰ ٿيندي؛ اي پاڻ کي ساراهيندڙ، (تون) آءُ آءُ (مان مان) نه ڪر. (انهيءَ ڳالهه کان) پري پڇ يعني پاسو ڪر (۽) سڄڻ لاءِ، ٻاڙو نه ٻول.

[بيت 81]

جان جان ڪَنڌِي ڪاءِ، تان ٿُون ٿُرهي تاتِ ڪَرِ،
ڪَپَرِ سَنڊِي داهه، مَتِ اُوچِنَتِي اَلَهه.

(1) ڊولا مارو را ڏوها، صفحو 67، گوري شنڪر. ناگري، پرچيائي سڀا، سنبت 2016.
(2) دي پريڪٽيڪل سنسڪرت انگلش ڊڪشنري، صفحو 829، وي. ايس. آڀٽي، بمبئي، گوپال نارائڻ ائڊ ڪمپني، سال 1984ع.

لڪر صاحب لکي ٿو:

جيسٿائين تون ڪناري تي آهين، تيسٿائين پيو ٻيڙيءَ جي سنڀال لھ (ان جي پڪَ ٿئي ڪي درست ڪري، سفر لاءِ، تيار رکينس). ڪناري تي، ڪنن ۾، جيڪا باھ ٻري ٿي، اها اوچتو تنهنجي سمجھ کي جلائي رکندي (مٿيون منجهائي ڇڏيندي).
ڪنڌي = ڪنارو. ترھو = ٻيڙي. ڪپر = ڪنارو (ڪناري وارو ڪن).
دام = باھ. مت = سمجھ، عقل. اوچنتي = اوچتي، بي خيالي ۾. الھم = جلائي ڇڏي، ساڙي ڇڏي.
اھو ساڳيو بيت، ٿوريءَ ڦير گھير سان، شاھ عبداللطيف بہ چيو آھي:

جان ڪين ڪنڌي ڪانھ، تان ٿاڻي ٻڌ ترھو،
هٿ پريان جي هٿ ۾، ٻي کي ڏج مَ ٻانھ،
سنڌي ڪپرَ دانھ، ڪَ تون ڪنن نہ سٺي.
ڪانھ = ڪانھن، ٻوڙا. دانھ = دانھن، وڏو آواز.
شري لڪر جو بيت، هيئن بيھن ڪبي:

جان جان ڪنڌي ڪانھ، تان تون ترھي تات ڪر،
ڪپرَ سنڌي دانھ، مَتِ اوچنتي الھم.

فقط هڪ لفظ ”الھم“ جي معنيٰ تي اعتراض آھي ۽ سمجھائي تي.
الھم = اونڌي، الٽي.

معنيٰ: جيسٿائين تون درياھ جي ڪناري تي آھين (تہ توکي گھرجي تہ) جيڪي ڪانھن ۽ ٻوڙا، ڪنڌيءَ تي بيٺا آھن، تن مان (پنهنجي ترڻ لاءِ) ترھو ٺاھ (ڇاڪاڻ تہ جيڪڏھن توکي ترھو ھوندو، تہ بہ ڪناري وارو تانگھو پاڻي، توکي ٻوڙيءَ نہ سگھندو، پر جيڪڏھن اونھي ۾ وڻن تہ توکي ترھي جي ضرورت پوندي).
(متان ڪنھن وقت) ڪپر جي گوڙ ۽ شور کان، تنهنجي مت (سمجھ) اوچتو ئي اوچتو الھي (اونڌي) ٿي پوي، يعني مٿيون منجهي وڃئي، ۽ ڳالھ سمجھ ۾ نہ اچيئي.

مطلب تہ، بقول ڀٽائي:

تانگھي ۾ ٿاڻي، ٻڌ پنهنجو ترھو،
اونھي ۾ آڻي، ڪونہ ڏيندءِ ڪو ٻيو.
(سريراڳ)

[بيت 96]

پوري پڳي جَتَ (جاتِ)، ماڻڪُ آساري پيو،
ڪوھ نہ ڏنڊِءَ تَتِ، بي اُونگھيو ھَتَ ڪر.

معنيٰ: اي نادان عورت! تون ڇندي پئي وڃين، املھ ماڻڪ تہ تنهنجي (قدمن)
ھيٺ پيو آھي. تون اتي ئي ان کي ڳولھي، بنا غفلت جي ھت چو نٿي ڪرين.
پوري = نادان، ڀولي ڀالي، سادي. آساري = ھيٺ، نينو ۾، بنياد، پيڙھ.
ڪوھ = چو ڏونڊِءَ = ڳولھي، تلاشِيءَ. بي اُونگھيو = بنا غفلت.
پيو بہ بيت [بيت 97]، اھڙو ئي آھي:

پوري پڳي جاو، ماڻڪُ آساري پيو،
سُري صَرافين آو، بي-اينگھيو ھَتَ ڪر.

پوئين مصرع جي معنيٰ نڪر صاحب لکي ٿو:
تون بہ پير پري، صرافن (ھيرن جواھرن جي ڄاڻن) وٽ اچ، ۽ بنا دير
جي اھو ھت ڪر.

سري = چري، وڌي، بہ پير پري. صرافن = ھيرن جواھرن جا واپاري
(ڄاڻو). بي اينگھيو = بنا گيسر، بنا ڳھَر.

”آساري“ ۽ ”بي اُونگھيو“ - ”بي اينگھيو“ وضاحت طلب آھن.
اھي بيت شاھ جي رسالي ۾ بہ نظر اچن ٿا:

1- اَمَلُ آساري پئي، پوري! پڳيءَ جَتِ،
ڪُھ نہ رُءُ تَتِ، ٻئي آڌ ھت ڪري.
(سريراڳ)

اسار = (آ = نہ + مارو مصدر سارڻ. پراڪرت ”سارن“. سنسڪرت سَمَرَّ = ياد ڪرڻ)، غافل.
تنهنڪري ”آساري پئي“ معنيٰ ٿيندي: غفلت ۾ پئي، غافل ٿي.
ھڪ بيت ۾ ”بي اُونگھيو“ ۽ ٻئي ۾ ”بي اينگھيو“، ڪم آيل آھن،
پر ٻئي لفظ، ساڳيءَ معنيٰ وارا آھن.

نڪر صاحب ”بي اُونگھيو“ کي ھن طرح ڏٺو آھي:

بي اُونگھيو = (بي = سواءِ، بنا + اُونگھ = گھري نڌ يعني غفلت) بنا غفلت.
بي اينگھيو = (بي = سواءِ، بنا + اينگھ = ڊيگھ، سُستي، ڍر، دير)، بنا دير، بنا گيسر.
’بي اُونگھيو‘ يا ”بي اينگھيو“، دراصل ساڳيو لفظ، بينگھيو = پينگيو آھي.

جنهن جي معنيٰ آهي: ٻه اڌ (پگل).

پينگي = پينگي - ڌاتو يا بنياد: پيڄ = ٻن ٽڪرن ۾ ورهائڻ (1).

پينگيا ڪي ۽ جت، اَمَل اَتَملي جا،

چو نه ديكِيءَ تَت، اساري رهجي وئِينءَ.

(جو ڪيسر ٿري)

پينگيا = ٻه اڌ، امل = ماڻڪ. اتملي = اتملو، اَت = گهڻو + مَل (ملهه) = قيمت يعني املهه Priceless. ديكِيءَ = ڏنءُ. اساري = بيوقوف.

شاعر چوي ٿو: (اي بيوقوف) جتي تو پنهنجي غفلت سببان، ماڻڪ پڳو آهي، اتي چو نه ڏنءُ؟ بيوقوف، (هينئر ته) رهجي وئِين!

[بيت 109]

تون آڌارُ سَڌارُ تون، تون آڌائونُ آڌ،

تون ئي اڪڙين مون، تون ئي اندر هَڌ،

ڳل لڳي ڳالهه چوان، ڪي هِي حاجَت سَڌ.

ٺڪر صاحب لکي ٿو:

اي ڌڻي، تون ئي منهنجي اوڻ ۽ آسرو آهين. تون رڪاوٽن کي هٽائيندڙ آهين. تون منهنجي اڪڙين ۾ سمايو پيو آهين. (تو ايترو ته ويجهو آهين جو) مان توسان ڳلو ڳلي ۾ ملائي، توکي ڳالهه ٻڌائي ٿو سگهان. توکي ته سڌ ڪرڻ جي به ضرورت نه آهي.

آڌائون = رڪاوٽن کي، رڪاوٽن لاءِ. آڌ = رڪاوٽ. حاجت = ڪپ، گهرج، ضرورت. شري ٺڪر ليک ڪري لکيو آهي، پر ”سڌار“، ”آڌائون“ ۽ ”آڌ“ توجهه طلب آهن.

ٺڪر صاحب ”سڌار“ جي معنيٰ ڪانه ڏني آهي. پر سندس بيتي تشریح مان ائين ڀانئجي ٿو ته ”سڌار“ معنيٰ ”آسرو“ آهي. اسان وٽ ڪيترا اهڙا به لفظ آهن، جن مان جيڪڏهن ’الف‘ ڪڍي ڇڏجي ته به معنيٰ تي ڪو اثر نه پوندو.

1- ڏوري لهه ڌٿار، جِمرَ وهين ويسرو.

(شاهه)

(1) پتھر چندر ڪوش: صفحو 354، پندوت گڻيش ڌت شاستري، مهر چند لکش مڌاس، سنسڪرت پستڪ آليم، لاهور، ٽيون ڇاپو، 1923ع.

جيڪڏهن ڏاتار“ لفظ مان، ”الف“ ڪڍي ڇڏجي ته باقي ”ڏاتر“ بچندو.

ريءَ حسب، اُن ريءَ نَسب، ڏوري لڏي، ڏاتر کان ڏات.

(ڪل)

2- ميهار ملاحن کي، اڀو آجي آڇ.

(شاه)

”ميهار“ مان ”الف“ ڪڍي ڇڏڻ بعد، ”ميهَر“ بچندو.

هِن منهنجي حال جو، ”ميهَر“ تو معلم.

(شاه)

مٿين مثالن مان ثابت ٿيو ته ”ڏاتار“ ”ڏاتر“، ۽ ”ميهار“ ”ميهَر“ ساڳيءَ

معنيٰ وارا الفاظ آهن.

انهيءَ اصول پٽاندر، ”آڌار“ ۽ ”سڌار“ کي ڏسون ٿا.

لفظ ۾ ’الف‘ آيل   لفظ ۾ ’الف‘ نه آيل   معنيٰ

ٽيڪ، ڀروسو

آڌر

آڌار

مضبوط، پختو

سڌر

سڌار

ساڳيو لفظ ”سڌر“، بيت 88 ۾ به آهي:

’وڇ‘ بادل ۽ واءِ، ڍڇ نه لهرين لڳيو،

سڌر سونهان جانءِ، ٻيڙيءَ ٻڏڻ ناه ڀؤ.

نڪر صاحب ”سڌر“ جي معنيٰ ”هوشيار“، ”سڄاڻ“ ڪئي آهي.

جڏهن لفظ ساڳيو سڌر، سڌار ته پوءِ معنائون مختلف ڇو؟

ائين به ڪڏهن ڪڏهن ٿيندو آهي، پر بنيادي معنيٰ هڪ ئي ٿيندي

آهي، پوءِ ڀل ته اصطلاح يا رواج ۾ ڪيتريون به معنائون ٿين.

1. پڙندا ڪين پر پٽ تي، هِن جا سڌر ٿا سڄن. (شاه)

2. سڌر سين سڱ ڪري، پر ڪنڊن پياس. (شاه)

سڌر = مضبوط، سگهارا (سڄڻ).

تنهنڪري ”سڌار“ ”سڌر“ ساڳيءَ معنيٰ وارو لفظ سمجهڻ ڪڍي، جنهن

جي معنيٰ آهي: مضبوط، پر اصطلاح يا رواج ۾ ٿيندو: سگهارو، پختو پايدار وغيره.

”اڏائون“ ۽ ”اڏ“ ساڳي مصدر ”اڏڻ“ مان نڪتل آهن. ”اڏڻ“ جي لغوي

معنيٰ آهي: اوچو ڪرڻ. اهو اشارو جاءِ يا اڏاوت ڏانهن آهي، ڇاڪاڻ ته زمين

کان مٽي ٿيندي آهي.

هت به دلبر تو آجهي آءِ هيٺ، هت پڻ تنهنجي آڏ.
(گل)

اڏ = اڏاوت، اجهو، پناه.

اڏائون = اڏاوت، اڏيل مڪان، جاءِ، اجهو، اوٽ.

معني ٿيندي: تون (اي ڌڻي) منهنجو آڏار ۽ پڪو (پروسو) آهين. تون ئي منهنجو اجهو ۽ اوٽ آهين.

هينئر سوال ٿو اٿي ته ”قاضي قادن جو ڪلام“ ۾، جيڪي 112 بيت آيل آهن، سي واقعي (جن لڪر صاحب چوي ٿو) قاضي قادن جا آهن يا نه؟ هن کان اڳ جيڪي 7 بيت (قاضي قادن جا) شاهه ڪريم جي رسالي مان ملن ٿا، تن ۾ به قاضي قادن جو نالو ڪونهي، پر تصديق شده آهن. هنن 112 بيتن جي تصديق لڪر صاحب ڪئي آهي، جو قلمي نسخي جي مٿان لکيل آهي: ”قاضي قادن جي ڪي ساڪي.“ پر تڏهن به بيتن ۾ ڪيترا اهڙا الفاظ آهن، جي قاضي قادن جا ٿي نٿا سگهن. اسان کي، پاڻ ڊاڪٽر مرليڏر جيٽلي، ’سنت پرائڻات‘ (1618-1694ع) جي دوهن جو ڪتاب (ديوناگري ۾) موڪليو آهي، جو ’ڪڇي سنڌيءَ‘ ۾ آهي. هن ڪتاب ۾ به، قاضي قادن جي بيتن ۾ آيل لفظن جهڙا ڪيترا لفظ، جي دراصل ’ش‘ سان لکڻ کپن، سي ”س“ سان لکيل آهن. جن: عرس (عرش)، خوشبوءِ (خوشبوءِ).

1. عرس باغ جي محل ۾، جُهر وڪي جهانڪن،

تو ڏٺي اسان جي دل ۾، هي سَڪَ ياد اچن.

(ص 13)

2. منڙو واءِ ٿورَ جو، اچي ٿورَ خوشبوءِ،

هي سَڪَ عرس باغ ۾، ڪين چوان ڪناري جو.

(ص 15)

تنهنڪري يقين سان چئي سگهجي ٿو ته اهڙي قسم جا بيت، قاضي قادن جا ٿي نٿا سگهن، پر ڪڇ ۽ ان جي آسپاس جي شاعرن جا ٿي سگهن ٿا. هيٺين ڪسوتي قائم ڪري، ڪنهن حد تائين، قاضي قادن جا بيت معلوم ڪري سگهجن ٿا.

1. اسان کي خبر آهي ته قاضي قادن، بکر جو ويٺل هو. هن ٿي توڙي سيوهڻ ۾ به ڪافي وقت گذاريو، تنهنڪري انهن ٽنهي هنڌن - بکر، ٺٽو ۽ سيوهڻ جي لفظن، محاورن ۽ تشبيهن کي اوليت ڏيڻ ڪڍي.

الف - سَرَ هيڪڙي وَسَن، جَر ۾ نِينِهَن نه گڏيو،

سارَ نه سالورَن، مٿي ڪنول ڦلاريو.

(قاضي قادن - بيت 17)

ب - جي سالورو سَدَ لَهي، ڪَنولان سَندي ڪاءِ،

تو پيو پاتال ۾، هُونَدَ نه مِٽي ڪاءِ.

(قاضي قادن - بيت 18)

ج - ڪي ويجهائي ڏور، ڪي ڏور ئي وکها،

هوئي جَر سالور، لڏي نه ڪَنولانِه ڪَر.

(قاضي قادن - بيت 19)

بيت ته لک لهن، پر قاضي قادن جا قبول ڪري ٿا سگهجن؛ ڇاڪاڻ ته ”سالورو“، بکر، ٺٽو ۽ سيوهڻ جي ترَ جو لفظ ٿي نٿو سگهي.

”سالورو“، ”پائڻ - لڇي نام مالا“ ۾ به نظر اچي ٿو. (1). تنهن کانسواءِ راجستاني دوهن جي ڪتاب ۾ به نظر اچي ٿو (2).

جيون سالوران سَرَوَران، جيون ڌرتي سُون ميه،

چَمڪَ وَرَن بالَهَم، چَندمَڪي سُون نيَه.

[جنهن نموني ڏيڏر جو (پرير) تلاءِ سان، مينهن جو (پرير) ڌرتيءَ سان (هوندو آهي)، اهڙي نموني) چَنبيلي جي رنگ واري پريتر (ڍولا ڪمار) جو چنڊ جهڙي (ماروڻي) سان پرير آهي.]

”سالورو“، راجستاني لفظ آهي. پراڪرت ۾ ”سالورو“ ۽ سنسڪرت ۾ ”شالور“ (3).

(1) پائڻ لڇي نام مالا: صفحو 16، مها ڪوي ڌنپال، شادي لال جين 239، عبدالرحمان استريت، بمبئي 3، سال 1969ع.

(2) ڍولا مارو دوها: صفحو 136، گوري شنڪر اوجها، ناگري پرچارڻي سپا، ڪاشي.

(3) ايضاً، صفحو 173.

2- ٺيٺ سنسڪرت يا پنجابي لفظ، قاضي قادن جي بيتن ۾ نه هوندا.

الف - سوني سَرپ نه لوڙيان، جي لوڙيان تان لڪ،

مون تنها سنڌي بک، جنهن مَسَتڪَ مٿي بلڻ.

(قاضي قادن - بيت 30)

"سَرپ" (سَپ، نانگ) ۽ "مَسَتڪَ" (نرڙ)، ٻئي ٺيٺ سنسڪرت لفظ

آهن، ۽ يقين سان چئي سگهجي ٿو ته قاضي قادن (عربي فارسي دان) ڪڏهن به استعمال نه ڪندو.

ب - هَتَ ويا جهڻ لوڻ، ڪَسَٽوري جهنگڻ گهري،

سَچان دي صابوڻ، آندر آچا نه ڪري.

(قاضي قادن - بيت 98)

ج - مَٻان مَحَلان مَنڊيان، آچليان ڇڪن،

هَنئون ڳنڻ ٻڪري، جهنگڻ اُٺ مَگن.

(قاضي قادن - بيت 99)

پنجابي ٻوليءَ جو لفظ "جهونگا" آهي، جنهن مان "جهنگڻ" ٿيو آهي،

جنهن جي معنيٰ آهي: رَنگَ، رَوَنگَ (1) تنهنڪري اهي بيت به قاضي قادن جا نه چڻبا.

3- اسلامي روايات يا عقيدتي سان نه ٺهڪندڙ ڳالھ، سندس

بيتن ۾ نه هوندي.

الف - اڪيون آڪاسانه، فوجون ڪري الئون،

سوڙهي گلي منجهانه، سوجهي پرين لهنديون.

(قاضي قادن - بيت 21)

ٺڪر صاحب لکي ٿو: اکين آڪاس (برهر رنڌر) تي فوجن وانگر لهي، ڏاڪو ڄمايو

آهي. سوڙهي گليءَ (سشمنا ناڙيءَ) مان سوجهي، پنهنجي پريتر کي حاصل ڪنديون.

ٺڪر صاحب، نهايت سهڻي تشريح ڪئي آهي، ۽ بلڪل حقيقت سان

همدوش آهي، پر قاضي قادن جو خيال، ان طرف وڃي نٿو سگهي، ڇاڪاڻ ته

اسلامي روايات ۾ ائين نه آهي. "آڪاس" معنيٰ آسمان (Sky) نه آهي، پر هت

معنيٰ آهي: هندن جو پنجون عنصر، جو پِرڪَٽيءَ کان وٺي، چوٽي تائين آهي.

4- سرائڪي آميز بيت به قاضي قادن جا ٿي نٿا سگهن.

الف - ستو، وينو، اٿيو، ڳالهائيندو ڳيندو،

اسان ٿسان جي تاتڙي، واٽڙين ويندو.

(قاضي قادن - بيت 6)

ب - الان جيهي آل، ٿسان نه اسان جيتڙي،

پريان جامع آل، ٿسان ٻيائي الهن.

(قاضي قادن - بيت 38)

بيتن ۾ ”سرائيڪي“ ۽ ”سنڌي“ لفظ آيل آهن، پر پاڻ ۾ ميل نٿا

کاڻين، ڇاڪاڻ ته ”ڌڙ ريڊو ۽ سسي ٻاڪري“ جي مصداق نظر اچن ٿا.

انهيءَ ڪسوٽيءَ تي يا ان ڪسوٽيءَ جا ٻيا پهلو پيش نظر رکي،

قاضي قادن جي ڪلام کي، ٻئي ڪلام کان، جدا ڪرڻ کپي.

گذارش: اسان اڳ ئي (پهرين قسط ۾) چئي چڪا آهيون ته شري هيري

ٺڪر جي هيءَ ادبي کوجنا، سنڌي ادب ۾، نه رڳو بنيادي اضافو آهي، پر

سنڌي لغت جو املهه سرمايو پڻ آهي. سچ پچ ته آفرين صد آفرين آهي

ٺڪر صاحب کي، جنهن ادبي بحر عميق ۾ ٽهي هئي، ساهي مڃهائي، هڪ

ٺي سڄي سڀ ڪڍي آهي، جنهن جو موتي، ايترو ته ملهه مهانگو آهي، جو

ان فن جا ڳولائو، قيمت ئي ڪٿي نٿا سگهن. تنهنڪري اسان کي گهرجي

ته ههڙي ملهائڻي مواد کي، هيئن نه ڇڏجي، پر اهڙي نموني سوڌي

سنواري ۽ سينگاري پيش ڪجي، جو اُن لڪا عيب خود بخوس دور ٿي

مڃجن. هن باري ۾ ٺڪر صاحب کي عرض ڪندس ته ”قاضي قادن جو

ڪلام“ جو ٻيو ڇاپو، سنڌي ادبي بورڊ کي ڇپائڻ لاءِ ڏي، پر تنهن کان

اڳ، ٺڪر صاحب کي اهو به عرض ڪندس ته ”قاضي قادن جو ڪلام“

تي جيڪي ادبي تنقيدون ٿيون آهن، تن جو پوريءَ ريت جائزو وٺي، ادبي

کوجنا جي روشنيءَ ۾، پنهنجا ويچار ظاهر ڪري، مطلب ته جيڪڏهن

کيس ڪن لفظن، لفظن جي اُچارن يا سڀني سمجهائيءَ تي اعتراض آهي ته

”نماهي مهراڻ“ ۾ پنهنجا خيال ظاهر ڪري ته حقيقت ڪهڙي طرف آهي.

جيئن ته هيءَ ڪلام، پنج صديون پراڻو آهي، اڳوڻي ۽ هاڻوڪي لفظن،

توڙي تلفظ ۾، نمايان فرق آهي، تنهنڪري هن نازڪ ۽ نفيس ڪم کي

نباهن لاءِ ڪو نرڙهي گهرجي جو سيلن تي سمهن جي پرواهه نه ڪري،

بلڪ وڪ وڌائيندو رهي. جيتوڻيڪ هند سنڌ، اهڙن اديبن کان خالي نه

آهي، پر هر ڪنهن جي فيلڊ پنهنجي پنهنجي آهي. جيڪڏهن ڪو اديب،

ان ڪم ۾ هٿ وجهڻ جي هار به هڻندو، پر تڏهن به اڳتي هلي، کيس فولادي ڪوٽ پيڇڻو پوندو، جنهن جي قوت اسان مان ڪن ٿورن کي آهي. بنده جي راءِ آهي ته هي اٺ ڪاٺيو ڪم، سنڌ جي سدا ملوڪ سڀورنج ۽ مڇيل محقق ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جن کي ئي سونپڻ ڪپي؛ ڇاڪاڻ ته ان ڏس ۾، محترم سائينءَ جا ڪلها گڻل آهن، ۽ ڪيڏي به اٿانگي ادبي ميدان کي، بنا ڌڙڪ سر ڪري ويندو. سورنهن آنا پڪ آهي ته ”قاضي قادن جو ڪلام“، جوان همت محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جي قلم مان ڇمڪي نڪرندو. *

قاضي قاضن ۽ ان جي شاعري

قاضي قاضن جي سوانح:

قاضي قاضن بن قاضي ابو سعيد بن زين العابدين بکريءَ جا وڏا نٿي سيوهڻ ۾ رهندا هئا. سندس تڙ ڏاڏو قاضي ابوالخير بکر ۾ رهندو هو، جو وڏو عالم، فاضل، ۽ زهد ۽ تقويٰ جو صاحب هو. قاضي قاضن پاڻ وڏو عالم فاضل ۽ اهل دل بزرگ هو. قرآن حکيم جو حافظ هو ۽ قرائت ۽ تجويد به ڄاڻندو هو. حديث، فقه، تفسير، اصول، تصوف ۽ ٻين علمن ۾ به چڱو عبور حاصل هوس. انشاء ۾ پنهنجي وقت جو يگانو هو. علم رياضي ۽ ابجد به ڀليءَ پٽ ڄاڻندو هو. وحدت الوجود جو گهرو مطالعو ڪيو هئائين ۽ سلوڪ جي راه ۾ ڏاڍيون رياضتون ڪيون هئائين، حرمين شريفين جي زيارت کان به مشرب ٿيو هيو. قوم جوانيءَ ۾ سيد ميران محمد جونپوريءَ جو مريد ٿيو، جيڪو سنڌ جي حاڪم ڄام نظام الدين عرف ڄام نندو جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ آيو.

قاضي قاضن جي ملڪي معاملن ۾ به وابستگي رهي. اهو هيئن جو سنه 927ھ (1520ع) ۾ جڏهن شاه بيگ ارغون سنڌ تي حملو ڪري نٿي ۾ قتل عام ڪيو، تڏهن قاضي قاضن جو اهل عيال به نٿي ۾ هو. پريشانيءَ جي عالم ۾ قاضي قاضن هڪ خط لکي، شاه بيگ جي پيش امام حافظ محمد شريف جي معرفت شاه بيگ ڏانهن موڪليو، جنهن ۾ ماڻهن جي تباهيءَ جو درد انگيز داستان درج ڪيائين. محمد شريف، قاضي قاضن جو پير - پائي هو ۽ خود شاه بيگ به ميران محمد جونپوري جو معتقد هو. قاضي قاضن جو خط پڙهڻ کانپوءِ شاه بيگ تي ڏاڍو اثر ٿيو ۽ هڪدم پڙهو گهماراڻين، ته ڪوبه ماڻهو نٿي جي ماڻهن جي مال ۽ اولاد کي هٿ نه لائي. پنهنجي بڻيءَ مان هڪ تپر ڪڍي قاضي قاضن کي ڏنائين، ۽ حڪم ڪيائين، ته قاضي قاضن جنهن به ماڻهوءَ ڏانهن اشارو ڪري، اهو کيس سپرد ڪيو وڃي. اهڙيءَ طرح اهو خوني طوفان قاضي قاضن جي طفيل اجهائو.

ان کانپوءِ شاه بيگ جو قاضي صاحب سان گهاٽو رستو ٿي ويو، ۽ مڪاني ڳالهين بابت ڪانئس صلاح مصلحت وٺڻ لڳو. نٿي جي فتح ۽ ڄام فيروز جي پيش پوڻ کان پوءِ، سيوهڻ جي ڀرسان ٽلئيءَ وٽ، شاه بيگ جي

خلاف ڪيترائي محب وطن سنڌي پنهنجا پنهنجا لشڪر وٺي اچي ڪنا ٿيا ۽ عهد ڪيائون، ته ”مئي مارائي سنڌ نه ڏينداسون“ انهن سنڌ جي سورمن ۾ ڄام فيروز جي وزير دريا خان جا پٽ؛ محمود خان ۽ مئڻ خان، سوڍا سورهي؛ سارنگ خان ۽ رٿمل ۽ ٻيا سنڌ جا سورما شامل هئا. مشهور بزرگ مخدوم بلال ٽلٽي وارو انهن جي سرپرستي ۽ اڳواڻي ڪري رهيو هو. شاه بيگ، اُن ميڃن جي نصيحت لاءِ قاضي قاضن کي ڏانهن موڪليو، پر هنن قاضي صاحب کي پاڻ وٽ اچڻ ئي نه ڏنو. آخر لڙائي لڳي، جنهن ۾ سنڌ جا ڪيترائي ڪونڌر ڪسجي ويا ۽ سنڌ شاه بيگ جي قبضي ۾ اچي وئي.

شاه بيگ جڏهن سيوهڻ جي قلعي جي مرمت ٿي ڪرائي، تڏهن به قاضي قاضن وٽس موجود هو ۽ انعام اڪرام لڌائين. ان کانپوءِ ساڻس گڏ بکر ويو. بکر ۾ کيس قاضي مقرر ڪيو ويو. هو ويهه سال بکر جو قاضي القضاة ٿي رهيو. پڇاڙيءَ ۾ (شايد 947ھ قاري) استعفيٰ ڏنائين ۽ قضا جي جاءِ سندس پيءُ قاضي نصرالله کي ملي. پڇاڙيءَ جا ڏينهن مديني منوره ۾ گذاريائين، جتي سنڌ جا ٻه مشهور عالم قاضي عبدالله بن قاضي ابراهيم راڻوٽي ۽ شيخ عبدالله متقي ابن مولانا سعد درٻيلوي سندس صحبتي هئا. سنه 958ھ (1551ع) ۾ وفات ڪيائين. (1)

ماخذ

1. تاريخ معصومي: قاضي قاضن بابت هي احوال مير معصوم جي ڪتاب تاريخ معصومي ۾ ملي ٿو، جيڪو سنه 1009 ھ (1601ع) جي لڳ ڀڳ لکيو ويو. (2) يعني قاضي قاضن جي وفات کان تقريباً اڌ صدي پوءِ لکيو ويو.

2. گلزار ابرار: قاضي قاضن جو احوال هڪ ٻي ڪتاب ”گلزار ابرار“ ۾ به ملي ٿو، جيڪو هندستان جي هڪ عالم ۽ بزرگ محمد غوثي شطاري مانڊوي جو لکيل آهي. محمد غوثي ”مانڊو“ جو رهاڪو هو ۽ برهانپور جي سنڌي عالم حڪيم عثمان بن عيسيٰ سنڌي جو شاگرد ۽ معتقد

(1) مير معصوم بکري؛ تاريخ معصومي، سنڌي ترجمو؛ مخدوم امير احمد، سنڌي ادبي

بورڊ، سال 1953ع، ص 240.

(2) ايضاً مهاڳ، ص 25.

هو. اهوئي سبب آهي، جو سندس تذڪره ”گلزار ابرار“ ۾ هندستان جي عالمن سان گڏ سنڌ جي عالمن، فاضلن ۽ بزرگن جو احوال به ملي ٿو. اهو تذڪرو هن 998 هـ (1590ع) ۾ تيار ڪيو، ۽ پوءِ سنه 1010 هـ (1602ع) تائين ان ۾ سڌارا ۽ واڌارا ڪري، ان کي نئين صورت ڏنائين. ان جو گهڻو حصو 1020 هـ (1611ع) ۽ 1022 هـ (1613ع) جي وچ ۾ لکيائين. يعني 998 هـ کان 1022 هـ تائين ان ۾ سڌارا ۽ واڌارا ڪندو رهيو. (1) يعني هي ڪتاب تاريخ معصومي کان به ٿورو اڳ ۾ لکجڻ شروع ٿيو. هي اصل ڪتاب فارسيءَ ۾ آهي ۽ ان جو فارسي متن اڃا تائين نه ڇپيو آهي. ان جو اردو ترجمو 1908ع ۾ ڇپيو، ۽ ان جو ٻيو ڇاپو 1975ع ۾ ڇپيو.

هندستان ۾ لکيل هي پهريون تذڪرو آهي، جنهن ۾ نائين ۽ ڏهين صدي هجري جي سنڌ جي ٽيهارو ڪن عالمن، فاضلن، بزرگن ۽ صوفين جو احوال ملي ٿو. هن ڪتاب ۾ قاضي قاضن جو تعارف به ڏنو ويو آهي ته سندس چئن سنڌي بيتن جو ترجمو به ڏنو ويو آهي، جن جو ذڪر بعد ۾ ايندو.

3. بيان العارفين: شاهه عبدالڪريم بلڙي واري جو ملفوظات

”بيان العارفين“، سندس مريد محمد رضا بن عبدالواسع عرف مير دريائي بن داروغه گهر ويٺل ٺٽي جي سنه 1038 هـ (1628ع) ۾ مرتب ڪئي. ان جو منظوم سنڌي ترجمو عبدالرحمان بن محمد ملوک ڪاٺياڻي 1213 هـ (1798ع) ۾ ڪيو. هن ۾ شاهه ڪريم جي سنڌي بيتن سان گڏ قاضي قاضن جا بيت به ملن ٿا. ان کانسواءِ قاضي قاضن جي هڪ بيت جي سلسلي ۾ هيءَ حڪايت به بيان ٿيل آهي:

”شاهه ڪريم فرمايو، ته هڪڙي ڏينهن هڪ ملامتي بزرگ، قاضي قاضن جي مسجد جي محراب ۾ اگهاڙو ٿي، محراب جي طرف پير ڪري سمهيو پيو هو. جڏهن قاضي قاضن کيس مسجد ۾ انهيءَ حالت ۾ ڏٺو، تڏهن درو ڪشي جيئن ئي پيرن کان هٽڻ لڳس، تيئن ڇا ڏسي، ته پيرن جي جاءِ تي مٿو رکيو آهي. پهر پيرن جي جاءِ تي ويو، ته اتي پڻ مٿو نظر آيس.

(1) محمد غوثي شطاري: گلزار ابرار، اردو ترجمو: فضل جيوري، ٻيو ڇاپو، اسلامڪ

بوڪ فائونڊيشن لاهور، سال 1395 هـ (1975ع) - پيش لفظ.

اهڙيءَ طرح جڏهن به پيرن ڏانهن ٿي ويو، ته مٿو ٿي نظر آيس. آخر ڏاڍو حيران ۽ پريشان ٿيو. ان کانپوءِ ان بزرگ قاضي قاضن ڏانهن نھاري چيو، ته پير جيڏانهن وٺي تيزانهن ڪر، پر دل پنهنجي خاوند ڏانهن قائم رک. ان کانپوءِ دروڦتي ڪري، خدا جي طالبن ۾ ٿيو، ۽ هي بيت پڙهيائين:

جوڳيءَ جاڳايوس، ستو هوس نند ۾،

تهان پوءِ ٿيوس، سنڌي پريان پيچري. (1)

غوٽيءَ سندس بابت پنهنجي تذڪره ۾ لکيو آهي:

”آخر رسمي علمن کان سندس دل ڪٽي ٿي ويئي؛ ۽ اندر اجارڻ جي ڳولها ۾ نڪتو. نفس سان جنگ جوڻي، انهيءَ منجهه کي معلوم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو ۽ شين جون اصل حقيقتون کيس چهر سھود ۾ نظر اچڻ لڳيون.“ (2)

ائين ٿو معلوم ٿئي، ته قاضي قاضن ۾ ذڪر ڪيل واقعي تبديلي آندي، ۽ هو دنيا تان دل ڪڍي، معرفت حاصل ڪرڻ لاءِ رياضتون ۽ مجاهدا ڪرڻ لڳو. غوٽيءَ شطاريءَ جو سندس انهيءَ تبديلي ڏانهن اشارو آهي. اهو به چئي سگهجي ٿو، ته سندس سنڌي شعر به ان کانپوءِ جو چيل آهي، ڇاڪاڻ جو سندس بيت وحدت الوجود جي فڪر جي ترجماني ڪن ٿا ۽ ظاهري علمن جي مذمت ڪن ٿا.

معلوم ٿئي ٿو، ته مجذوب جي واقعي جڏهن منجهس تبديلي آندي، تڏهن هن ڪنهن بزرگ جي ڳولها ڪئي. انهيءَ ئي بزرگ کيس ابن العربي جي فڪر ”وحدت الوجود“ کان روشناس ڪرايو، ڇاڪاڻ جو ميران محمد جونپوري جي مسلڪ ۾ وحدت الوجود جو اثر نظر نه ٿو اچي. اهو ڏيکاري ٿو، ته سنڌ ۾ وحدت الوجود جا قائل بزرگ قديم زماني کان موجود هئا، پر انهن جو احوال اسان کي نه ٿو ملي. ان جو وڏو ثبوت قاضي قاضن جو شعر آهي. قاضي قاضن عالم، فاضل ۽ قاضي القضاة هو. يعني دنيوي معاملن ۾ مشغول ظاهر بين عالم هو. جيڪڏهن ڪنهن جو مريد ٿيو، ته اهو به ميران محمد جونپوريءَ جو، جيڪو وحدت الوجود جي فڪر جو قائل ڪونه هو.

(1) ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي؛ شاهه ڪريم جو ڪلام، ڇاپو ٽيون، روشني

پبليڪيشن، ڪنڊيارو، 1995ع ص 126.

(2) گلزار ابرار، ص 27..

ان هوندي به سندس شعر ۾ وحدت الوجود جو مضمون ۽ ظاهري علمن جي مذمت وارو مضمون ڪيئن آيو؟ ظاهر آهي، ته اها پوءِ جي تبديلي آهي، جيڪا ڪنهن ٻي بزرگ سندس طبيعت ۾ آندي.

قاضي قاضن جو هڪ معتقد: شيخ ابراهيم بن عمر سنڌي هو. ”گلزار ابرار“ مان معلوم ٿئي ٿو، ته هي بزرگ قاضي قاضن جو صحبتي ۽ معتقد هو. اهو به ڏيکاريو ويو آهي، ته هڪ روايت موجب ميران محمد جونپوريءَ جو معتقد هو. اهو به ڄاڻايو ويو آهي، ته برهانپور ۾ رهندو هو. (1) اها خبر ٿئي پوي، ته هو سنڌ ۾ ڪهڙي شهر ۾ رهندو هو ۽ ڪڏهن لڏي وڃي برهانپور ۾ رهيو. گلزار ابرار کانسواءِ ٻي ڪنهن به ڪتاب ۾ هن بزرگ جو احوال ڪونه ٿو ملي. البت موجوده دور جي ڪتاب ”برهانپور ڪي سنڌي اولياءَ“ ۾ هن بزرگ جو احوال آندو ويو آهي، پر ان جو ماخذ به ”گلزار ابرار“ ئي آهي. برهانپور ۾ اچڻ بابت هن ڪتاب ۾ اندازي طور لکيو ويو آهي، ته هو همايون جي سنڌ ۾ اچڻ وقت جڏهن سنڌ ۾ افراتفري ڦهلي، تڏهن سنڌ ڇڏي برهانپور آيو. اهو به ڄاڻايو ويو آهي، ته ڪن واقعن مان ثابت ٿئي ٿو، ته هو 974 هـ (1566ع) کان اڳ ۾ مبارڪ شاه فاروقي جي زماني ۾ برهانپور اچي چڪو هو. (2)

تاريخي واقعن کي سامهون رکڻ سان معلوم ٿيندو، ته قاضي قاضن تقريباً 927 هـ ۾ بکر جو قاضي ٿيو، ۽ ويهه سال قاضي ٿي رهيو، يعني اندازاً 947-948 هـ تائين قاضي ٿي رهيو. انهيءَ ئي زماني ۾ همايون جي اچڻ ڪري سنڌ ۾ افراتفري پيدا ٿي. ائين ٿو معلوم ٿئي، ته انهن واقعن ۽ مجذوب جي اشاري قاضي قاضن کي دنيا تان دل ڪڍائي ڇڏي. ان کانپوءِ هو قضا جو عهدو ڇڏي، معرفت الاهي حاصل ڪرڻ لاءِ رياضتون ۽ مجاهدا ڪرڻ لڳو. انهن ئي ڏينهن ۾ شيخ ابراهيم سان سندس صحبتون رهيون ۽ انهن ئي ڏينهن ۾ سنڌي بيت به چيائين، جيڪي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ مشهور ۽ مقبول ٿي ويا. ايتري قدر جو شاه ڪريم تائين به سڀني به سڀني پهتا. ڪجهه وقت کانپوءِ ٻنهي بزرگن سنڌ کي الوداع چئي. قاضي قاضن حرمين شريفين ويو ۽ شيخ

(1) ايضاً ص 275 ۽ 236.

(2) سيد محمد مطيع الله راشد برهانپوري: برهانپوري سنڌي اولياءَ، سنڌي ادبي بورڊ، 1957ع، ص 199.

ابراهيم هندستان جي شهر برهانپور ۾ اچي رهيو، ڇاڪاڻ جو اتي اڳ ۾ ئي سنڌي بزرگ قيام پذير ٿي چڪا هئا.

قاضي قاضن جا سنڌي بيت شيخ ابراهيم جي معرفت هندستان ۾ پهتا. اتي به ايترا مشهور ۽ مقبول ٿيا، جو 998 هـ ۾ ڀاڻ ڪانپوءِ محمد غوثيءَ به برهانپور ۾ ٻڌا، ۽ چئن بيتن جو بلڪل صحيح ترجمو پنهنجي ڪتاب ۾ درج ڪيو. اهي بيت بيان العارفين ۾ به ملن ٿا. ان مان هند ۽ سنڌ ۾ قاضي قاضن جي بيتن جي مقبوليت جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. ائين معلوم ٿئي ٿو، ته بزرگ، وحدت الوجود جو فڪر سمجھائڻ لاءِ قاضي قاضن جا بيت مثال طور ڏيندا هئا ۽ ائين پيڙهي به پيڙهي سڀني ۾ محفوظ رهندا آيا.

هريانا وارو نسخو:

هريانا صوبي ۾ روهتڪ شهر جي ويجهو راڻيلا نالي هڪ ڳوٺ آهي. ان ڳوٺ جي مٺ (مندرا) مان هيري ٺڪر کي قديم ديوناگري لپي ۾ لکيل قاضي قاضن جا بيت مليا آهن، جن تي هي عنوان لکيل هو: ”ڪاجي قادن جي ڪي سنڌي ساڪي“ هيري ٺڪر اهي بيت سنواري سڌاري، انهن جون پڙهڻيون مقرر ڪري 1978ع ۾ پوڄا پبليڪيشن ”دهلي“ طرفان ڪتابي صورت ۾ شايع ڪيا. بيان العارفين ۾ جيڪي بيت قاضي قاضن جا ملن ٿا، انهن مان به بيت هن نسخي ۾ به ملن ٿا.

ائين ٿو معلوم ٿئي، ته هندو فقيرن سنڌ ۾ اهي بيت ٻڌا، پنهنجي لپي ۾ قلمبند ڪيا. اهو ڏيکاري ٿو، ته قاضي قاضن جا بيت ڪيتري قدر سنڌ ۽ هند ۾ هندو توڙي مسلمان صوفين ۽ فقيرن وٽ مشهور ۽ مقبول رهيا.

قاضي قاضن جا بيت:

ائين ٿو معلوم ٿئي، ته قاضي قاضن جي بيتن جو تعداد گهڻو هو، جن مان داڻا ڪٿا محفوظ رهيا آهن. بيتن جو سڀ کان قديم ماخذ ”گلزار ابرار“ آهي، جنهن ۾ چئن بيتن جو ترجمو ملي ٿو. اهي بيت بيان العارفين ۾ به موجود آهن. انهن مان هيٺيان ٻه بيت قاضي قاضن جي نالي لکيا ويا آهن.

1- گلزار ابرار ۾ آيل ترجمو:

”ڪنز ۽ قدوري پڙهڻ سان معرفت جي مهڪ جو ذرو به منهنجي دماغ ۾ نه آيو. ان علم کان پري ٻي هنڌان مقصد حاصل ٿيو.“

بيان العارفين ۾ آيل بيت:

اهو ترجمو هن بيت جو مفهوم معلوم ٿئي ٿو:

ڪنڌ قدوري ڪافيا، ڪن پڙهيوم،

سو پارئي پڻو ڪو، جتان پري لڏوم.

2- گلزار ابرار: ”لا“ ڪنهن جي نفى ڪري ٿو؟ جڏهن ته ماسواءِ حق،

ڪنهن به هستيءَ کي حقيقي وجود ڪونهي.“

بيان العارفين:

”لا“ لاهيندي ڪن ڪي، ”لا“ موراھين ٺاه،

بلا ري پريان، ڪٿ نه ڏسي ڪي پڻو.

”گلزار ابرار“ ۾ ٻين اهڙن ٻن بيتن جو ترجمو آيل آهي، جيڪي بيان

العارفين ۾ ته آيل آهن، پر انهن بيتن ٻڌائڻ وقت شاهه ڪريم، قاضي قاضن

جو نالو نه کنيو آهي، جنهن ڪري اسان انهن ٻن بيتن کي شاهه ڪريم جي

بيتن ۾ ليکيندا آيا آهيون. هيٺ اهي ٻه بيت پيش ڪجن ٿا:

3- گلزار جو ترجمو: ”اسان جنهن جا مشتاق آهيون، اگر غور سان

ڏٺو وڃي، ته اهو اسان پاڻ آهيون.“

بيان العارفين: انهيءَ مفهوم وارو بيت هي آهي، جيڪو شاهه ڪريم

ڏانهن منسوب آهي:

اسين سڪون جن ڪي، سي تان اسين پاڻ،

هاڻي وڃ گمان، صحيح سڃاتو سڀرين.

4- گلزار ابرار جو ترجمو: ”سڀني زبانن ۾ ”لا“ جي ڪلم سان

تنهنجي نفى ڪئي ويئي آهي ۽ تون اڃا تائين پنهنجي اثبات جي ڪوشش ۾ آهين.“

بيان العارفين: انهيءَ مفهوم وارو بيت آهي، جيڪو شاهه ڪريم ڏانهن منسوب آهي:

توڪي توڙائين، ”لا“ سين لائائون،

اڃا پڻ آئون، واريو وجهين وڃ ۾.

جيئن ته گلزار ابرار قديم ۽ مستند ماخذ آهي، انهيءَ ڪري پويان ٻه

بيت به شاهه ڪريم جي بدران اسان کي قاضي قاضن جا سمجهڻ گهرجن.

هينئر گلزار ابرار ۽ بيان العارفين جي بنياد تي قاضي قاضن جا ڏهه بيت ٻيهر

ٿا، جن مان چار (4) مٿي آيل آهن؛ باقي ڇهه هي آهن:

- 5- سڄڻ منجهه هئام، مون اٿي ويا اوٿيا،
هيڏان هوڏان هٽڙا، هينئين جاڙ وڌام.
- 6- لوڪان نحو صرف، مون مطالع سپرين،
سوئي پڙهڻو، سوئي پڙهان، سوئي سو صرف.
- 7- ڪنز قدوري ڪافيا، جي پڙهي پروڙئين سڀ،
تم ڪر منڊي ماڪوڙي ڪوھ ۾، پيئي ڪڇي اپ.
- 8- سيئي سيل ٿام، پڙهڻام جي پاٿان،
اڪر اڳيان اڀري، واڳون ٿي ورٿام.
- 9- سائر ڏيئي لت، اچي نيجي ٻوڙئي،
هڪائي هڪ ٿئو، ويئي سڀ جهت.
- 10- جوڳيءَ جاڳايوس، ستو هوس ننڊ ۾،
تهان پوءِ ٿيوس، سنڊي پريان پيچري.

هيوي نڪر وارا بيت

انهن مان بيت نمبر 1 ۽ 10 هيري نڪر واري مرتب ڪيل ڪتاب ۾
به ملن ٿا، پر انهن جي پڙهڻي هن طرح آهي:

ڪنز قدوري ڪافيا، ڪ ڪين پڙهڻام،
سو ڏيهه ٿي ٻڻو ڪو، جان پرين لڌام. (1)

يعني هن بيت ۾ پڙهيوم” بدران ”پڙهيام“، ”پار“ بدران ”ڏيهه“ ۽
”لڌوم“ جي بدران ”لڌام“ آيو آهي. ڪتاب ۾ اهڙي مضمونن وارا ٻيا بيت به
آيا آهن. هيري نڪر واري ڪتاب ۾ اهڙي مضمون وارا:

”جوڳي جاڳايوس“، هيري نڪر واري ڪتاب ۾ هن طرح آهي،
ستا هتوس ننڊ ۾، جوڳيءَ جاڳايوس،
مَرَّ وِجايائين مون مَنان، تَتَّ ويڪايوس. (2)

(1) ڏسو، هن ڪتاب ۾ شامل: قاضي قادن جو ڪلام، بيت 13.

(2) ايضاً، بيت 35.

يعني پهرين سٺ ساڳي آهي، پر ان جو پويون اڌ پھريون ٿي آيو آهي. البت ٻي سٺ بلڪل جدا آهي. بهرحال ائين چئي سگهجي ٿو، ته هي ٻئي بيت بيان العارفين ۽ راڻيلا (هريانا) جي ديوناگري لپي ۾ لکيل قلمي نسخي ۾ ساڳيا آهن. جيڪڏهن هي ٻه بيت هيري لڪر واري ڪتاب مان ڪڍبا، ته باقي 110 بيت رهندا. ڏهه بيت اڳ ۾ بيان العارفين ۽ گلزار ابرار جي حوالن سان قاضي قاضن جا ثابت ڪيا ويا آهن. انهيءَ لحاظ سان قاضي قاضن جا ڪل بيت 120 ٿين ٿا.

"حكايات الصالحين" جي قلمي نسخي جي حاشيءَ تي لکيل قاضي قاضن جا بيت:

محترم ڊاڪٽر نواز علي شوق وٽ حكايات الصالحين جو قلمي نسخو آهي، جيڪو 1168 هـ جو لکيل آهي. يعني شاهه لطيف جي وفات کان 3 سال پوءِ جو لکيل آهي. ان جي حاشيءَ تي قاضي قاضن ۽ ٻين سنڌي شاعرن جا بيت لکيل آهن. ان ۾ قاضي قاضن جا 80 بيت لکيل آهن. صورتخطي عربي - سنڌي آهي، پر پڙهڻ ۾ ڪجهه ڏکيري آهي. بهرحال وڏي سوچ ويچار سان ڪجهه بيت پڙهيا اٿم. انهن مان هڪ بيت هي آهي:

سنهو سوئيرين، جان تن پار جو نه ڪرين،

سڄڻ اکڙين ۾، تو پائيندا ڪيئن.

هيري لڪر جي ڪتاب ۾ اهو بيت ٿوريءَ تبديليءَ سان هن طرح آيو آهي:

سوئيرين سنهڙو، جتن ڪيو نه ٿينو،

توڪي اکڙين ۾، پرين پيندو ڪينو. (1)

هڪ ٻيو بيت به هيري لڪر واري ڪتاب ۽ هن قلمي نسخي ۾ ساڳيو آهي. اهو

بيت هيري لڪر واري ڪتاب ۾ هن طرح آيو آهي:

روز محشر ڏينھڙي، ستر سج تپن،

سيوئي جر پائينيان، جي مون پرين مڙن. (2)

مذڪور قلمي نسخي جي حاشيءَ ۾ لکيل بيتن ۾ هي بيت هن طرح آيو آهي:

(1) ڏسو، هن ڪتاب ۾ شامل: قاضي قادن جو ڪلام، بيت 51.

(2) ايضاً، ص 52.

روز محشر جڏهين، سهسين سج تين،

سپيئي جهڙ ڀائين، جي مون پرين مڙن.

لفظ ”جر“ جي معنيٰ هيري ٺڪر حاشيءَ ۾ پاڻي لکي آهي. حقيقت ۾

”جهڙ“ لفظ پڙهڻ سان بيت جي معنيٰ صحيح بيهي ٿي.

معنيٰ هن طرح ٿيندي:

”قيامت جي ڏينهن جتي سهسين سج ٿي، وڏي تابش ڪندا، اتي جڏهن محبوب (نبي ڪريم ﷺ) مون سان ملي منهنجي واهر ڪندو، ته اها وڏي تابش به ”جهڙ“ جهڙي معلوم ٿيندي.“

هندو اچار ۾ (ڙ) کي (ر) ۾ بدلايو ويندو آهي. اهوئي سبب آهي، جو

هيري ٺڪر ”جهڙ“ کي ”جهر“ ڪري پڙهيو آهي.

ان ڪانسواءِ هن قلمي نسخي جي حاشيءَ ۾ ڪي بيت اهڙا آهن،

جيڪي بيان العارفين ۾ شاه ڪريم جي نالي ۾ آيا آهن. انهن بيتن جي ڀيٽ هيٺ ڏجي ٿي. هي بيت ٻنهي ۾ ساڳي صورت ۾ آهن:

جي ليا ڪا لوڪ تون، جان جان سي نه لٽاءِ،

تان تان ٿئي نه ماءُ، پورو پسڻ پري سين.

البت مذڪوره قلمي نسخي ۾ ”پري سين“ جي بدران ”پر جو“ آيو آهي. بيان

العارفين ۾ هڪ بيت هن طرح آيو آهي:

پاڻيون جا نه ڪجن، روئي ڌوئي اڪڙيون،

جر ڪجر جن اکين ۾، سي ڪيءَ پري پسڻ.

قلمي نسخي ۾ ٿورو فرق آهي. ان ۾ پهرين ست جو ٻيوون اڌ،

پهريون اڌ ٿي آيو آهي.

بيان العارفين ۾ هڪ بيت هن طرح آيو آهي:

چرن جيئن ڇت ڪري، سڱ سپيئي ڇن،

جي پاڻين پري مڙان، ته مت موجي ڳن.

قلمي نسخي ۾ اهو بيت هن طرح آيو آهي:

جي پاڻين، پرين مڙان، ته مت مون جي ڳن،

اتي ڇل چرئن جيان، سڱ سپيئي ڇن.

قلمي نسخي ۾ ڪي بيت اهڙا به آهن، جن جهڙا لفظ ۽ فقرا شاه
ڪريم جي بيتن ۾ به ملن ٿا. مثال طور: شاه ڪريم جي هن بيت ۾ سنداڻ
جي تشبيهه آهي؛

ڌڪين ذات پڻو، هنيئڙو له سنداڻ جنءِ،
سنڀاري ڪي سڄڻين، ورڃي تان نه وڻو.
قلمي نسخي جي قاضي قاضن واري بيت ۾ سنداڻ واري تشبيهه هن طرح آئي آهي؛
پوءِ پڌر سيراڻ، لڪي لڪندينءِ ڪيترو،
ٻڌاءِ جڻ سنداڻ، ڪوڏئون سَهَ مهرا (مهرا).
دشمن لاءِ ”ڏڄڻ“ لفظ بيان العارفين جي بيت ۾ هن طرح آيو آهي.

چندن چور ڪريندين، رتو مه ڪهاڙ،
سڄڻ ڏڄڻ نه ٿي، جي رسي سَوَ وار،
پروڙو پراڙ، ته ڪرهيندي قرب ٿي.

هن بيت ۾ جيئن ته ”پراڙ“ نالو آيل آهي. انهيءَ ڪري موجوده تحقيق
موجب اهو بيت شاه ڪريم جي بدران، ”پراڙ“ نالي واري ڪنهن قديم شاعر
جو سمجهڻ گهرجي. ڪيئن به هجي، پر ”ڏڄڻ“ لفظ ساڳي معنيٰ لاءِ مذڪور
قلمي نسخي ۾ هن طرح آيو آهي؛

جيڪو مون کي چو، ته ويه وساري سپرين،
اهڙو ڏڄڻ ڏيهه ۾، ٻيو نه ڀانءِ ڪو.

هن بحث مان ثابت ٿيندو، ته مذڪور قلمي نسخي ۾ ۽ بيان العارفين
۾ ڪجهه بيت ساڳيا آهن ۽ بيان العارفين وارن ڪن بيتن تي قلمي نسخي وارن
بيتن جو لفظي ۽ معنوي اثر نظر اچي ٿو. ان پيٽ جي بيان تي هيٺيون حقيقتون ثابت ٿين ٿيون؛
1- قلمي نسخي واريون پڙهڻيون، بيان العارفين وارين پڙهڻين سان وڌيڪ مطابقت
رکن ٿيون، ۽ انهن بيتن جي فني سٽا ۽ ٻڌ به پختي آهي. انهن جي پيٽ ۾ هيري
لڪر وارين پڙهڻين ۾ اڻ - لڪيون اوڻايون آهن، ۽ انهن جي فني سٽا ۾ به
ڪس - پڪاڻي آهي. ان جو سبب اهو آهي، جو قلمي نسخي وارا بيت عربي -
سنڌي صورتخطي ۾ آهن ۽ هيري لڪر، ديوناگري لپي تان بيت پڙهيا آهن.
ضرورت آهي، ته هيري لڪر وارين پڙهڻين تي وڌيڪ غور ڪري، انهن جون
صحيح صورتون مقرر ڪيون وڃن.

- 2- جيئن ته بيان العارفين ۽ قلمي نسخي جي بيتن ۾ مطابقت آهي، انهيءَ ڪري چئي سگهجي ٿو، ته قلمي نسخي وارا بيت قاضي قاضن جا ئي آهن. ان جو ٻيو ثبوت اهو به آهي، ته قاضي قاضن جا ٻه بيت قلمي نسخي ۽ هيري ٺڪر جي ڪتاب ۾ ساڳيا آهن.
- 3- مٿي قلمي نسخي جا ڪجهه بيت اهڙا آهن، جيڪي قلمي نسخي ۾ قاضي قاضن جا ۽ بيان العارفين ۾ شاه ڪريم جا ڪري ڄاڻايا ويا آهن. اهي قاضي قاضن جا ئي سمجهڻ گهرجن.
- 4- قلمي نسخي جي بيتن مان اهو به معلوم ٿئي ٿو، ته شاه ڪريم جي بيتن تي قاضي قاضن جي بيتن جو اثر نمايان آهي.
- قلمي نسخي جي 80 بيتن مان ٻه بيت هيري ٺڪر جي ڪتاب ۽ قلمي نسخي ۾ ساڳيا آهن. اهي جيڪڏهن ڪٿا، ته باقي 78 بيت ٻجندا. 200 بيتن ۾ هي 78 بيت شامل ڪبا، ته قاضي قاضن جا ڪل 278 بيت ٿيندا، ٿي سگهي ٿو، ته اڳتي هلي ڪٿان ڪي ٻيا بيت به قاضي قاضن جا لپي پون.
- 6- ان مان ظاهر ٿئي ٿو، ته قاضي قاضن سنڌي زبان جو باڪمال شاعر هو ۽ سندس بيتن جو ججهو تعداد هو، جيڪو حالتن جي لاهن چاڙهن سبب هيٺ مٿي ٿي ويو هو ۽ هينئر ملندو رهي ٿو.
- 7- قاضي قاضن جي بيتن جي پوين شاعرن جهڙوڪ: شاه ڪريم، ميون لطف الله قادري، شاه عنايت رضوي ۽ شاه لطيف جي بيتن سان ڀيٽ ڪجي ٿي، ته انهن شاعرن جي بيتن تي قاضي قاضن جي بيتن جو اثر نظر اچي ٿو.

قاضي قاضن ۽ شاه لطيف

روايت آهي، ته شاه لطيف ٻه ڪتاب پاڻ سان کڻندو هو: ”مثنوي مولانا روم“ ۽ ”بيان العارفين“. شاه لطيف جو شعر غور سان پڙهجي ٿو ته معلوم ٿئي ٿو، ته شاه صاحب پنهي ڪتابن جو فڪري ۽ فني اثر قبول ڪيو آهي. شاه ڪريم جي شعر ۽ اقوال جو جيڪو اثر آهي، ان تي جدا لکيو اٿم. باقي قاضي قاضن جي شعر جو جيڪو اثر نظر اچي ٿو، ان جي هيٺ اپٽار ڪجي ٿي:

(الف) بيان العارفين وارا بيت:

- (1) مٿين بيتن مان هيٺيون بيت شاه جي بيتن ۾ گڏجي ويو آهي، ۽ ڪن رسالن جي سر آسا ۾ شاه جو بيت ڪري ڏنو ويو آهي: (1)

(1) (i) شاه جو رسالو: مرتب ڊاڪٽر ارڻسٽ ٽرمپ، نئون ڇاپو، پٽ شاه ثقافتي مرڪز،

1985ع، ص 729. (ii) شاه جو رسالو: مرتب تارا چند شوقيرام، بمبئي علائقي جو ڪو

اسين سڪون جن کي، سي تان اسين پاڻ،
هائي وڃ گمان، صحيح سڃاتو سپرين.
ان جي هيٺان انهيءَ نوعيت جو ٻيو بيت آهي. اهو هي آهي:
اسين سڪون جن کي، اسين پڻ سيئي،
لڙ يلد و لڙ يولد، ونءِ اوڏانهن پيهي،
تھا منجهيئي، پارڪ پرڪڇ حق کي. (1)

ائين ٿو ڀاڻجي، ته شاھ صاحب قاضي قاضن جو بيت پيش ڪري، ان جي جواب ۾ هي بيت چيو آهي، ڇاڪاڻ جو ٻنهي جو مطلب ڪجهه مختلف آهي. قاضي قاضن، ابن عربي جي فڪر موجب وحدت الوجود جو نظريو بيان ڪيو آهي. ابن عربي چيو آهي: وجود مطلق هڪ آهي. فقط اهو ئي موجود آهي. هر ٻي شيءِ فقط ان جو مظهر آهي. انهيءَ ڪري عالم ۽ الله هڪ ئي جو عين آهن. هو عالم ۽ الله کي، ذات ۽ صفات جي عينييت جي بنا تي تصور ڪري ٿو. هن جو چوڻ آهي، ته ڪائنات ۾ ان ذات مطلق جي هستيءَ کانسواءِ ٻي ڪنهن شيءِ کي حقيقي وجود آهي ئي ڪونه. يعني عالم، ان جي صفات جي محض تجلي آهي. عالم جي حيثيت نالي مآثر آهي. اهو غير حقيقي، وهي ۽ اهڙو وجود آهي، جيڪو خارج ۾ معدوم آهي. سڀ ۾ اهائي ذات ڪارفرما آهي. ڪثرت ۾ وحدت ئي وحدت آهي، غير آهي ئي ڪونه. (2)

انهيءَ فڪر مطابق قاضي قاضن چوي ٿو، ته جنهن جي ملڻ جا اسين مشتاق آهيون، اهو حقيقت ۾ مون ۾ ئي موجود آهي، ۽ منهنجو وجود فاني ۽ غير حقيقي آهي. انهيءَ ڪري فقط اهو ئي آهي، اُهو آهيان ئي ڪونه؛ شاھ لطيف چيو آهي:

سرڪاري تعليم کاتو، ڇاپو پهريون، سال 1900، ص 563. (iii) شاھ جو رسالو (سن 1269 هـ کان 1270 هـ ۾ لکيل ٽن آڳاٽن قلمي نسخن کي ڀيٽي تيار ڪيل)، تحقيق: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڀٽ شاھ ثقافتي مرڪز، 1954ع، ص 525. (iv) شاھ جو رسالو (سر سسئي سان شروع ٿيندڙ پهرين دور (1165-1207 هـ) جي ڏهن قلمي نسخن سان ڀيٽي تيار ڪيل) تحقيق: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڀٽ شاھ ثقافتي مرڪز، 1977ع، ص 451. (v) شاھ جو رسالو: غلام محمد شاهواڻي، 1961ع، ص 1020. (vi) شاھ جو رسالو، مرتب: مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، ڪراچي، 1951ع، ص 649.

(1) پوئين ست بمبئي واري ڇاپي، ٽن آڳاٽن قلمي نسخن واري ڇاپي، سسئي جي سر ڪان شروع ٿيندڙ پهرين دور جي ڏهن قلمي نسخن واري ڇاپي ۽ مولانا قاسمي واري رسالي ۾ ڪونهي. باقي ٽرمپ واري رسالي ۽ شاهواڻيءَ واري رسالي ۾ ملي ٿي.

(2) S.A.Q. Husaini: The Pantheistic Monoism of Ibn Al Arabi, Lahore, 1970, p177 to 183.

پيهي جان پاڻ ۾، ڪيم روح رهاڻ،
 تہ نڪو ڏنگر ڏيه ۾، نڪا ڪيچين ڪاڻ،
 پنهو ٿيس پاڻ، سسئي تان سور هئا.
 (سسئي آبري، 5)

پنهو ٿيس پاڻهين، وٺو سسئي جو سينگار،
 مَن عَرَفَ نَفْسَه، قَدَّ عَرَفَ رَبَه، اهوئي آچار،
 جو وندر ۾ واپار، سو سودو سرئس هتهين.
 (سسئي آبري، 5)

پنهو ٿيس پاڻهين، ويئي سسئيءَ جي سونه،
 خَلَقَ آدَمَ عَلِي صورتہ، اي وٽن منجه ورونہ،
 چريءَ منجها چونه، کٽي هوت هنج ڪٺو.
 (سسئي آبري، 5)

مٿين بيتن مان هڪ ۾ شاهه صاحب عربي زبان جو قول ”من عرف نفسه فقد عرف ربه“ (جنهن پاڻ سڃاتو، تنهن ڄڻ پنهنجي رب کي سڃاتو) دليل طور آندو آهي. پوئين بيت ۾ حديث شريف ”خلق آدم علي صورتہ“ مثال طور آندي آٿس، جنهن جو مطلب آهي، تہ ’الله تعاليٰ‘، آدم کي (يعني انسان کي) پنهنجي صورت موافق خلقيو آهي.

اهو ساڳيو خيال سچل سرمست هن طرح بيان ڪيو آهي؛

پنھون پنھون ٿي ڪريان، آءُ پڻ پنھون پاڻ،
 اديون ٿيس آڃاڻ، جو ڪين پروڙيم پاڻ کي.

البت قاضي قاضن جي مذڪور بيت جي جواب ۾ شاهه صاحب جيڪو بيت چيو آهي، اهو هڪ ٻي صوفيانہ نڪتي جي اپٽار ڪري ٿو. شاهه صاحب چوي ٿو، تہ اسان جنهن ذات جا مشتاق آهيون، اها اسان ۾ ئي آهي، ۽ اسان جي سامهه جي رڳ کان ويجهي آهي. پر حقيقت اها آهي تہ اها هستي بي مثل آهي، لا شريڪ آهي، نہ ڪنهن مان هو ڄائو آهي، ۽ نہ ڪنهن کي ڄڻيو

اٿس، اهوئي سڀ شيءِ تي قادر آهي، ۽ اهوئي سموري طاقت جو سرچشمو آهي. اها حقيقت ابن عربي پنهنجي ڪتاب ”فتوحات المڪيه“ ۾ هن طرح بيان ڪئي آهي: ”الله تبارڪ و تعاليٰ واحد معبود آهي. آلهيت ۾ ان جو ڪوبه ثاني نه آهي، هو زال ۽ اولاد کان پاڪ آهي. هو سواءِ ڪنهن شرڪت جي مالڪ آهي. ان جي ئي بادشاهي آهي. ۽ ان جو ڪوبه وزير ڪونهي. هو صانع آهي، ۽ ان سان ڪوبه مدبر شامل ڪونهي. هو پنهنجو پاڻ موجود آهي ۽ ان جو وجود، موجود جي احتياج کانسواءِ آهي. ان کي دل سان ۽ اکين سان ڏسي سگهجي ٿو.“ (1)

2- قاضي قاضن جي مٿي ڏنل ڏهن بيتن مان ٻه بيت نفي ۽ اثبات جي مسئلي متعلق آهن، جن ۾ ”لا“ جو لفظ آندل آهي. ابن عربي، ”فتوحات المڪيه“ ۾ ”لا“ جو ذڪر ڪيو آهي ۽ ان مان خلقت جي فنايت جو مطلب ورتو اٿس. (2) حضرت جنيد بغدادی، فنا جا ٽي قسم ۽ درجا بيان ڪيا آهن: پهريون قسم هي آهي ته طالب پنهنجي صفات، اخلاق ۽ مزاج جي قيد کان آزاد ٿي وڃي. فنا جو ٻيون قسم هي آهي: طالب پنهنجي نفس جي لذت کان بلڪ دستبردار ٿي وڃي. فنا جو ٽيون قسم هي آهي، ته طالب تي رباني تجليات جو ايڏو غلبو ٿي وڃي جو سندس موجود وجود جي حقيقت سندس اکين کان اوجھل ٿي وڃي. (3) قاضي قاضن اهو خيال هن طرح بيان ڪيو آهي:

توڪي توڙائين، ”لا“ سين لائائون،

ايا پڻ ائون، واريو وجهين وچ ۾.

”لا“ لاهيندي ڪن کي، ”لا“ موراھين نام،

بلاري پريان، ڪٿ نه ڏسي ڪو ٻيو.

پهرين بيت جو مطلب آهي، ته توڪي ”لا“ مان پيدا ڪيو ويو آهي. يعني الله تعاليٰ سڄي ڪائنات کي عدم مان وجود ۾ آندو. هيءُ ڪائنات

(1) شيخ اڪبر محي الدين ابن عربي: فتوحات المڪيه، اردو ترجمو: صائم چشتي، فيصل آباد، 1986ع، ص 115.

(2) ايضاً، ص 299.

(3) ڊاڪٽر علي حسن عبدالقادر: جنيد بغدادی، اردو ترجمو: محمد ڪاظم، مڪتب جديد لاهور، 1967ع، ص 184 کان 187.

جيئن ته 'ڪين' مان وجود ۾ آئي آهي، انهيءَ ڪري هن کي حقيقي وجود آهي ئي ڪونه. اها حقيقت بيان ڪرڻ کانپوءِ چوي ٿو، ته ان هوندي جو تنهنجي ڪا به حقيقت ڪانهي، تڏهن 'مان، مان' ڪري، پنهنجي وجود جو به اقرار پيو ڪرين؟

قاضي قاضن جي ٻي بيت ۾ حضرت جنيد بغدادی جي بيان ڪيل فنا جي ٽين قسم جو فڪر بيان ڪيو ويو آهي. بيت جو مطلب هي آهي ته طالب تي جڏهن رباني تجليات جو غلبو ٿي وڃي ٿو، تڏهن کيس پنهنجو پاڻ بنهه وسري وڃي ٿو ۽ کيس هر هنڌ انهيءَ ذات مطلق جو جلوو ئي ڪارفرما نظر اچي ٿو. شاه ڪريم، قاضي قاضن جي هن بيت جي جواب ۾ هي بيت چيو:

”لا“ مَ لَوَڌِي ڪِي، ”الا“ مَ لَاه لَڪ سِين،

جو مظهر سندو ماڙوئين، تي کي ڪريڻ وِڌ.

يعني: ”لا“ کي لوڌي نه ڪڍ، ۽ نه وري ”الا“ کي ئي لحظي جيترو ڏل تان لاه. اهو جيڪو ماڻهن جو مظهر آهي، ان کي ڪيئن ٿو وڌين؟ ان جو مطلب آهي، ته غير جي نفی ضرور ڪر. ان کانپوءِ اثبات جي واديءَ ۾ پير پاڻ، جنهن جو مطلب آهي: فقط هڪ ذات مطلق جي وجود جو اقرار ڪرڻ.

شاه لطيف اهو نفی ۽ اثبات جو مسئلو ڪيترن ئي بيتن ۾ بيان ڪيو آهي. شاه صاحب ان سلسلي ۾ ڪلمي جو مقصد سامهون رکيو آهي. ڪلمي جا ٽي جز آهن: لاله (نامي ڪو الاءِ)، الا الله (سواءِ الله جي)، محمد رسول الله (محمد ﷺ جو رسول آهي). صوفي بزرگ پهرين جز کي نفی ۽ ٻي کي اثبات چوندا آهن. نفیءَ جو مطلب آهي: غير الله جي نفی، ۽ اثبات جو مقصد، فقط هڪ ذات مطلق جي وجود جو اقرار ڪرڻ. شاه صاحب جي رسالي جي سِر ڪلياڻ ۾ انهيءَ سلسلي جا ڪيترائي بيت ملن ٿا. نموني طور هڪ بيت هت ڏجي ٿو:

وحده جي وِڌئا، اِلاالله اڌ ڪئا،

محمد رسول الله چئي، مسلمان ٿئا،

عاشق عبداللطيف چي، انهيءَ په پئا،

تيلاه ڌڻي ڌڻا، جيلاه وئا وحدت گڏجي.

قاضي قاضن هن ست ۾ ذهن نشين ڪرايو آهي، ته حقيقت اها آهي ته تنهنجي ڪا حقيقت ڪانهي. ان هوندي، به تون پنهنجو پاڻ کي پيو ٻڌائين:

”اڃا پڻ آئون، واريو وجهين وڃ ۾.“

شاه صاحب چيو آهي، ته پاڻڻو ڇڏ ۽ هستيءَ کي فنا ڪر، ته توکي واحد جو وصال ٿئي. شاه صاحب قاضي قاضن وانگر ان مقصد لاءِ ”آئون“ ۽ ”مون“ لفظ ڪتب آندا آهن:

هن ٻيائي سپرين، پاڻا ”مون“ کي ڀل،
”آئون“ اوريان جهل، توکي رسي تو ڏٺي.

(آسا، 1)

شاه صاحب جي رسالي جي سر آسا ۾ انهيءَ نوعيت جا ٻيا بيت به ملن ٿا. هڪ بيت ۾ شاه صاحب چوي ٿو ته اهو به شرڪ آهي، جو چئجي، ته ”مان به آهيان“. فرمائي ٿو:

عين شرڪ اي، جنءِ بي شرڪ پايين پاڻ کي،
ويجائي وجود کي، پاڻ پاسي ٿي،
هڏم ڪونهي هيءُ، هو پڻ ڪونهي هن کي.

(آسا، 1)

هن بيت ۾ شاه صاحب چيو آهي، ته واحد جي وسال لاءِ ”پاڻ“ پڙدو آهي؛
پاڻ پڙدو پاڻ کي، سڻي ڪر سنڀال،
وچان جو وصال، سو تان هئڻ هن جو.

(آسا، 4)

قاضي قاضن هن ست ۾ ٻڌايو آهي، ته ڪثرت ۾ وحدت ڪارفرما آهي:

”بلاري پريان، ڪت نه ڏسي ڪو ٻڻو.“

شاه صاحب اهو خيال هن ظاهر ڪيو آهي:
ايڪ قصر در لڪ، ڪوڙين ڪٽس ڳڙڪيون،
جيڏاه ڪريان پرڪ، تيڏاه صاحب سامهون.

(ڪلياڻ، 1)

3- قاضي قاضن جي هيٺئين بيت ۾ به وجودي فڪر جو اظهار ٿيل آهي. هو مثال ڏئي ٿو، ته جڏهن درياءُ ٻوڏ ڪري، ڪڏهن ڪوٻا، دڙا ۽ دڪيون ٻوڙي ڇڏيندو آهي، تڏهن جيڏانهن تيڏانهن هڪ - ڪرو نظر ايندو آهي. ان مان سندس مطلب هي آهي، ته جڏهن طالب غير الله جي نفی ڪري، پاڻ وساري، پنهنجو پاڻ کي وحدت جي درياءُ ۾ گر ڪري ٿو، ته کيس هر هنڌ فقط انهيءَ هڪ ذات جو جلوو ڪارفرما نظر اچي ٿو؛

سائر ڏيئي لت، اچي نيچي ٻوڙي،
هڪائي هڪ ٿئي، ويئي سڀ جهت.

شاه صاحب معرفت جي منزل مائيندڙن جو ذڪر ڪندي، انهن لاءِ ساڳيو قاضي قاضن وارو فقرو ”هڪائي هڪ ٿئي“ به ڪر آندو آهي؛
اوتڙ ڪه نه اولئا، ستر وٺا سالم،
هڪائي هڪ ٿئي، احد سين عالم،
بي بها بالمر، آگي ڪئا اڳهين.

(ڪلياڻ، 1)

وحدت ۽ ڪثرت بابت شاه صاحب جي رسالي ۾ ڪيترائي بيت ملن ٿا، جن ۾ ٻڌايو اٿس، ته وحدت مان ڪثرت وجود ورتو آهي، ۽ ڪثرت ۾ انهيءَ وحدت جو جلوو ئي جاري ۽ ساري آهي. نموني طور هڪ بيت هت ڏجي ٿو؛

وحدتا ڪثرت ٿي، ڪثرت وحدت ڪل،
حق حقيقي هڪڙو، ٻولي ٻي ۾ ڀل،
هو هلاچو هل، باله سندو سڄين.

(ڪلياڻ، 1)

4- قاضي قاضن جا چار بيت ظاهري علم جي مذمت ۾ آهن، جهڙوڪ: ”ڪنز قدوري ڪافيا، ڪين پڙهئوم“، ”ڪنز قدوري ڪافيا، جي پڙهي پروڙئين سڀ“، ”سي ئي سيل ٿام، پڙهيام جي پاڻان“ ۽ ”لوڪان نحو صرف، مون مطالع سپرين“ قاضي قاضن انهن بيتن ۾ چيو آهي، ته ظاهري

(1) ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ (مرتب): شاه جو رسالو: ٻيو ڇاپو، پٽ شاه ثقافتي مرڪز، ڪراچي 1985ع، ص 46 کان 48.

علمن جي ذريعي معرفت جي منزل حاصل ٿي نه ٿي سگهي، پر پاڻ سلوڪ جي راه ۾ رڪاوٽ آهن.

شاه صاحب به ڪيترن ئي بيتن ۾ اهڙو خيال ظاهر ڪيو آهي. شاه صاحب ذات واحد لاءِ ”الف“ علامت طور آندو آهي. ابن عربي به چيو آهي، ته ”الف“ مان توحيد ڏانهن اشارو آهي. شاه صاحب چيو آهي؛

اڪر پڙهه الف جو، ورق سڀ وسار،

اندر تون اجار، پٺان پڙهندين ڪيترا.

(يمن ڪلياڻ، 5)

شاه صاحب جي رسالي جي ڪن قلمي نسخن ۽ ڇاپي رسالن ۾ قاضي قاضن جا مذڪور بيت سر يمن ڪلياڻ، داستان پنجين ۾ شامل آهن. ڊاڪٽر ٽرمپ واري رسالي ۾ اهي بيت هن طرح آهن: (1)

ڪنز قدوري ڪافيا، جي پڙهين پروڙين سڀ،

ڄڻ منڊي ماکوڙي ڪوه ۾، پيئي ڪٽي آپ،

(ڄمن ڪلياڻ، فصل - 5، بيت - 41)

جي مون پڙهيا پاڻ لٽي، سي مون سيله ٿام،

واڳو ٿي وڙهيام، اڪر اهڻي اڳيان.

(ڄمن ڪلياڻ، فصل - 5، بيت - 28)

لوڪين نحو صرف، مون من مطالع سپرين.

سوئي سو حرف، پڙهڻو ٿو پڙهان.

(ڄمن ڪلياڻ، فصل - 5، بيت - 33)

ڪنز قدوري ڪافيا، هڏهين ڪونه پڙهڻوم،

اهو پاڙو ٿي ٻڻو، جڻان پرين لذوم.

(ڄمن ڪلياڻ، فصل - 5، بيت - 40)

(1) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ (مرتب: شاه جو رسالو (سنه 1269ھ ۽ 1270ھ ۾ لکيل ٽن آڳاٽن قلمي نسخن کي پيئي تيار ڪيل)، پٽ شاه ثقافتي مرڪز، حيدرآباد، 1974ع، ص 35 کان 37.

(2) تارا چند شوقيرام (مرتب: شاه جو رسالو، سرڪاري ڇاپو، ڪراچي، 1900ع 37 کان 39.

(3) مولانا علام مصطفيٰ قاسمي (مرتب: شاه جو رسالو، ڀاڳو پهريون، ڪراچي 1951ع، ص 42 کان 44.

اهي ساڳيا بيت ٻين رسالن ۾ به ملن ٿا، جهڙوڪ: تن آڳاٽن قلمي نسخن ۾ جيڪي سنه 1269 هـ ۽ 1270 هـ ۾ لکيا ويا، (1) تارا چند شوقيرام جي سرڪاري ڇاپي ۾، جيڪو 1900ع ۾ ڇپيو (2)، ۽ محترم مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي جي مرتب ڪيل رسالي ۾. پر مولانا قاسمي صاحب حاشيءَ ۾ ڏيکاريو آهي، ته اهي ڌاريا بيت آهن، (3) اهي بيت ڊاڪٽر گربخشاڻي پنهنجي مرتب ڪيل شاهه جي رسالي مان خارج ڪري ڇڏيا آهن. مذڪور چئني رسالن ۾ پڙهڻيءَ جو ٿورو فرق آهي.

اهو هيٺ (چارٽ ۾) واضح ڪجي ٿو:

بيان العارفين جي پڙهڻي	ترمپ جو رسالو	1269 هـ ۽ 1270 هـ ۾ لکيل آڳاٽا نسخا	سرڪاري ڇاپو	مولانا قاسمي جو مرتب ڪيل
(1) ڪَر	(1) چڻ	(1) ڪَر يا چڻ- ٻئي ڪونهن	(1) ت	(1) ت
(2) ڪڇي	(2) ڪٽي	(2) ڪڇي	(2) ڪڇي	(2) ڪڇي
(3) سيني سيل	(3) جي مون پڙهيا	(3) ء	(3) ء	(3) ء
تنام، پڙهيام	پاڻ لاءِ، سي			
جي پاڙان	مون سيلهه تنام.			
(4) اکر آڳيان	(4) واڳون ٿي	(4) ترمپ واري ساڳي	(4) تن آڳاٽن	(4) سرڪاري ڇاپي
اڀري، واڳو	وڙهيام،	پڙهڻي - البت	نسخن واري	واري ساڳي پڙهڻي
ٿي وڙنام.		"پڙهيام" بدران	ساڳي پڙهڻي	
		"وڙهيام"		
(5) لوڪان	(5) لوڪين	(5) لوڪين	(5) لوڪان	(5) لوڪان
(6) مون	(6) مون مَن	(6) مون	(6) مون	(6) مون
(7) سوني	(7) سوني سو	(7) پڙهڻو سو پڙهان.	(7) پڙهڻو سو	(7) سرڪاري ڇاپي
پڙهڻو، سوني	حرف، پڙهڻو	سوني سو حرف	پڙهان، سوني	واري ساڳي
سو حرف	ٿو پڙهان		سو حرف	پڙهڻي
(8) ڪ	(8) هڏهين	(8) ڪي	(8) ڪي	(8) ڪي
(9) ڪين	(9) ڪون	(9) ڪون	(9) ڪون	(9) ڪون
(10) سو	(10) اهو	(10) او	(10) او	(10) او
(11) پارني	(11) پاڙوني	(11) پاڙوني	(11) پاڙوني	(11) پاڙوني
(12) ٻڻو ڪر	(12) ٻڻو	(12) ٻڻو	(12) ٻيو	(12) ٻيو
(13) لڏور	(13) لڏور	(13) لڏور	(13) لڏور	(13) لڏور

شاهه جي رسالي جي سر ڀر جي ساڳي داستان ۾ قاضي قاضن جي مذڪوره بيتن سان گڏ شاهه صاحب جا پنهنجا بيت به انهيءَ مضمون ۽ انهيءَ سٽءَ وارا ملن ٿا. هيٺيون بيت ”ڪنز قدوري ڪافيا“ جي سٽءَ وارو آهي. چئي نٿو سگهجي، ته اهو به قاضي قاضن جو آهي، يا شاهه صاحب قاضي قاضن جي مذڪور بيت جي پاران چيو آهي؛

ڪنز قدوري ڇڏ، سٽون پڙه ساڃاهه جيون،

ونءُ تني جي سڏ، جن آه نه آه جي.

”پڙه“ جي سلسلي جا ٻيا بيت هن طرح آهن؛

1- پڙهڻو ٿا پڙهن، ڪڙهن ڪين قلوب ۾،

پاڻا ڏوھ ڇڙهن، جنءَ ورق وارين وترا.

2- جنءَ جنءَ ورق وارين، تنءَ تنءَ ڏنو ڏوھ،

رهڻيءَ رهيو نه سپرين، تهه ڪهڻي ڪبو ڪوھ.

3- ڪُھ ٿو ڪاغذ ڪورين، وينو وڃائيس مس.

ڏوري تڏان ڏس، اکر جڏان آڻيو.

4- اکر پڙهي اپاڳيا، قاضي ٿئين ڪءِ،

پيرين ۽ پائين، ايڏان اي نه آھ،

ان سرڪيءَ ساءِ، پيچج عزرائيل کان.

5- سا ست نه سارين، الف جه جي اڳ ۾،

ناحق نهارين، پنا پنا پري لئي.

6- ست سائي سار، الف جه جي اڳ ۾،

ميم سان معلوم ٿئو، ورق اهوئي وار،

ناحق ڪيم نهاري، پنا پنا پري لئي.

7- اکر چتي هيڪڙي، بهون جي نه ٻجهن،

ڪونه ڪبو ڪي تن، سڄي سڏائي ڳالڙي.

8- جهڙا چاليها نه چاليه، تهڙو پسن پرين جو،

ڪهڙي ڪاتب ڪرين، مٿي پٺن پيهه،

جي ورق وارين ويهه، تان اکر اهوئي هيڪڙو.

انهن کانسواءِ اڳ ۾ آيل بيت ”اڪر پڙهه الف جو، ورق سڀ وسار“ ۽ ٻيا انهيءَ نوعيت جا بيت به هن سر جي داستان پنجين ۾ آيل آهن. مٿي ڏنل بيت شاهه جي رسالي جي مذڪوره نسخن ۾ ملن ٿا. البت ڊاڪٽر گربخشاڻي جي مرتب ڪيل رسالي ۾ هي بيت آيل ڪونهن. ٻيا سمورا بيت آيل آهن. پڙهڻيءَ ۾ ٿورو فرق آهي.

مطلب ته لفظ ۽ فقرا قاضي قاضن وارا نه آهن پر مقصد ساڳيو آهي. قاضي قاضن هڪ بيت ۾ ”جوڳي“ لفظ ڪتب آندو آهي، ۽ ان مان مطلب روحاني رهبر ورتو اٿس. ڏيکاريو اٿس، ته آءُ غفلت جي ننڊ ۾ هوس، جوڳيءَ جاڳائي سجاڳ ڪيو. ان کانپوءِ ئي معرفت الاهي جي راه تي ڪامزن ٿيس. جوڳيءَ جاڳايوس، ستو هوس ننڊ ۾، تهان پوءِ ٿيوس، سنڌي پريان پيچري.

لفظ ”جوڳ“ يا ”يوگ“، ”يوج“ مان نڪتو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: جوڙ، ميلاپ، ملائڻ، گڏڻ، روح جو ذات مطلق ۾ وصال. (1) قديم زماني ۾ جيڪو روحاني طريقو، سنڌ، هند ۽ پنجاب ۾ رائج هو، ان کي ”يوگ“ يا ”جوڳ“ چيو ويندو هو. يوگ، نه فقط هندو فقيرن ۾ هو، پر ٻڌ ڌرم جا پيڪشو به ان طريقي سان حق جي ڳولها ڪندا هئا. نه فقط ايترو، پر ويدڪ زماني کان به اڳ ۾ ”يوگ“ موجود هو. هي هڪ طريقو هو، جنهن تي هلي، حق جو ڳولهاڻو، سلوڪ جي راهه ملڻي ڪري، واحد جو وصال ماڻي ٿو. (2) ان کي ”يوگي“ يا ”جوڳي“ چيو ويندو آهي. سنڌ ۾ اهي هندو فقير موجود هوندا هئا، ۽ هندستان ۽ پنجاب کان به هنگلاج ۽ ٻين ياترائن لاءِ سنڌ ۾ ايندا رهندا هئا. انهيءَ ڪري سنڌ ۾ لفظ ”جوڳي“ مذڪور معنيٰ ۾ مروج هو. ائين ٿو معلوم ٿئي، ته قاضي قاضن نه فقط انهن مان پليءَ ڀت واقف هو، پر انهن جي صحبت ۾ به رهيو هو. ورنه هڪ عالم جي حيثيت ۾ لفظ ”جوڳي“ مرشد يا روحاني رهبر جي حيثيت ۾ قطعاً ڪتب نه آئي ها. هريائڻا جي مندر مان ”قاضي قاضن“ جي ڪلام جو ديوناگري لپي ۾ لکيل قلمي نسخي جو ملڻ ڏيکاري ٿو ته قاضي قاضن جو ڪلام هندو فقيرن وٽ پڻ مقبول هو.

(1) John T. platts: A Dictionary of urdu, classical Hindi & English, new print, Lahore, 1983, p.1253.

(2) (i) Berry T. Religions of the World: Hinduism, Yoga, Buddhism, London, 1971, P.77 (ii) A.L. Basham; The Wonder that was India, London, 1985, P. 35 (iii) Dr. Dure Shahwar Sayed: The Poetry of Shah Abdul Latif, P. 12, 1988

حضرت شاه صاحب به هندو فقيرن سان اٿيو ويٺو هو، انهن سان گڏ سير و سفر ڪيو هئائين، ۽ انهن جي طريقن، رهنمائي ۽ ٻين ڳالهين مان پوريءَ طرح باخبر هو. شاه صاحب جي رسالي ۾ سرڪاهوڙي ۽ سر رامڪلي جوڳي فقيرن بابت آهن. سر رامڪلي جي داستان پهرين جا سمورا بيت، ”وراڻ“ وارا آهن، جن مان هر بيت جي پوئين سٽ جو آخري فقرو ”آئون نه جيئنڊي ان ري“ جي وراڻ سان آيل آهي. هن بيت ۾ جوڳيءَ لاءِ ”جاڳاياس“ لفظ آندو اٿس، جيئن قاضي قاضن ”جاڳايوس“ آندو آهي:

سٽي سڃ ھياس، مٽڪي آھ اٿاريو،
جنين جاڳاياس، آئون نه جيئنڊي ان ري.

هن بيت ۾ لفظ ”جوڳي“ ڪونهي، پر هن سلسلي جي گهڻن ئي بيتن ۾ ”جوڳي“ لفظ آيل آهي. هيٺين بيت ۾ جوڳيءَ جون خوبيون ۽ خصوصيتون بيان ڪندي چيو اٿس، ته جوڳي پاڻڻو ختم ڪندڙ آهن، ۽ اڻ - تارن کي پار پهچائيندڙ آهن. يعني سلوڪ جي راه جي پانڌيڙي جي رهبري ۽ رهنمائي ڪري منزل مقصود تائين پهچائيندڙ آهن:

ميڙڻو پاڻ پريون ڪڻو، جاڳي جلائين،
سامي سڳڙين سين، خودي کي ڪائين،
هوجي تار تڳائين، آئون نه جيئنڊي ان ري.

شاه صاحب هيٺين بيتن ۾ ”جوڳ“ جي اها ئي معنيٰ ٻڌائي آهي، جيڪا مٿي بيان ڪئي ويئي. يعني دنيا ترڪ ڪرڻ ۽ واحد سان وصال:

جسي سنڌي جوڳ ري، مون نه گهرجي ماه،
سامي منهنجو سام، آئون نه جيئنڊي ان ري.

جزو وڃايو جوڳين، ڪل سين آهين ڪم،
آسڻ جن عَدَم، آئون به جيئنڊي ان ري.

هن سر جي هڪ داستان ۾ شاه صاحب طالب کي ٻڌايو آهي، ته جيڪڏهن تون جوڳي ٿيڻ چاهين ٿو، ته توکي ڪهڙو طريقو اختيار ڪرڻ گهرجي؟ شاه صاحب ٻڌائي ٿو، ته جوڳي ٿيڻ لاءِ توکي جڳائي، ته دنيا کي

ترڪ ڪر، در در وڃي دانُ نه وٺ، سلوڪ جي راه وارن سان پنهنجو رستو
جوڙ، طمع کي ترڪ ڪر، صبر جي شمشير سان ڪيئي کي قتلام ڪر،
نهنائي اختيار ڪر، پنهنجو پاڻ وار ۽ سلوڪ جي راه تي هلي، واحد سان
وصال ماڻ. هڪ به بيت هت هيٺ ڏجن ٿا:

جي پايين جوڳي ٿيان، ته سڱ سڀيئي ٽوڙ،
جي ڇاوا نه ڇاپندا، جيءُ تنين سين جوڙ،
ته تون پهچين ٽوڙ، محبت جي ميدان ۾.

جي پايين جوڳي ٿيان، طمع ڇڏ تمام،
گولا جي گولن جا، تن جو ٿيءُ غلام،
صبر جي شمشير سان، ڪر ڪيئي کي قتلام،
ته نانگا تنهنجو نام، لڪجي لاهوتين ۾.

پهرين بيت ۾ ”ڇاوا نه ڇمندا“ مطلب آهي: الله تعاليٰ جي ذات،
جيڪو نه ڪنهن مان ڄاڻو آهي، نه ڪنهن کي ڄڻو اٿس. يعني الله تعاليٰ
جي ذات سان پنهنجو تعلق پيدا ڪر. ان مان صاف ظاهر ٿئي ٿو، ته جوڳيءَ
مان شاه صاحب جو مطلب آهي: صوفي ۽ روحاني راه ڏيکاريندڙ مرشد.

هينين بيت ۾ ته صاف ڏيکاريو اٿس، ته جوڳي اهو آهي، جيڪو
شريعت تي عمل ڪري، فڪر وارو طريقو اختيار ڪري، حقيقت تي هلي ۽
معرفت حاصل ڪري. ناسوت (سلوڪ جي پهرين منزل شريعت)، ملڪوت (ٻي
منزل طريقت)، جبروت ۽ لاهوت (ٽين منزل حقيقت) واريون منزلون طئي ڪري،
چوٿين منزل هاهوت (معرفت) کان به اڳتي وڌي وڃي:

راه شريعت هلا، تفڪر طريقو،
حال حقيقت رسا، معرفت ماڳون،
ناسوت، ملڪوت، جبروت ايءُ نام لڌون،
پس لاهوت لنگهئون، هاهوتا مٿي هلا.

هينين بيت ۾ ته کولي ٻڌايو اٿس ته، جوڳيءَ جي علامت مان شاه
صاحب جي ڇا مراد آهي؟ شاه صاحب ٻڌائي ٿو، ته سندس مراد آهي: نبي ڪريم ﷺ

جي ذات اقدس، ۽ سندن پيروي ڪندڙ اهل الله ۽ روحانيت جا صاحب:

مونا طور سينا، سندا سناسين،
سجدي ۾ سيد چئي، گبوڏا گودڙين،
فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ اَوِ ادْنٰى، ٿا نانگا اينءِ نمڻ،
كُلَّ مَنْ عَلَيْهَا فَاَن، باقي ڪين بچڻ،
الله وكي الذين اٰمَنُو يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمٰتِ اِلَى النُّورِ ۗ قَا اَنهِيءُ بِرَبِّنَ،
خَرَّ مُوسٰى صَعْقًا، جوڳي جنگ چلڻ،
مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغٰى، اهڙي روش روڻ،
مشاهدو محبوب جو، آتي آدسين،
ري پسڻ ري سڻڻ، ري وصال وهڻ،
ري پڻڻ، ري ٻولڻ، ٿا اهڙي چال چلڻ،
سيد چئي سندن، تون ڪل پچڻ ٿو ڪهڙي.

هن بيت ۾ آيل قرآن شريف جي آيتن جي وضاحت ڪجي ٿي:

(1) فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ اَوِ ادْنٰى (النجم - 9)

(ترجمو: پوءِ ٻن ڪمانن جي وٿي هئي، يا ان کان به ويجهو هو.)

عربي محاورو موجب ”ٻن ڪمانن جي وٿي“ مان مطلب آهي: حد
درجہ اتحاد ۽ اتفاق. او ادنيٰ (ايا به ويجهو) مان مراد آهي: روحاني ۽ قلبي
اتفاق، اشارو آهي: نبي ڪريم ﷺ جي ذات اقدس ڏانهن. شاه صاحب اها
آيت ٻي هڪ بيت ۾ هن طرح آندي آهي. هن ۾ وري پاڻ سڳورن جي ذات
لاءِ ”جڪرو“ علامت طور آندو اٿس:

جڪري جهو جوان، ڏسان ڪونه ڏيهه ۾،
مهڙ مڙني مرسلين، سرس سندس شان،
فكان قاب قوسين اوادني، ايءُ ميسر ٿيس مڪان،
آگي جو احسان، جنهن هاديءَ ميڙيم ههڙو.

(2) كُلَّ مَنْ عَلَيْهَا فَاَن (الرحمان - 26)

(ترجمو: جيڪو به زمين تي آهي، اهو فنا ٿيندو.)

”كُلَّ مَنْ عَلَيْهَا فَاَن، باقي ڪين بچڻ“ مان شاه صاحب جو مطلب

آهي، ته معرفت الاهي جا صاحب پنهنجي ذات کي فاني ۽ عارضي سمجهن ٿا. انهيءَ ڪري پنهنجو وجود وساري، پاڻ کي مارڻ کان اڳي ماري، واحد سان وصال ڪن ٿا. شاه صاحب پي هڪ بيت ۾ چيو آهي:

مرثا اڳي جي مٿا، سي مري ٿيا نه مات،
هونداسي حيات، جيئڻا اڳي جي جيا.

(3) اَللّٰهُ وَلِيُّ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا يُخْرِجُهُمْ مِّنَ الظُّلُمَاتِ اِلَى النُّوْرِ (البقرة - 257)
(ترجمو: الله مومن جو مددگار آهي، ۽ انهن کي (ڪفر جي) اندرين مان ڪڍي (ايمان جي) روشنيءَ ۾ آڻي ٿو.)

مطلب آهي، ته جيڪي پاڻها سچيءَ دل سان ايمان آڻين ٿا، الله تعاليٰ انهن کي هدايت ڪري ٿو ۽ سنئين راه تي هلائي، پنهنجي قرب ۾ آڻي ٿو. ان جو صاف مطلب به اهو آهي ته شريعت تي هلي سلوڪ جي راه اختيار ڪن ٿا.

(4) خَرَّ مُوسَىٰ صَعْقًا (الاعراف - 143)

(ترجمو: موسيٰ بيهوش ٿي ڪري پيو.)

مطلب آهي، ته جيئن حضرت موسيٰ الله تعاليٰ جي ذات جي جلوي جو تاب جهلي نه سگهيو ۽ بي هوش ٿي ڪري پيو، تيئن حق جا طالب به پنهنجو پاڻ فنا ڪريو ڇڏين.

(5) مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغَىٰ (النجم - 17)

(رسول الله ﷺ جي) اک نه ڪي لڙي ۽ نڪي حد کان لنگهي.

هن ۾ معراج جي واقعي ڏانهن اشارو آهي، جتي پاڻ سڳورن کي الله تعاليٰ جي ذات جو ديدار نصيب ٿيو. هيٺين مصرعن ۾ ان جي وضاحت ڪئي اٿس، ته جيڪي آنحضرت ﷺ جي پيروي ڪري، معرفت الاهي حاصل ڪن ٿا، انهن کي به محبوب جو مشاهدو حاصل ٿئي ٿو. انهن جي ان ڪيفيت جو ذڪر ڪندي چيو اٿس، ته اها حالت بيان ڪرڻ کان ٻاهر آهي، ڇاڪاڻ جو اتي نه ظاهر جي ڏسڻ، ٻڌڻ، ۽ وصال کي دخل آهي ۽ نه هلڻ ۽ ڳالهائڻ جي حالت آهي.

(ب) هرياڻا وارو نسخو:

1. هرياڻا واري دستخط ۾ ظاهري علم جي ننڍا جي سلسلي واري مضمون جا ڪجهه ٻيا بيت به آهن، جهڙوڪ:

زيران زيران آيتان، اکر انت نه پار،
هڪڙو ايمان ۾، لهن سڀني سار. (1)

جنءِ جنءِ ٻارنھ لک، ڪوڙين ڪتابان جي پڙهيءَ،
اي هي سڀئي سک، جان جان پريان نه مڙين.
هن پوئين بيت جي پڙهي مون معنيٰ جي نسبت سان درست ڪئي آهي. هيري
نڪر جي پڙهي هن ريت آهي:

جو جو ٻارھ لک، ڪوڙين ڪتابان جي پڙھم،
ايھ سبائي سک، جان جان پريان نه مڙ. (2)
2. شاه جي رسالي جي سر ڪلياڻ جي داستان - 1 ۾ هڪ بيت هن طرح آهي.

ايڪ قصر، در لک، ڪوڙين ڪٿس ڳڙڪيون،
جيڏاھ ڪريان پرک، تيڏاھ صاحب سامھون. (3)

هرياڻا واري دستخط ۾ اهو بيت ٿوري لفظي بدل سان هن طرح آهي:
عين قصر در لک، ڪوڙين سھسين ڳڙڪيان،
جان ئي ڪرين پرک، تان ئي سڄڻ سامھان. (4)

3. شاه جي رسالي جي سريراڳ ۾ به بيت هن طرح آهن:

آمل اساري پئي، پوري! پڳءِ جت،
ڪه نه رنءِ تت، ٻئي اڌ هٿ ڪري.

آمل اساري پئي، پوري پڳءِ چينءِ،
ونءِ صرافن سينءِ، ٻئي اڌ هٿ ڪري. (5)

(1) ڏسو، هن ئي ڪتاب ۾ شامل، قاضي قادن جو ڪلام: بيت 1.

(2) ايغاً، بيت 2.

(3) گربخشاڻي: شاه جو رسالو - جلد 1، ص 180.

(4) ڏسو، هن ئي ڪتاب ۾ شامل، قاضي قادن جو ڪلام: بيت 31.

(5) گربخشاڻي: شاه جو رسالو: جلد 1، ص 288.

هريانا واري نسخي ۾ اهڙي نوعيت جا بيت هن ريت آهن:
 پوري ڀڳي جت، مائڪ آساري پيو،
 ڪوھ نہ ڏونڊءَ ت، تون بي اونگھيو ھت ڪر.

•

پوري ڀڳي جاو، مائڪ اساري پيو،
 سُرِي صرافين آو، (تون) بي - اونگھيو ھت ڪر. (1)
 شاھ جي رسالي جي سر سريراڳ ۾ بہ ڪجھ بيت اهڙا آهن، جن ۾ ”ڀڳي“ ۽
 ”مائڪ“ لفظ آيا آهن. هڪ بيت هت ڏجي ٿو:

مائڪ منڌ هٿان، پيتي ۾ پرزا ٿئو،
 سچو تان سيد چي، لهي لڪ سوا،
 ڀڳي پڄاڻان، پدمان پري ٿئو. (2)

4. شاھ جي رسالي جي سر ڪاهوڙي ۾ هڪ بيت هن طرح آهي:

ڪپيريءَ ۾ پير، ڪنھين پاتو پيرئين،
 جيان منجهن ماڙھئين، سچن تيان ٿي سير،

ان پون سندو پير، ڪوڙن منجهان ڪو لهي. (3)

هريانا واري نسخي ۾ بہ اهڙو بيت آيل آهي، پر ٿورو لفظي فرق آهي، ۽ شاھ جي
 بيت ۾ هڪ سٺ وڌيڪ آهي. بيت هن ريت آهي:

آپيري ۾ پير، ڪنھين لڌو پيرئين،

تھ پو سندو پير، ڪوڙن منجهن ڪولھي. (4)

ائين ٿو معلوم ٿئي، تہ شاھ صاحب قاضي قاضن جي هن بيت جي
 پيران بيت چيو آهي. هيري ٺڪر، هن بيت ۾ ”اپري“ ڏنو آهي. پر صحيح لفظ
 ”آپيري“ (=آءِ + پري = پيرن واري - يعني جنهن کي پير نہ هجن) معلوم ٿئي ٿو،
 تہ هي لفظ شاھ جي بيت ۾ آيل لفظ ڪپيري (ڪ = خراب + پيري = پيرن
 واري) سان معنيٰ ۾ مطابقت رکي ٿو.

(1) ڏسو هن ڪتاب ۾ شامل، ”قاضي قادن جو ڪلام“: بيت 97.

(2) گربخشاڻي: شاھ جو رسالو: جلد 1، ص 288.

(3) شاھ جو رسالو: سرڪاري ڇاپو، ص 418.

(4) ڏسو هن ڪتاب ۾ شامل، ”قاضي قادن جو ڪلام“: بيت 36.

شاهه جي مٿين بيت جي هيٺان ٻيو بيت به اهڙي نوعيت جو آهي، جنهن ۾ به ”ڪپيري“ لفظ آيل آهي؛

ڪَپِريا پري ٿيا، اِڏي ٻڌا،
انهين کي آءُ، هيٺ ڏسي آئيو. (1)

5. شاهه جي رسالي جي سر آسا جو هڪ بيت آهي؛
جنءِ تن ڪيو، نه تئين، سوئريان ئي سنهڙو،
پرين پائيندا ڪيئن؟ توکي اکر ٿين ۾. (2)
اهڙو ئي بيت هريانا واري نسخي ۽ مذڪور ٻي قلمي نسخي ۾ به مليو آهي. بيت اڳ ۾ اچي چڪو آهي.
6. شاهه جي رسالي جي سر يمن ڪلياڻ جو هڪ بيت آهي؛
اڪر پڙهه الف جو، ٻيا ورق سڀ وسار،
اندر تون اچار، پنا پڙهندين ڪيترا. (3)
اهڙي نوعيت جو بيت ”هريانا“ واري قلمي نسخي ۾ به آهي. جيڪو هن طرح آهي؛
اڪر ٻيا وسار، الف اڳهون ئي ياد ڪر،
سو تون ڏيئو ٻار، جو نه اجهنپ ڪڏهن. (4)

هن بيت ۾ به ”الف“ اڪر پڙهڻ ۽ ٻيون ڳالهيون وسارڻ جي ڳالهه ساڳي نموني ڪيل آهي. ٻي سٽ ۾ شاهه صاحب ”اندر اچارڻ“ جي تلقين ڪئي آهي. قاضي اهڙي ڏئي ٻارڻ جي هدايت ڪئي آهي، جيڪو ڪڏهن به نه وسامي. قاضي قاضن جي هن بيت ۾ هيري لڪر ”اجهنپ“ جي پڙهڻي ”اجهنپ“ ڏني آهي. سنڌي محاورو موجب ”اجهامڻ“ مان ڦٽي نڪتل لفظ ”اجهنپ“ صحيح ٿيندو. انهيءَ ڪري بيت ۾ ”اجهنپ“ جي بدران ”اجهنپ“ پڙهڻي ڏني ويئي آهي.
7. شاهه جي رسالي جي ساڳي ئي سر ڪلياڻ ۾ مٿين بيت جي هيٺان هي بيت آيو آهي؛

ڪاتب! لکين جنءِ، لايو لامر الف سين،
اسان سڄڻ تينءِ، رهيو آهي روح ۾. (5)

قاضي قاضن جي مٿين بيت جي هيٺان به لڳ ڀڳ ساڳيو بيت آيو آهي؛

(1) شاهه جو رسالو؛ سرڪاري ڇاپو، ص 148.

(2) ايضاً، ص 558.

(3) گربخشاڻي؛ شاهه جو رسالو، جلد 1، ص 223.

(4) ڏسو هن ڪتاب ۾ شامل، قاضي قادن جو ڪلام؛ بيت 7.

(5) گربخشاڻي؛ شاهه جو رسالو؛ جلد 1، ص 323.

لائي لام الف سان، ڪاتب لکين جيئن،

مون هنيڙو پريان سان، لڳو آهي تيئن. (1)

8. شاهه جي رسالي جي سر سريراڳ ۾ ڪن بيتن ۾ غواصن جي ڳالهه

آهي، جيڪي پاتال ۾ پيهي، سڀون سوجهي ڪڍن ٿا ۽ ماڻڪ ميڙي عامر کي آجين
ٿا. ان سلسلي جي بيتن مان هڪ بيت هن طرح آهي:

وٿا جي عميق ڏي، مه ڪاڻو ڏيئي،

تن سڀون سوجهي ڪڍيون، پاتارا پيهي،

پسندا سي ئي، امل اڪڙين سين. (2)

اهڙي نوعيت جو بيت هريانا واري قلمي نسخي ۾ هن طرح مليو آهي:

ڪاڻا مه ڏيئي، پينا جي دريا و ۾،

پسندا سي ئي، ماڻڪ اڪڙين سين. (3)

9. شاهه جي رسالي جي سر بروو سنڌي ۾ هڪ بيت هن طرح آهي:

ڪي اوڏائي ڏور، ڪي ڏور به اوڏا سپرين،

ڪي چڙهن نه ڇت تي، ڪي وسرن نه مور،

جنءِ مينهن ڪنڍيءَ پور، تنن دوست وراڪو دل سين.

ساڳي نموني جو بيت لفظن جي ٿوري ڦير ڦار سان، ٻن ستن ۾ ”هريانا“ واري
نسخي ۾ هن طرح آيو آهي:

ڪي ويجهائي ڏور، ڪي ڏور ئي ولها،

هوئي جر سالور، لڏي نه ڪنولانه ڪر. (4)

10. شاهه جي رسالي جي سر ڪارايل ۾ سرءِ ”هنج“ جو ذڪر آيو آهي.

ٻه بيت نموني طور ڏجن ٿا:

سر سڪي سال ٿيا، هنج هريو ئي پير،

ڪنگ ويچارو ڪير، جو رسي ان رمز کي.

(1) ڏسو هن ڪتاب ۾ شامل، قاضي قادن جو ڪلام: بيت، 8.

(2) گربخشاڻي: شاهه جو رسالو، جلد، 1، ص 271.

(3) ڏسو هن ڪتاب ۾ شامل، قاضي قادن جو ڪلام: بيت، 13.

(4) ايضاً، بيت 1.

وارو مضمون آيو آهي، پر انداز بيان مختلف آهي. ٻه بيت ڏجن ٿا:

هن سر سندا هنجڙا، اتي ئي آهين،
ڳالهين رب پرتيان، جو منگي سو ڏين.

سر هيڪڙي وسن، جرَ ۾ نينهن نه گڏيو،
سار نه سالورن، مٿي ڪنول ڦلاريا. (1)

11. شاه جي رسالي جي سر ڪوهياري ۾ ڪجهه بيت غافل ٿي سمهڻ بابت آهن، جن ۾ سسئي کي مخاطب ٿي چيو ويو آهي؛ جيئن ته تون غافل ٿي سمهين پئين، انهيءَ ڪري تنهنجي پنهنوءَ کي وٺي هليا ويا. مطلب هي آهي، ته جيڪڏهن انسان غفلت ڪندو، ته زندگيءَ جي اصل مقصد کان هٽي ويندو. اهڙن بيتن مان ٻه بيت هي آهن:

ستينءَ سنجهيئي، ويڙهي مءُ مٿن جنءِ،
اوجاڳو اڪڙين کي، ڄاتوءَ نه ڏيئي،
هٿا تو پيئي، ٿي ڪچو ڪيچين کي ڪرين.

ستينءَ سواري، مءُ ويڙهي مٿن جنءِ،
ڏٺءُ نه ڏيرن جا، چڙا چوڌاري،
تيلاه، ويچارِي اسات سستيئي لڏو. (2)

اهڙي مفهوم وارو بيت هريانا واري نسخي ۾ به آهي. ڪجهه لفظ به ساڳيا آهن. بيت هي آهي:

ستو سڄي رات، مهه ڍڪي مٿن جيئن،
نه تون سنب تات، نه جهوري تو آه ڪا. (3)

12. شاه جي رسالي جي هڪ قديم نسخي ۾ هي بيت ملي ٿو:
پاڻ وڃائي هو لهين، پهرين پاڻ وڃاءِ،
توهان ڌار نه سپرين، من منجهائين پاءِ. (4)

(1) ڏسو هن ڪتاب ۾ شامل، قاضي قادن جو ڪلام، بيت 16 ۽ 17.

(2) گربخشاڻي؛ شاه جو رسالو؛ جلد - 2، ص 208.

(3) ڏسو هن ڪتاب ۾ شامل، قاضي قادن جو ڪلام؛ بيت 80.

(4) شاه جو رسالو، سرڪاري ڇاپو، ص 313.

نہ تو سنبل تات، نہ جهوري تو آم ڪا. (3)

12. شاھ جي رسالي جي ھڪ قديم نسخي ۾ ھي بيت ملي ٿو:

پاڻ وڃائي ھو لھين، پھرين پاڻ وڃاء،

توھان ڌار نہ سپرين، من منجھائين پاء. (4)

ھي ساڳيو بيت ٿوري ڦير ڦار سان بيان العارفين ۾ شاھ ڪريم ڏانھن منسوب آھي:

پيرن پاڻ وڃاء پاڻ وڃائي ھو ٿا،

تھان ڌار نہ سپرين، مَن منجھئين پاء. (1)

۽ ساڳيو ئي بيت ٿوري تبديليءَ سان ھراياڻا واري نسخي ۾ قاضي قاضن جي نالي ۾

آھي:

پھرين پاڻ وڃاء، پاڻ وڃائي سو لھين،

من اندر مَن پاء، تو ئي اندر سپرين. (2)

ان مان ظاھر ٿئي ٿو، تہ اصل ۾ ھي بيت قاضي قاضن جو آھي. شاھ

ڪريم جي واتان ٻڌي، بيان العارفين جي مرتب شاھ ڪريم ڏانھن منسوب

ڪري لکيو آھي. شاھ جي رسالي واري ليکڪ وري اھو بيت شاھ لطيف جي

بيتن ۾ گڏي ڇڏيو آھي. ساڳي ئي قديم رسالي ۾ مٿين بيت جي ھيٺيان ھي

بيت بہ آھي، جيڪو بيان العارفين ۾ قاضي قاضن جي نالي ۾ آھي:

سڄڻ منجھ ھٿار، مون ويئي ئي واء ٿئا،

ھيڏان ھوڏان ھٿڙا، ھنھين جاڙ وڌار. (3)

البت بيان العارفين واري بيت ۾ ”ويئي ئي واء ٿيا،“ جي بدران ”اتي ويا اوليا“ آيو آھي.

13. شاھ جي رسالي (سرڪاري ڇاپو) ۾ ھي بيت ملي ٿو:

ڳالھ پريان جي ڳجھ جي، ڳالھ مڙيائي ڳجھ،

ھنڙا آجھ ۾ منجھ، تہ پرنئون پري ٿيئن. (4)

(1) ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، شاھ ڪريم جو ڪلام: ٽيون ڇاپو - روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 1995ع، ص 83.

(2) ڏسو ھن ڪتاب ۾ شامل قاضي قادن جو ڪلام: بيت 33.

(3) شاھ ڪريم جو ڪلام: ٽيون ڇاپو، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 1995ع ص 83.

(4) شاھ جو رسالو، سرڪاري ڇاپو ص.

(5) ڏسو ھن ڪتاب ۾ شامل ”قاضي قادن جو ڪلام“: بيت 47.

هريئاڻا واري نسخي ۾ به اهڙي نوعيت جو هڪ بيت ملي ٿو، جنهن ۾ ”پريان“ ۽ ڳالهه، لفظ به آيل آهن؛

پريان سندي ڳالهڙي، مَر منجهين ئي هوءَ،
ٻڌائين ٻين کي، ڪيهو ڪاج سريوءَ. (5)

(ب) حڪايات الصالحين واري قلمي نسخي جي حاشي وارا بيت

هن نسخي ۾ لکيل قاضي قاضن جي بيتن مان به ڪيترا بيت اهڙا آهن، جيڪي ٿوري ڦير ڦار سان شاه جي رسالي ۾ ملن ٿا. اهڙا ڪجهه مثال هيٺ ڏجن ٿا. هن قلمي نسخي لاءِ ”ن. ق.“ اهڃاڻ استعمال ڪيو ويندو؛

1. شاه جي رسالي جا بيت (سريمن ڪلياڻ)؛

سر ساندان ڪري، پيڇ ڳهر لهار جو،
ڌڪن هيٺ ڌري، مان گڏيني رک سين.

سهين جي ساندان، ڌڪن مٿي ڌڪڙا،
وهم وڃائي پاڻ، ڏي ڏهاڻون ڏگرين. (1)

”ن - ق“ ۾ آيل بيت؛

پوءِ پڌر سيراڻ، لکي لڪنديءَ ڪيترو،
ٻڌاءِ جهه سندان، ڪوڏئون سهڻ مهرا.

(2) شاه جي سر ڪوهياري جو بيت؛

جيڪا ڪندي نينهن، مون جيئن ٻاروچن سين،
سڪڻ سارو ڏينهن، چڙهن چاڙهيڪن تي. (2)

”ن - ق“ ۾ آيل بيت؛

جيڪا ڪري نينهن، مون جيئن ٻاروچن سين،
سامون جيئن چپرین، مر ٽماڻي مينهن.

ٽمن“ لفظ به شاه جي هڪ بيت ۾ آيو آهي؛

ٽمن نيڻ رت وهي، چاڪا ڪيو،

(2) گربخشاڻي؛ شاه جو رسالو؛ جلد 1، ص 209.

(3) شاه جو رسالو؛ سرڪاري ڇاپو، ص 313.

(4) ايضاً، ص 297.

مون کي ڏنءُ ڏيو، آءُ تو ويڃان اوٺيا. (3)

3. "ن - ق" جو هڪ بيت:

ڄاري پلو توک، ڪنڌ وجهه تنهن ڏي،

سسي ٿورو ٿوڪ، لٽي ته گهورئي.

شاهه جي رسالي ڄاڻي بيت ان سان پئيٿو، انهن ۾ به اوهان کي سسي ڏيڻ جي ڳالهه نظر ايندي، پر هنن بيتن ۾ چار ۾ ڪنڌ وجهڻ جي بدران سوريءَ تي چڙهڻ جو ذڪر آهي:

سوري سڌ ڪري، اڀي عاشقن کي،

جي اٿئي، سڌ سڪڻ جي، ته ڪو ۾ پير پري،

سسي ڌار ڌاري، پيڇ پوءِ پريتڻو.

•

سوري آهه سينگار، اڳهين عاشقن جو،

مڙڻ، موٽڻ ميهڻو، ٿڻا نظاري نروار،

ڪسڻ جو قرار، اصل عاشقن کي.

•

اصل عاشق پاهجي، سسي نه ساندين،

لاهيو سر لطيف چئي، سامهه سلاڙيو ڏين،

ڪلنئون ڪاٽين، پيڇن پوءِ پريتڻو. (1)

4. شاهه جي رسالي جي سر يمن ڪلياڻ جو بيت:

ويڇ ۾ هڪي ڏي، الا، چڱي ۾ ٿيان،

سڄڻ مان اچي، ڪرلاهو ٿي ڪڏهين. (2)

بلڪل ساڳيو بيت "ن - ق" ۾ ملي ٿو. البت هڪي جي بدران دارون لفظ ڪم آيل آهي:

دارون ويڇ نه ڏي، الا، چڱي ۾ ٿيان،

ڪرلاهو ٿي ڪڏهين، سڄڻ مان اچي.

5. "ن - ق" جو بيت:

کاڌي ٿيو ڪوهيار، کاڌي ٿي هت ڪٿي،

ويچاري وٽڪار، ڏٺو تان نه اڳهين.

(1) گريخشاڻيءَ: شاهه جو رسالو، جلد - 1، ص 181، 182، 187.

(2) ايضاً: ص 203.

(3) شاهه جو رسالو، سرڪاري چاپو، ص 187.

هن بيت جي پوئين ست، شاه صاحب جي هن بيت ۾ ٿوري تبديلي سان ملي ٿي؛

ويچاريءَ وٽڪار، اڳ نه ڏٺو ڪڏهن،
مهر نه هئي ماڻهين، هوسپ هندوڪار،
جَتُ ڪيائين يار، سورن ڪارڻ سرتيون. (3)

”ن . ق“ جي مٿين بيت ۾ لفظ ڪاڏي جنهن نموني به پيرا آيو آهي، لڳ -
پڳ اهڙي ئي نموني ساڳيو لفظ ڪاڏي هن طرح آيو آهي؛

ڪاڏي منهن مڪران جو، ڪاڏي ڪيچ ٿيو،
ههڙو ساٿ پنيور تان، ڪڏهن ڪونه پٿو،
ڪوهيارو ڪام هڻي، چوري چت وٺو،
جنهن جت نيو، تن اٿن گهوري آهيان. (1)

6. شاه جي رسالي جي سر ڪلياڻ جو بيت؛

وحده لاشريڪ له، جان ٿو چئين اينءِ،
تان مڃ محمد ڪارڻي، نرتئون منجهان نيهم،
تان تون ويڻو ڪيءَ، نائين ڪنڌ ٻين ڪي. (2)

”ن . ق“ ۾ به ساڳيو بيت ملي ٿو، پر ان ۾ وچين ست ڪونهي، ۽ پوئين
ست ۾ لفظ ”ٻوڙا“ به آيل آهي؛

وحده لاشريڪ له، چيو جن اينءِ،
ته تون ٻوڙا ڪيئن، نائين ڪنڌ ٻين ڪي.

7. شاه صاحب جو مشهور بيت آهي؛

مون کي مون پرين، ٻڌي وڌو ٻار ۾،
ايا اينءِ چون، مڃڻ پاند پساڻين. (3)

چيو وڃي ٿو، ته هن بيت جو مفهوم حافظ شيرازي جي هن بيت تي ٻڌل آهي؛

درميان قعر دريا تخت بندم ڪرده
بازمي گوئي ڪه دامن ترمكن هشارباش.

(1) شاه جو رسالو : سرڪاري ڇاپو، ص 257.

(2) گربخشاڻي؛ شاه جو رسالو، جلد - 1، ص 185.

(3) شاه جو رسالو، سرڪاري ڇاپو، ص 568.

”ن - ق“ نسخي ۾ به ساڳيو ئي بيت ملي ٿو، پر ”ٻار“ يا ”تار“ جي
بدران ڪوھ لفظ آيل آھي؛

مون کي مون پرين، ٻڌي وڌو ڪوھ ۾،
مٿئون ٿا چون، مٿان پاند پساڻين.

قاضي قاضن ۽ شاھ جي بيتن جو لساني مطالعو

قاضي قاضن جو تعلق سيوهڻ ۽ بکر سان هو، بلڪ زندگيءَ جو پويون
عرصو بکر ۾ رهيو. انهيءَ لحاظ کان قاضي قاضن جي بيتن جي ٻولي سنڌي ٻوليءَ جي سريلي
محاوري موجب هجڻ گهرجي. قاضي قاضن جي بيتن ۾ سريل محاورن جو اثر به نظر اچي ٿو؛
جهڙوڪ ”هينئر“ جي بدران ”هاڻي“، ”پروڙئين“ جي بدران ”پروڙين“ ۽ ”هيڏاھ“ جي بدران
”هيڏان“ لفظ ڪتب آندا اٿس. ان هوندي به ڪيتريون ئي لفظي ستائون، ان
لاڙي محاورن جهڙيون آهن، جيڪي شاھ لطيف ڪم آنديون آهن، جهڙوڪ:

قاضي قاضن جي بيتن ۾ آيل لفظ   شاھ جي رسالي جو لاڙي محاورو   سريلي محاورو

(1) ڪ	(1) ڪ/ڪي	(1) ڪو
(2) ڪين	(2) ڪين	(2) ڪون
(3) سين	(3) سين	(3) سان
(4) پڙهيوم	(4) پڙهيوم	(4) پڙهيوم
(5) ٿيوس	(5) ٿيوس	(5) ٿيس
(6) پٿو	(6) پٿو	(6) ٻيو
(7) چٽان	(7) چٽان	(7) جتان
(8) پري	(8) پري	(8) پرين
(9) لذوم	(9) لذوم	(9) لذوم
(10) اسين	(10) اسين	(10) اسان
(11) آئون	(11) آئون	(11) مان
(12) توڙائين	(12) توڙائين	(12) توڙان
(13) هٿام	(13) هٿام	(13) هيم
(14) هيٺين	(14) هيٺين	(14) هونءِ ئي
(15) وڌا	(15) وڌا	(15) وڌم
(16) پڙهيام	(16) پڙهيام	(16) پڙهيام

(17) وريمر	(17) ورتامر	(17) ورتامر
(18) هڪُئي هڪُ	(18) هيڪائِي هِيڪ	(18) هيڪائِي هِيڪ
(19) وئي	(19) ويئي	(19) ويئي
(20) هيَم	(20) هوس/ هيس	(20) هوس
(21) ان کان	(21) تِهان	(21) تِهان

شاه صاحب "هيڪائِي هِيڪ" سر ڪلياڻ جي هڪ بيت ۾ هن طرح آندو آهي:

"هيڪائِي هِيڪ ٿئا، احد سين عالم"

لفظ "ڪ" شاه صاحب هن طرح آندو آهي:

"ڪتو ڪنين نه سٺا، جي گهٽ اندر گهوڙا."

لاڙي محاوري ۾ "ڪي" ڪڏهن "لاءِ" جي معنيٰ ۾ ڪم ايندو آهي. شاه

صاحب اهو لفظ انهيءَ معنيٰ ۾ هن طرح آندو آهي:

"پڇن جي ميهار ڪي، پڇي سي ميهار"

"ميهار ڪي" معنيٰ: "ميهار لاءِ". انهيءَ معنيٰ ۾ قاضي قاضن "ڪي" هن

طرح آندو آهي:

اسين سڪون جن ڪي، سي تان اسين پاڻ.

"جن ڪي" معنيٰ "جنهن لاءِ".

"تيس" لاءِ شاه صاحب "ٿوس" هن طرح آندو آهي:

"ڪم ڄم گهيڙ گهڙي، جن اوتڙ تڙ ٿوس،

سالر ويئي سوھڻي، ڪئن ڪين ڪئوس،

اھس اڪڙين ۾، پريان جو پئوس،

حقا حق ٿوس، هئي طالب حق جي.

قاضي قاضن "ٿوس" هن طرح آندو آهي:

"تهان پوءِ ٿوس، سندي پريان پيچري."

اهڙيءَ طرح شاه صاحب "سندس" لاءِ "سندياس" ۽ "پيس" لاءِ "پئاسن"

هن طرح آندو آهي:

جهول نه جهلي سوھڻي، سائر ست سندياس،

ڄم اهڙي ڄائي عاجزا، سا مَر مرڪي مياس،

پسين جي پئاس، ته ڪين عشق آئين.

ماضي		مستقبل		وچولي ۽ لاڙي:	
سريلي:	وچولي ۽ لاڙي:	سريلي:	وچولي ۽ لاڙي:		
(1) ويم	(1) ويس	(1) ويندم	(1) ويندس		
(2) آيم	(2) آيس	(2) ايندم	(2) ايندس		
(3) هيم	(3) هيس	(3) هوندم	(3) هوندس		
(4) جاڳيم	(4) جاڳيس	(4) جاڳائيندم	(4) جاڳائيندس		
(5) ٿيم	(5) ٿيس	(5) ٿيندم	(5) ٿيندس		

قاضي قاضن ”جاڳايوس“ لفظ ”مون کي جاڳايو“ جي معنيٰ ۾ آندو آهي، عام طرح ضميري پڇاڙي \س\، ”هن کي“ جي معنيٰ ۾ ايندي آهي، مثلاً ٿئس يا ٿئوس معنيٰ ”هن کي ٿيو.“ جاڳايس معنيٰ ”هن کي جاڳايو.“ البت فعلي صورت ۾ لاڙي محاوري ۾ \س\ ۽ سريلي محاوري ۾ \م\ پڇاڙيءَ طور اچي ٿو، مثلاً:

شاه صاحب ڪن جاين تي قاضي قاضن وانگر ”س“ ضميري پڇاڙي ”هن کي“ جي بدران ”مون کي“ جي معنيٰ ۾ آندي آهي. شاه صاحب چوي ٿو: ”قسمت قيد ڪياس، نات ڪير اچي هن ڪوٽ ۾؟“

قاضي قاضن جي بيتن ۾ اهڙا ٿيڻ سنڌي لفظ به ملن ٿا، جيڪي شاه جي بيتن ۾ نه ملن ٿا، پر سريلي محاوري ۾ استعمال ڪون ٿا ٿين، جهڙوڪ: ڪر، آپ، سندو، پروڙڻ، جاڙ وغيره.

قاضي قاضن جي بيتن ۾ تمام ٿورا عربي لفظ ملن ٿا، سي به صوفيان اصطلاح آهن ۽ علم سان تعلق رکن ٿا، جهڙوڪ: لا، بلا، جهت، ڪنز، قدوري، ڪافيا، صحيح، صرف، نحو، مطالع، حرف. فارسي زبان جو فقط هڪ لفظ ”گمان“ ملي ٿو. ان مان ظاهر ٿئي ٿو، ته ان زماني ۾ سنڌي زبان ۾ عربي فارسي لفظن جو استعمال عام نه ٿيو هو.

قاضي قاضن جا ڪجهه بيت سنڌ جي رومانوي داستانن تي ٻڌل معلوم ٿين ٿا. هيٺيون بيت سسئيءَ جي داستان سان تعلق رکندڙ معلوم ٿئي ٿو:

سڄڻ منجه هٿام، مون اتي وٺا اوٺيا،

هيڏان هوڏان هٿڙا، هيٺين جاڙ وڌام.

ان مان معلوم ٿيندو، ته سنڌ جي رومانوي داستانن جي تمثيل ۾ شعر چوڻ جو رواج سنڌي شعر ۾ گهڻو اڳ رائج ٿي چڪو هو، جنهن کي شاه صاحب عروج تي پهچايو.

مطلب ته مٿي ڏنل علمي، فڪري ۽ لساني مطالعي مان معلوم ٿيندو، ته شاه صاحب، شاه ڪريم، شاه لطف الله قادري، شاه عنايت رضوي جي شعر سان گڏ سڀني کان قديم شاعر قاضي قاضن جي بيتن جو مطالعو ڪيو هو، ۽ انهن جي مضمون جو اثر ڪنهن حد تائين قبول ڪيو هو. پر شاه صاحب، قاضي قاضن جي اسلوب بيان، مضمون، مقصد ۽ پيغام کي نئون رنگ ڏنو، ۽ ان ۾ تنوع پيدا ڪيو. شاه صاحب، وحدت الوجود جي فڪر کي نهايت وضاحت سان نئين انداز سان، دليلن ۽ مثالن سان، قرآن حڪيم ۽ حديث شريف جي روشنيءَ ۾، ۽ شريعت جي حدن ۾ پيش ڪيو آهي. انهيءَ ڪري شاه صاحب جي شعر جو اسلوب بيان ۽ پيشڪش جو انداز جديد ۽ منفرد آهي. ان کي ڪنهن به طرح قاضي قاضن يا متقدمين مان ڪنهن به شاعر جو تتبع يا روايت جي پيروي چئي نه ٿو سگهجي. نه فقط ايترو پر شاه صاحب، تصوف جي انهن مسئلن کي، جيڪي سمورن صوفين وٽ ساڳيا رهيا آهن، نهايت نئين رنگ ڏنگ، نين تشبيهن ۽ تمثيلن ذريعي، نين علامتن ۽ اهڃاڻن وسيلي ۽ پنهنجي وطن جي تاريخي، ثقافتي، جغرافيائي ۽ رومانوي پس منظر ۾ پيش ڪيو آهي. مطلب ته شاه صاحب جي شعر ۾ هر لحاظ کان جدت ۽ انفراديت آهي. فن، فڪر، پيشڪش، اسلوب بيان ۽ ٻوليءَ جي لفظن جي چونڊ ۾ هن نه متقدمين جي پيروي ڪئي آهي ۽ نه پويان شاعر ساڻس برميچي سگهيا آهن.

آخر ۾ قاضي قاضن جي شعر جي مضمون بابت هي واضح ڪرڻ ضروري آهي، ته قاضي قاضن وحدت الوجود جو قائل هو. هن ابن عربي جي فڪر جي روشنيءَ ۾ کلمر ڪلا وجودي فڪر بيان ڪيو آهي. هن جي شعر ۾ اها رنگا رنگي، تنوع، جمال جو جلوو ڪونهي، جيڪو شاه جي شعر ۾ ملي ٿو. وحدت الوجود جي بيان ۾ قاضي قاضن ايترو محتاط نه آهي، جيترو شاه صاحب؛ ڇاڪاڻ جو قاضي قاضن حضرت مجدد الف ثاني کان اڳ ٿي گذريو، جنهن وحدت الشهود جو فڪر پيش ڪيو. شاه صاحب جيئن ته حضرت

مجدد الف ثاني جي رد عمل کان باخبر هو، انهيءَ ڪري وحدت الوجود سمجھائيندي احتياط کان ڪم ورتو اٿس. ائين ڪڻي چئجي ته قاضي قاضن جو انداز اهو آهي، جيڪو پوءِ سچل سرمست نئين نموني اختيار ڪيو.

• ڏمڀمو: ج

- ٻم علمي خط

قاضي قادن جو كلام

قاضي قادن جو كلام

سراج

تنوير عباسي

قاضي قاضن جو ڪلام

پاڻوهيرا،

دادا دولت مهتائيءَ کان ”قاضي قادن جو ڪلام“ ڏسڻ جو وجهه مليو. ان کان ڪجهه ڏينهن اڳ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب ”هلال پاڪستان“ (روزاني اخبار) ۾ ان جو زڪر ڪيو هو. ڏاڍو چاهه هوم ته هندستان مان ڪو يار ڪا ڪاپي موڪلي يا آءُ پاڻ گهرائي وٺان. ايتري ۾ دادا دولت کان ڪاپي ملي. سچ پچو ته ڪتاب ڏسي دل باغ باغ ٿي ويئي. اوهان ان تي جيڪا محنت ڪئي آهي، تنهن لاءِ هند سنڌ جا سنڌي ۽ خاص طرح ادب جا ڳولائو اوهان جا ٿورائتا ٿيندا، ۽ اوهان جو نالو سنڌي ادب ۾ گهڻو وقت ڳائبو رهندو. اڄ جي زماني ۾، جڏهن عربيءَ جي اصطلاح ۾ ”قسط الرجال“ يعني ”ماڻهن جو ڪال“ آهي، تڏهن توهان واقعي پنهنجي نالي کي نهال ڪري پاڻ کي سنڌي ادب جو هڪ ”هيرو“ ثابت ڪيو آهي.

ائين نه سمجهجو ته آءُ هيءَ ڪا اجائي تعريف پيو ڪريان. اوهان سچ پچ تعريف جا لائق آهيو، ڇاڪاڻ ته جيئن مون چيو ته اڄ اسان وٽ ماڻهن جو ڏڪر آهي علم ادب ڏانهن ننڍي تهئيءَ جو ڌيان خير ڪو آهي. اسان واري تهئي به تنگن پساري رڳو ماضيءَ جي معرڪن تي پئي تڳي. اسان کان اڳ واري تهئي به هاڻ ڏيئي وئي بيٺي آهي ۽ باقي ڪي داڻا ڪڍا وڃي بچيا آهن. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، حسام الدين راشدي ۽ عبدالڪريم سنديلو اڃان لاٽ هاريو اچن ته ته مڙئي اونده ٿي پائنجي. ان اونده جو وڏو سبب هت سنڌ ۾ اهو آهي ته اها اجائي ڳالهه ڪيترن ماڻهن جو اندر ڪاڻڻ لڳي آهي ته سنڌيءَ جو ڪو آئيندو آهي ئي ڪونه، ان ڪري ان تي ڪهڙيون ويهي کوجنائون ڪجن! اها غلط ڳالهه رفت رفت سنڌي ٻوليءَ بابت تحقيق تي ٿڌي پائيءَ جا گهڙا هاريندي ٿي رهي. ضرورت ته ان ڳالهه جي هٽي ۽ آهي ته جيڪڏهن اهي خدشا ڪجهه قدر موجود هجن ته سڄاڻ عالم ۽ اديب پاڻ وڌيڪ اڳ کان اڳرا، کوجنا ۽ تحقيق جي ڪم کي هٿ ۾ کڻن ته جيئن اهي خدشا ٽري وڃن. پر اڃا تائين اهوئي جمود طاري آهي. ان ڪري اوهان جو

ڪتاب ڇڻ ته ان جمود کي توڙڻ ۽ سنڌي ٻوليءَ تي تحقيق جي بيٺل پاڻيءَ ۾ پٿر هڻڻ جي پهرين ڪوشش آهي. هاڻ اوهين سمجهي سگهندؤ ته اوهان جي ڪتاب جي اهميت ڪيتري نه اوليت رکي ٿي.

اسان وٽ سنڌ ۾ هڪڙي ٻي به اڻ هوند ۽ اوڻائي آهي، جو سنڌي ٻوليءَ ۽ پراڻي ادب تي ڪم ڪندڙن ۾ تمام ٿورا ماڻهو ناگري لپيءَ کان واقف آهن. ان ڪري هند، سنڌ يا ٻاهر جيڪو ادبي خزانو اٿلڻو پيو آهي. ان کان بنهه بي خبر آهن. ان ڪري ٿورو گهڻو آسرو مون کي هميشه اهو رهندو آيو آهي ته توهين جيڪي هند ۾ آهيو، سي ناگري ٻوليءَ کي ڄاڻڻ کان پوءِ ضرور اهي خزانو هٿ ڪري، سنڌي ٻوليءَ جو دامن ڀري کيس شاهوڪار ڪندا، ٿيو به ائين آهي. اوهان پهريان عالم آهيو، جنهن پهريون گل ان دامن ۾ وڌو آهي. ان لاءِ اوهان جيڪا محنت ۽ مٿا ڪٽ ڪئي آهي، ان اوهان کي سنڌي ادب ۾ هڪ امر جاءِ وٺي ڏني آهي. آءٌ ته ڪتاب تي ٿيل محنت کي ڏسي ششدر ٿي ويو آهيان، ڇاڪاڻ ته آءٌ به هڪ اهڙي ئي ڪتاب تي ڪم ڪري رهيو آهيان (گذريل ٻن ٽن سالن کان البت ڪن ڳالهين جي ڪري اهو ڪم رولي ۾ پيو آهي) ۽ سوچيان ٿو ته اوهان جيڪا محنت ڪئي آهي، ايتري محنت ۽ جفاڪشي شايد منهنجي وس کان ٻاهر نه ثابت ٿئي. بهرحال، اوهان ڪيرون لهڻيون ۽ منهنجي طرفان لک لک مبارڪون قبول ڪجو.

هاڻ اڃان ٿو ڪتاب تي. ڪتاب واقعي سنڌي ادب ۾ انمول اضافو آهي، ان ۾ ڪنهن کي به شڪ شبهو نٿو ٿي سگهي، ڇاڪاڻ ته اوهان اڳاٽي وقت جو سنڌي ڪلام کوجنا جي ذريعي ميدان تي آندو آهي ۽ اهو ڪلام اهڙو آهي، جنهن جي اسان کي اڳ ڪابه سٺ نه هئي. اوهان انهن بيتن جي ٻولي ۽ معنائن تي جيڪا کوجنا ڪئي آهي، سا بي مثال آهي. ان جي هڪ پنهنجي جاءِ ۽ اهميت آهي، ۽ نهايت مٿاهين جاءِ آهي.

باقي رهي اها ڳالهه ته هيءُ ڪلام قاضي قاضن جو آهي يا نه - ان بابت ٻه رايو ٿي سگهن ٿا. هلال پاڪستان ۾ ئي تر جي هڪ ڀڳت گرداري لال جو مراسلو چيو آهي، جنهن ۾ هن انومان ڏيکاريو آهي ته اهو ڪلام قاضي قاضن جو نه، پر سندس پاڻيڄي (يا ڏوهتي؟) ميان مير جو آهي، ۽ هن پاڻ ڪن مٿن ۾ ميان مير جي نالي سان لکيل ڏٺو آهي. (اها اخبار به دادا دولت

مهٽائيءَ جي چوڻ موجب اوهان کي الڳ موڪلي ڏني اٿم.

هڪ راءِ اها به آهي، جنهن لاءِ راوي محترم پير حسام الدين شاه راشدي آهي ته قاضي قاضن جو هڪ ڏهڻو يا پوتو به قاضي قاضن جي نالي سان مشهور ٿيو ۽ اهو جيئن ته بکر ۽ ملتان طرف ڄاڻو نپنو، ان ڪري سندس ڪلام ۾ اترادي، سرائڪي ملتانِي بلڪه پنجابي لهجو نظر اچي ٿو. اهي ٻئي راياءِ ظاهر آهي ته ثبوت گهرن ٿا. جيسين اهي ثبوت لکت ۾ سامهون اچن، تيسين اوهان جي راءِ کي مڃڻو پوندو ته اهو ڪلام قاضي قاضن جو آهي ڇاڪاڻ ته اهو ئي نالو (قاضي قاضن) قلمي نسخي ۾ ڄاڻايل آهي ۽ ٻين ڪيترن ئي ڪوين جو ڪلام پڻ ان نسخي ۾ موجود آهي. فقط هڪ ڳالهه جو خيال رکڻو آهي ته ائين ته ڪونهي ته مختلف (هڪ کان وڌيڪ) ڪوين جو ڪلام قاضي قادن جي نالي ۾ ان پستڪ ۾ شامل ٿي ويو آهي. ان هوندي به اها ڳالهه تحقيق طلب رهندي ته قاضي قادن يا قاضن جو نالو ڪهڙن بيتن جي بنياد تي قلمي نسخي ۾ آيو.

اها تحقيق ٻن حصن ۾ ورهائي سگهجي ٿي. پهرين ٻاهريون يعني تاريخي ڳالهائون ۽ اندروني ثابتيون. سرڊسٽ جيڪي ڳالهائون ذهن ۾ اچن ٿيون سي هي آهن ته قاضي قاضن ڀڳتي تحريڪ کان نه ته متاثر هو، ۽ نه ئي ان ۾ شامل هو. بلڪه اهو تاريخي طرح ثابت ٿيل آهي ته قاضي قاضن ڪٽرپڻي جي حد تائين هڪ سنگدل ”ملان“ هو. (1) هو مهديوي تحريڪ جي

(1) قاضي قاضن کي سنگدل ملا ۽ طريقت کي پوئتي رکڻ وارو ڪٽر سڏڻ، بنهه بي انصافي ۽ تاريخ کان اک پوٽڻ آهي.

قاضي صاحب پنهنجي وقت ۾ روايتي اسلام جي پوئلڳن جي فتوائن جو مذهبي طرح هدف رهيو ته اڄوڪي دؤر ۾ وري سياسي طرح کيس اجايو لويو وڃي ٿو. قاضي قاضن جيڪڏهن سچ پچ طريقت جو مخالف هو ته شاه ڪريم جهڙو طريقت جو درويش سندس بيت ڪڏهن به نه اچاري ها. ڀلا طريقت ۽ تصوف جو مخالف ڪٽر ملان ڪڏهن شريعت جي مکيه ڪتابن يا صرف ۽ نحو خلاف کي بيت چئي سگهي ٿو؟

ڪنڙ ٿوري ڪافيا، ڪَ ڪوھ پڙهيوم.

سو پار ٿي پئو ڪو، جتان پري لڌوم.

(سنڌي ترجمو ڊاڪٽر دائود پوٽي رح جي ڪتاب تان؛ ڪنڙ، ٿوري ۽ ڪافيا، انهن

مان ڪهڙو ڪتاب مون نه پڙهيو؟ پر اها شيءِ ئي ٻي هئي، جتان دوست ملير.

لوڪان نحو صرف، من مطالع سپرين.

سو ئي پڙهڻو سو پڙهان، سو ئي سو حرف.

باني سيد ميران جونپوريءَ جو پوئلڳ هو، جن جو مسلڪ اهو آهي ته شريعت کي طريقت تي اوليت حاصل آهي. ان لحاظ کان ڪيترو ڪلام جيڪو اوهان پڌرو ڪيو آهي، قاضي قاضن جي پنهنجي مسلڪ جي ابتڙ آهي.

انهن مان هڪڙو بيت ئي مثال طور ڪافي آهي:

روز محشر ڏينھڙي، ستر سج ٽپن،

سيوئي جر پائڻيان، جي مون پرين مڙن!

مهدوي مسلڪ جو ڪوبه پوئلڳ ان قسم جي خيال کي ئي گوارا نه ڪندو. ان ڪري اهو گمان ۽ شڪ پوي ٿو ته هيءُ قاضي قاضن ٻيو آهي، جيڪو ڀڳتي تحريڪ ۾ شامل ۽ ان کان متاثر هو. ان ڪري سندس ڪلام کي ڀڳتي تحريڪ جي ٻين ڪوين سان گڏ جاءِ ڏني ويئي آهي يا ڪا نالي ڀل ٿي آهي. جيڪڏهن اهو صحيح آهي ته قاضي قاضن مهدوي تحريڪ ۽ مسلڪ جو پابند هو ته پوءِ هيءُ ڪلام ان قاضي قاضن جو يقيناً نه آهي، جنهن جو ذڪر تاريخن ۾ آيو آهي. جيڪڏهن قاضي قاضن اهو ئي تاريخي قاضي قاضن آهي ته پوءِ هيٺيون بيت سندس واتان ممڪن نه آهي:

”منجهيئي مڪو ٿيو، منجهيئي ملتان“.

ملتان جي بزرگن سان مهدوي مسلڪ وارن جا تنازعا ۽ جهيڙا تاريخ جو هڪ باب آهن. قاضي قاضن ڪڏهن به ”مڪي“ ۽ ”ملتان“ کي ساڳي اهميت ڏيڻ جي ڳالهه ڪري نٿو سگهي. ان کانسواءِ ”ملتان“ جيڪا اهميت طريقت وارن لاءِ اختيار ڪئي، سا به تاريخي طرح اهو پئي ڏيکاري ته هيءُ

« (ماڻهو نحو ۽ صرف ۾ لڳل آهن، پر منهنجو من دوست جي مطالعي ۾ مشغول آهي.

اهو ئي پڙهيو پيو پڙهان، ۽ اهو ئي ساڳيو اکر اڃاريو پيو اڃاريان.)

”بيان العارفين“ ۾ اچي ٿو ته شاه ڪريم فرمايو ته منهنجي مرضي ٿي ته ڪتاب ”كشف الاسرار“ پڙهان. ان وقت صابوءِ سومري، جو زماني جي عارفن ۽ بزرگن مان هو، تنهن چيو ته نه پڙهو، فقط خدا کي ويٺا ياد ڪريو. مون کي به اها نصيحت وئي. پوءِ پاڻ هميشه قاضي قاضن جو هيءُ بيت نقل ڪندا هئا:

سيئي سيل ٿام، پڙهيم جي پاڻ لءِ،

اڪر اڳيان اڀري، واڳو ٿي ورثام.

تصوف ۽ طريقت جي ڪنهن به صاحب قاضي قاضن جهڙو اعليٰ عارفانه فڪر پيش نه ڪيو آهي. مهدي جونپوريءَ سان عقيدت هڪ الڳ مسئلو آهي. هن بابت مولانا ابوالڪلام آزاد جي ڪتابن کي پڙهيو وڃي ته ساري حقيقت عيان ٿي پوندي. (ادارو، ٽماهي مهراڻ)

ڪلام هڪ اهڙي بزرگ جو آهي جيڪو ”ملتان“ کي اها اهميت ڏئي ٿو ۽ يقيناً قاضي قاضن کان گهڻو پوءِ جو آهي، ڇاڪاڻ ته ”ملتان“ وڃڻ ۽ ”انڌن وڃي ملتان لڌو“ جون روايتون گهڻو پوءِ جون آهن.

جنهن گرنٽ مان اوهان کي هي بيت مليا آهن، ان ۾ ڪي ارڙهين صديءَ جا ڪوي پڻ آهن - مثلاً غريبڊاس (1717ع - 1778ع). ان جي اها معنيا ٿي ته هي گرنٽ ارڙهين صديءَ جي آخر ۾ يا ان کان به پوءِ اڻويهين صديءَ جي شروع ۾ لکيو ويو، ۽ هڪ قسم جو ڳڻڪو ۽ مجموعو (Anthology) آهي. ان ڪري اهو انومان وڌيڪ وسهڻ جو ڳوڻو آهي ته هي بيت ڪنهن اهڙي شاعر جا آهن، جيڪي ٻوليءَ ۽ خيال جي لحاظ کان قاضي قاضن کان گهڻو پوءِ جو يعني ارڙهين صديءَ جو ڪو ڪوي آهي، پر سندس نالو قاضي قاضن هو يا لکيو ويو. ظاهر آهي ته ان جو قطعي فيصلو ته تڏهن ئي ٿي سگهندو جڏهن ڪو ٻيو دستاويز ۽ قلمي نسخو ملي، جنهن ۾ تاريخن سان اهو ثابت ٿئي ته هيءُ ڪلام فلاڻي ڪويءَ جو آهي. اهو دستاويز ڳولڻ به هڪ وڏو ڪم آهي، ۽ اهو هندستان ۾ ئي ڪو اوهان جهڙو ”هيرو“ ڳولي سگهي ٿو، جيڪو ديوناگري کان واقف هجي. منهنجو اهو پڪو وشواس آهي ته سنڌي ادب جو وڏو حصو ديوناگري لپيءَ ۾ ڪڇ، ڪاٺياواڙ، بمبئي، بڙودا، احمد آباد وغيره پاسي موجود آهي. خاص طرح بڙودا يونيورسٽيءَ جي قلمي نسخن ۾ ڪيترن يورپي ماهرن سنڌيءَ جا قلمي نسخا ديوناگريءَ ۾ لکيل ڏنا آهن. انهن مان هڪ کي آءٌ ذاتي طرح سڃاڻان ۽ ساڻس خط و ڪتابت ڪندو رهيو آهيان.

ساڳيءَ طرح يورپ ۽ آمريڪا جي لئبررين ۾ پڻ جهونا سنڌي ڪتاب ديوناگري لپيءَ ۾ موجود آهن، جن جي ٻولي سمجهه ۾ نه اچڻ ڪري عالمن انهن کي هندي، گجراتي يا سرائڪي سمجهي رکي ڇڏيو آهي. مون سان اهڙو واقعو ٿي گذريو آهي، جنهن جي روداد گهڻا سال ٿيا، ”نئين زندگيءَ“ ۾ بيان ڪئي هيم. برٽش ميوزم جي سرائڪي سيڪشن ۾ غالباً 1710 سنبت جو هڪ ڪتاب ملير، جنهن ۾ سنڌي ۽ راجسٿاني نثر توڙي نظم جا نمونا ملن ٿا؛ اسان ديوناگري ۾ آهي ۽ آءٌ بي. ايڇ. ڊيءَ لاءِ ان تي مٿا ڪٽ ڪري رهيو آهيان.

ان ڪتاب ۾ ڪبير، سورداس، پرمانند، قاضي محمود، ٿرداس، نارد

۽ نارنگ جا چوپاڻيا، اشلوڪ، ڀڄن، ڏوهيڙا ۽ بيت ڏنل آهن. اچرج ان ڳالهه جو آهي ته ان ۾ جيڪو سنڌي ڪلام آهي، سو قاضي قاضن جي اڳ موجود بيتن واري سلوٽي ٻوليءَ سان هر آهنگ آهي. مون ان جا ڪيترا مثال ”نئين زندگيءَ“ ۾ ڏنا هئا. پر هت به هڪ ٻه مثال ڏيئي واضح ڪرڻ گهران ٿو.

ماڻڪ مت ڪيومر، اونڌاهيءَ ۾ اوڃرو،
هلندي در حبيب جي، سمر سوء ٿيوفر،

○

ٿيلانهين ٿيوس (؟) اڳوندرو عالم ۾.
وڪر هڻي وٽڪ، ڪٽجي ڪارو ٿئي.

○

پيئي سڪا پچار، ڏم ۾ ڏونگر ڄام جي،
..... سڀني ڪيا سينگار،
آراڻيءَ آڌار، عالم لڳو آسري!

مٿيان بيت نقل ڪرڻ جو هڪڙو مقصد اٿس، سو اهو ڏيکارڻ آهي ته قاضي قاضن، شاهه عبدالڪريم، لطف الله قادري، شاهه عنات ۽ شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي شاعري هڪ اهڙي روايت آهي، جنهن جي ٻولي چار پنج سؤ ورهيه سنڌ جي ادبي ماحول تي حاوي رهي آهي ۽ گهڻو ڪري سمورن شاعرن ان محاوري، ان لهجي ۾ ئي شاعري ڪئي آهي. مٿيان ٽي بيت 1710 سنبت جي آڌار تي سترهين صديءَ جا آهن ۽ سندن ٻولي اها ساڳي آهي، جيڪا ان روايت جي آهي. ان کان هٽيل ٻولي يقيناً ان کان پوءِ جي آهي، جيئن اسين سچل، بيڪس ۽ بيدل واري روايت ۾ ڏسون ٿا. اوهان جيڪو ڪلام سهيڙيو آهي، ان جا گهاٽڻا، لفظ ۽ تجنيسون ان پوئين روايت جون آهن. ان ڪري گمان آهي ته اهي ارڙهين صديءَ جي ڪنهن شاعر جون آهن، جنهن جي نالي جي يا ته خبر نه ٿي پوي يا سندس نالو ئي قاضي قاضن آهي، پر هي قاضي قاضن، اڳئين قاضي قاضن کان علحدو ۽ الڳ آهي.

انهن تاريخي ڳالهين کان سواءِ جڏهن هن جي ڪلام جي اندروني

شاهديءَ تي ٿو اچجي ته به اهاڻي ڳالهه ثابت ٿئي ٿي ته هيءُ ڪلام هڪ ته مشهور و معروف قاضي قاضن جو نه آهي ۽ ٻيو ته هيءُ ڪلام ڪنهن اهڙي شاعر جو آهي جيڪو پوءِ جو شاعر يعني ارڙهين صديءَ جو شاعر آهي. (جيڪا ڳالهه بذات خود هڪ اهم ڳالهه آهي ۽ ان جي اهميت سنڌي علم و ادب لاءِ گهٽ نه آهي).

پهرين ڳالهه ته اها آهي ته هنن بيتن مان ڪافي بيت صاف سرائيڪي ۽ پنجابي جا آهن. ڪيترن بيتن ۾ وري سرائيڪي ۽ پنجابي گڏوگڏ ساڌڙ آهي. جيتريقدر ان ڳالهه جو تعلق آهي ڪوبه صف اول جو شاعر ان حد تائين لهجن کي گڏوگڏ ساڌڙ ڪري ڪلام نه چوندو. صف اول جي شاعر کي جيڪڏهن ڪنهن خاص لهجي ۾ ڪلام چوڻو هوندو آهي ته هو مڪمل طرح سان ان لهجي ۾ ڪلام چوندو؛ ڪڏهن به ٻن يا ٽن کان وڌيڪ لهجن کي گڏي سڏي نه چوندو، ڇاڪاڻ ته ان طرح نه هو پاڻ ئي ان کان مطمئن ٿي سگهندو ۽ نه ئي سندس ٻڌندڙ. مثلاً هي بيت مڪمل طرح پنجابي آهي:

پُلي وي پُلي، پُلي تڱاون آئي،
بابا آدم، اتي هوا پُلي، پُلي سڀ دنيا ئي. (نمبر 95)
هي بيت مڪمل طرح سرائيڪي آهي:

هَر هَر فال ڪرينديان، رڌي گئي وهاءِ،
وڃي پو چو سانوڻ ستيان، لوي لڳن آءِ. (نمبر 100)
هي بيت وري گڏوگڏ آهي:

مئن پانبي سون، هي جرَ پوس جرڪئون،
وئين ورائي وَن، ڪه لڳي ڪارو ٿيو. (93)

اهڙا ٻيا به ڪيترا مثال پيش ڪري سگهجن ٿا. جيتريقدر بيتن جي ٻوليءَ جو تعلق آهي، اها بنهه سادي آهي، ۽ ان معيار جي نه آهي، جنهن لاءِ قاضي قاضن جا موجود ست بيت معروف آهن. ڪي ڪي لفظ ته اهڙي طرح ڪم آندل آهن. جيڪي فقط ان پڙهيل ملنگ ماڻهو ئي ڪم آڻيندا آهن. قاضي قاضن ته وڏو عالم فاضل شخص هو. خاص طرح هيٺيان لفظ قاضي قاضن جي علم و فضل جي معيار وٽان ٿي نٿا سگهن.

ڪتبيان (بيت نمبر 2)، قرآن (بيت نمبر 4 ۽ 63)، ملتان (بيت نمبر 20)، سهباز (بيت نمبر 22)، عرس (بيت نمبر 22 ۽ 24)، سهر (بيت نمبر 25 ۽ 26)، سفيقي، سفافيان، سفافي (بيت نمبر 26)، ڪاگد (بيت نمبر 42 ۽ 43) وغيره.

اهي ته خير عربي لفظ ٿيا، پر خود سنڌي ترڪيبون به شعري لحاظ کان جت ڪت معيار کان گهٽ آهن. ڪن ڪن هنڌن تي ته ٻوليءَ ۾ ايترو جهول آهي ۽ اهڙي غير شاعرانه ۽ غير سنڌي ماحول جي آهي جو قاضي قاضن ته پري رهيو پوءِ جي رواجي شاعرن سان به هوند ان کي ڀيٽي نه سگهيو. آءٌ فقط هڪڙو ئي مثال ڏيندس ته ڳالهه واضح ٿي ويندي.

سڄي ٺٽي جباب چئي، سو سڄڻ ڪت گئي،
جتي بال سرير ۾، تتي چن پئي. (76)

جيڪڏهن ڪلام کي چنڊ وڌيا جي اصولن تي پرکبو ته اهو ظاهر ٿيندو ته اڪثر شعر لاوان ۽ جهول وارا آهن. اها ڳالهه ڏاڍي اهم آهي، ڇاڪاڻ ته قاضي قاضن جا بيت اسان وٽ معيار ۽ مثال طور موجود آهن، جيڪي پڌن ۽ ماترائن جي ڳڻپ موجب صحيح ثابت ٿين ٿا. پر هن ڪلام ۾ سواءِ پنجن ڇهن بيتن جي، باقي سڀني ۾ جهول آهي. جيڪي صحيح ثابت ٿين ٿا، تن جا به اڌ بند صحيح ته اڌ غلط آهن ۽ اهي به اهي ئي بيت آهن جيڪي اڳ ئي قاضي قاضن جا چيا وڃن ٿا. مثلاً نمبر 3 بيت هن ريت آهي:

ڪنز قدوري ڪافيا، ڪي ڪين پڙهيام،
سو ڏيهو ئي ڪو پيو، جان ئي پرين لڌام.

پهرين ست چنڊن جي حساب تي پوري آهي، پر ٻي ست اصول کي اورانگهي وڃي ٿي. 4 نمبر بيت هن ريت آهي:

پڙهندو پئي ويو، ڪوڙين لکَ قرآن،
لکي لوڪ نه سگهيو، پاڻي اندر پاڻ!

هن بيت جي پهرين ست ۾ جهول آهي، ۽ ٻي ست صحيح آهي. ان طرح سان گهڻو ڪري سمورا بيت جهول رکن ٿا. البت ائين آهي ته ڪن بيتن جون جيڪڏهن پڙهڻيون بدلائجن ته شايد سندن صورت بهتر ثابت ٿي سگهي ٿي. پر اها ڪوشش هڪ جدا ڳالهه آهي.

خط بنهه ڊگهو ٿي ويو آهي. منهنجو مقصد فقط اهو هو ته اوهان جي محنت، جفاڪشي ۽ کوجنا جو قدر ڪرڻ جي باوجود، سنڌي علم ادب لاءِ هن ڪلام جي اهميت ۽ تاريخي نوعيت تي تبصرو ڪري وڃان. آءُ اها ڳالهه وري به ورجائڻ گهرندس ته باوجود ان ڳالهه جي ته هيءُ ڪلام قاضي قادن جو آهي يا نه، اوهان سنڌي ادب کي ڪم از ڪم تي سئو سال پراڻو اڻ ڇڻيل بلڪه اڻ ڄاتل ڪلام مهيا ڪري ڏنو آهي، ۽ سنڌي علم ادب جي جمود ۾ گهڻي وقت کانپوءِ پهريون پٿر اڇلائي پنهنجو نالو امر ڪري ڇڏيو آهي. اوهان جي محنت جفاڪشي، کوجنا ۽ سنڌي ٻوليءَ جي اڀياس لاءِ پيار لاءِ اوهان کي مبارڪن ڏيڻ کانسواءِ رهي نٿو سگهان.

وري ڪنهن ٻي فرصت ۾ اوهان کي هن ڪتاب جي اهميت جي باري ۾ تڏهن لکي سگهندس، جڏهن وري پنهنجون پرائيڊون پوڻيون کوليان ۽ آڳاٽي ادب کي خاص ان نقطو نظر کان ويهي سمجهڻ جي ڪوشش ڪريان. پر ايترو يقين اٿس ته اوهان جي هن ڪتاب تي سنڌ ۾ چڱو چؤڀول ٿيندو، جيڪا ڳالهه سنڌي ٻوليءَ لاءِ برڪت ثابت ٿيندي.

اوهان جو سراج

تنوير عباسي

* قاضي قادن جو ڪلام

مؤلف: حيرو لڪر.

پوڄا پبليڪيشنس، C - 8/16313، لارنس روڊ، دهلي 110035.

قيمت: رواجي 12/00 پڪو جلد: 15/00

مهاڳ: جڙام داس دولترام

دعائون: رام پنجواڻي

صفحا: مقدم: 83 متن 60.

قاضي قادن جي وڌيڪ بيتن جي هٿ اچڻ، سنڌي ٻولي جي ادبي تاريخ ۽ تحقيق لاءِ نوان باب کوليا آهن. اهو اسان جي ادب لاءِ هڪ نڪ فال آهي، ۽ اسان جي ادبي روايتن جي قدامت جو وڏو ثبوت پڻ.

شري هيري لڪر، هڪ مٺ (مڙهيءَ) مان هن ڪلام ک هٿ ڪري ان جون پڙهڻيون قائم ڪري ان کي ڇپايو آهي، جنهن لاءِ کيس ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جهڙا محقق ۽ عالم به مبارڪون ڏئي چڪا آهن.

قاضي قادن جو ڪلام، ڀارت جي هرياڻا صوبي ۾ راڻيلا نالي ڳوٺ مان هٿ آيو آهي، جتي هڪ ڀستڪ ۾ ڪبير، سورداس، دادو ديال، شاه حسين ۽ ٻين جي ڪلام سان گڏ ارڙهين صديءَ ۾ لکيو ويو هو.

هن واقعي مان ظاهر ٿئي ٿو، ته سنڌيءَ جو وڏو ادبي ذخيره ديوناگري لپيءَ ۾ موجود آهي. ڪجهه سال اڳ سراج پڻ برٽش مينوزم لائبريريءَ مان، ديوناگري لپيءَ ۾ لکيل سنڌي بيت (جيڪي شاه لطيف کان به اڳ جا هئا) ڳولي ڪڍيا ۽ انهن جي باري ۾ ”نئين زندگي“ ۾ هڪ مضمون لکيو.

ان حقيقت کي آڏو رکي اهو لازمي ٿيو پوي، ته سنڌي قديم ادب تي کوجنا ڪرڻ لاءِ اسان جي عالمن ۽ محققن کي ديوناگري لپي سکڻ ۽ ان ۾ لکيل پراڻن ڪتابن کي پڙهڻ گهرجي.

بي ڳالهه، جيڪا هن واقعي مان واضح ٿي ٿئي، ته هندن جي پوتر جاين تي، مسلمان شاعرن جو ڪلام، هندن جي مذهبي توڙي ادبي شخصيتن

* ڊاڪٽر تنوير عباسي جن جي ٿورن سان سندن هي ليک: ٽماهي مهراڻ 4-1978 تان

ڪنيو ويو.

سان گڏوگڏ رکيو ويو آهي. اها ان دور جي ٻي تعصب سماج جي خوبي آهي. جتي سورداس، ميران ٻائي ۽ گرو نانڪ آهن ته اتي شيخ فريد، شاه حسين ۽ قاضي قادن پڻ آهن.

قاضي قادن جي ڪلام کي هريانا توڙي برهانپور تائين مشهوري ملي. ان زماني ۾ سنڌ جو علم فضل ڪيڏو نه ڦهليو، اها ڳالهه به خوشيءَ جهڙي آهي.

قاضي قادن تي هيري لڪر جي ڪتاب ڇپجڻ سان ئي ادبي ماحول ۾ چُر پُر آئي. سنڌ جي مشهور محقق ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کيس مبارڪون ڏنيون. هو صاحب تفصيلي تبصرو ڪجهه وقت کان پوءِ لکندو. * ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي "قاضي قادن" ۽ قاضي قاضن "نالي جي صحت تي بحث ڪيو آهي، ** ۽ ڀڳت گرداري لعل لکيو آهي ته اهو ڪلام، جيڪو هيري لڪر ڇپايو آهي، سو ماڳهين ميان مير جو آهي، نه قاضي قادن جو.

انهن سڀني مسئلن جي تحقيق ۽ چنڊ ڇاڻ لاءِ، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي تفصيلي محققانه تبصري جو انتظار رهندو. جنهن جي باري ۾ هن صاحب "هلال پاڪستان" واري ڇپيل خط ۾ اظهار ڪيو آهي. بهر حال انهن مسئلن تي ٿوري چنڊ ڇاڻ ڪجي ته بهتر آهي.

قاضي قاضن يا قاضي قادن

اول اول، سڀني تاريخن ۾ "قاضي قادن" يا "قاضن" لکيل آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجي سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ ۾ "قاضي قادن" لکيو آهي، جيڪو ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ جي لکڻ موجب بنا دليل ۽ بنا سند جي آهي. ڊاڪٽر عبدالمجيد مختلف قديم ڪتابن جي حوالن سان ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته اصل نالو "قاضن" آهي. هيري لڪر، جي باري ۾ هن صاحب لکيو آهي ته، هن "قاضي قاضن" ڊاڪٽر بلوچ جي تقرير ۾ لکيو آهي. حالانڪ هيري لڪر صاف لکيو آهي ته اصل هٿ آيل قلمي نسخي ۾ "ڪاجي قادن" لکيل آهي. اهو قلمي نسخو، جيڪو راڻيالا جي مٿ ۾ موجود آهي، اهو قديم آهي، ان ڪري ان جي لکجڻ جو وقت به قاضي قادن کي سڀ کان ويجهو آهي، ان ڪري ان جي روايت کي ئي تسليم ڪرڻ گهرجي.

* ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، جو بعد ۾ لکيل تصنيف ليک هن ڪتاب ۾ اڳ ئي شامل رکيو ويو آهي، جنهن ۾ هن "قاضي قادن جو ڪلام" جو تفصيلي جائزو ورتو آهي. ** ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد جن جو اهو ۽ ٻيو تفصيل ليک پڻ هن ڪتاب ۾ هن کان اڳ شامل رکيو ويو آهي.

ميان مير جو مسئلو

ڀڳت گرداري لعل انهن شعرن کي قاضي قادن جا تسليم نٿو ڪري، ۽ لکي ٿو ته اهي سندس ڀائيجي ميان مير سنڌيءَ جا آهن، جيڪي اڃا تائين ڀڳت ميان مير جي نالي ڳائيندا ٿا رهن. هو صاحب لکي ٿو ته پاڻ ڀڳت هريداس جو چيلو آهي، هن صاحب اهو به لکيو آهي ته ميان مير سنڌي، قاضي قادن کان ملڪي مسئلن جي اختلاف تان ڪاوڙجي، پنجاب هليو ويو هو.

پهرين ڳالهه، ته دارا شڪوه جو مرشد، ميان مير سنڌي، قاضي قادن جو ڀائيجو نه، پر سندس ڏوهڻو هو ۽ هو قاضي قادن جي وفات وقت هڪ سال جو هو. ان ڪري هن جو قاضي قادن سان ملڪي مسئلن تي ڪاوڙجي پنجاب لڏي وڃڻ ممڪن ئي ناهي. ٻيو ته ميان مير سنڌي جو دؤر، قاضي قادن کانپوءِ جو دؤر آهي ۽ ان وقت جي سنڌي ٻولي، جيڪا اسان کي ملي ٿي، قاضي قادن جي ڪلام کان پوءِ جي ٿي لڳي. قاضي قادن جي هٿ آيل بيتن جي زبان مان ئي لڳي ٿو ته اها زبان قديم آهي. ان ڪري، بنا ڪنهن سنڌ جي، ۽ تاريخي حوالي جي، انهن بيتن کي ميان مير سنڌيءَ جي نالي منسوب ڪرڻ زيادتي آهي.

قاضي قادن جو سياسي ڪردار

قاضي قادن جي شخصيت سنڌ جي تاريخ ۾ تڪراري رهي آهي. هو سمن ۽ ارغونن جي دورن ۾ رهيو؛ سيد مهدي جونپوريءَ جو مريد ٿيو؛ شاه بيگ جي لشڪر جي ڦرلٽ ۽ سندس ٻار ٻچا قيد ٿيا ۽ هو چرين وانگر کين ڳوليندو وڌو - نيٺ ڪوشش ڪري اها ڦرلٽ بند ڪرايائين؛ سيد حيدر سنائي تي سندس مرشد جي قتل جي فتويٰ ڏنائين، ۽ پاڻ سندس (شاه بيگ) خاص صلاحڪارن مان هو.

قاضي قادن جي شاعري

قاضي قادن جي شاعريءَ جي اڀياس ڪرڻ سان معلوم ٿو ٿئي ته هو ننڍي کنڊ جي شاعراڻين روايتن کان پوريءَ طرح واقف هو، ۽ ان جو اونهو اڀياس ڪيو هئائين. هو ته شريعت جو صاحب؛ پر تڏهن به صوفين وانگر ڪتابن جي علم کي ننڍو ڏٺائين؛

جو جو ٻارم لک، ڪوڙين، ڪتنيان جي پڙهه،
ايهه سبائي سڪ، جان جان پريان نه مڙهه. (2)

پڙهندو پئي ويو، ڪوڙين لکين ٿران،
لکي لوڪ نه سگهيو، پاڻي اندر پاڻ. (4)

قاضي قادن جي شاعريءَ ۾، ڪيترا اهڙا موضوع آهن، جن جي روايت
هن وٽان ئي شروع ٿي آهي، ۽ اهي موضوع اڳتي هلي سنڌي شاعرن جا
پسنديده موضوع ٿي پيا - شاه عنايت ۽ شاه لطيف ته انهن موضوعن تي سڄا
سر لکيا - 'ڪاراييل' جي هنج جي اوائلي صورت قاضي قادن وٽ اڃا هيءَ آهي؛

در پورا سي گهران، حقيقتا هنجهم،
ڪوڙين هنڌان ڪڻ ڇڳن، سر پاڻيءَ جي منجهه. (14)

ڪلياڻ جي 'ويد ۽ واڍوڙ' جي ابتدائي شڪل به قاضي قادن وٽ ملي ٿي؛

انهان اندر ماه، ٻاهر ڌڪ نه پترا،
ويد ڪريندو دانه، پسان سي واڍوڙيا.

قاضي قادن هن بيت ۾ سسئيءَ جو نالو ته نه کنيو آهي، پر ان جو پس منظر
سسئي پنهنوءَ جو داستان ٿو ڀانئجي؛

لڳي ويان پير، دانهان ڪندي ڏونگر،
سوئي سڄڻ ميڙ، جنهين هئون ڏڪڻي. (49)

ساڳيءَ طرح بيت 34، 35 ۾ رامڪليءَ جي جوڳين، ۽ بيت 60، 61 ۾
'ملان' ۽ بيت 72 ۾ 'ڏهيسر' جو ذڪر آهي - انهن موضوعن ۽ مضمونن،
جن جي قاضي قادن شروعات ڪئي، اهي صدين تائين سنڌي شاعريءَ تي اثر
انداز رهيا - ائين ٿو لڳي ته سسئي، ڪلياڻ، ڪاراييل، رامڪلي، سورڻ ۽
ڪلاسيڪي شاعريءَ جا ٻيا سر، قاضي قادن جي شاعريءَ کان متاثر ٿيل آهن.

قاضي قاضن جي شعر جو گهاريٽو

دوهي ۽ سورلي مان بيت جي ارتقا جا ابتدائي اهڃاڻ پڻ قاضي قادن
جي شاعريءَ ۾ ٿين ٿا. دوها ڇند به قاضي قادن وٽ آهي، جيئن؛

جتي سڄ سنسار سان سم جا سائين ساڻ هوءَ،
تو پڌر هي ٻيڙا تري، جن تان نير نه ڪوءِ. (68)

سورنا ڇند جا مثال پڻ ملن ٿا. جن ۾ قافيو ٻنهي مصراعن جي وچ ۾ ٿو اچي؛
سيٺان هندو سڳيو، پيهيو آيو،
لڪي لوڪ نه سگهيو، اسان ڳالهايو. (67)
دوها سورنا ميل جا مثال پڻ آهن؛

سڄي سائينءَ سان، تون مَ ڪر ڪوڙ ڪوڙيان،
جي تون منجهه هيانو، وو سڀو ڪلي پرڪشو. (66)

ٻن ستن وارا بيت گهڻا آهن، پر قاضي قادن وٽ ٻن ستن کان وڌيڪ ستن وارن
بيتن جا مثال پڻ موجود آهن؛

سڄ پيارا سائينيان، سائينءَ سڄ سهاءَ،
سڄي منگل نه دهئ، سڄي سرپ نه ڪاءِ،
سڄ سمنڊان سر چڙهئ، ڪوڙ ڪڪائين باه،
جڏهون، ڪڏهون ڪوڙ ڪي، ڏيندو سڄ سزاءِ. (69)

تون آڌار سڌار تون، تون اڏائون اڏ،
تون ئي اڪڙين مون، تون ئي اندر هڏ،
ڳل لڳي ڳالهه چوان، ڪيهي حاجت سڏ. (109)

ٻن ستن کان وڌيڪ ستن وارن بيتن ۾، قافيو سڀني ستن جي پڇاڙيءَ ۾ ٿو اچي.
قاضي قادن جي هٿ آيل بيتن مان، هيٺين بيتن ۾ سندس مشاهدي جي
قوت، اصليت ۽ فڪر جي باريڪين جا اهڃاڻ ملن ٿا؛

جي سالورو (1) سڌ لهي، ڪنولان سندي ڪاءِ،
تو پيو پاتال ۾، هوند نه مٽي ڪاءِ. (18)

روز محشر ڏينھڙي، ستر سڄ تپن،
سيوئي جر پانٿيان، جي مون پرين مڙن. (52)

•
 ماو (1) مصليٰ وير، هاڻي ويئي وساريون،
 عيد ڪريندو ڪير، ماڪي سڄڻ گڏيو. (57)

•
 جيئن ڦڦڙ ماه ۾، ائين روزا عيد نماز،
 اڃا آهي ڪاءِ ٻي، الله سندي حاج. (58)

شري هيري ٺڪر هن بيت جي معنيٰ ٺيڪ نه ڪئي آهي. چوندا آهن
 ”ڦڦڙ نه گوشت“ معنيٰ ماس ۾ ڦڦڙ کي گهٽ اهميت آهي، تيئن روزن ۽ عيد
 نماز کي ’ٻي حاج‘ کان گهٽ پائنجنجي - هن بيت جو مفهوم شاهه لطيف جي
 بيت ”ايءُ پڻ چڱو ڪم“ سان ملي ٿو اچي.

ڏيهه لڏا سنجها پئي، اڳون آئي رات،
 ڪڙا پڪاري پاڻي، ٻيڙا ڪپر وات. (74)

•
 پريان سندي ڳالهڙي، مر منجهين ئي هوءَ،
 ٻڌائين ٻين کي، ڪيهو ڪاج سريوءَ. (47)

•
 ڪڏهن پيريءَ پور، ڪڏهن ڦل نه هڪڙو،
 ڪڏهن پريان جا پور، ڪڏهن سڪان سڌ کي. (50)

•
 جي سائين سون سچ، تون پوءِ ڪوڙا سترِي،
 اڀا ٿي ڪر نچ، توڙي اڱرڙا بلءِ. (102)

مٿي ڏنل بيتن جي اڀياس ڪرڻ سان معلوم ٿو ٿئي ته سنڌي شاعري
 قاضي قادن جي دؤر ۾ به ايتري رچيل ۽ ترقي يافته هئي، جو ان ۾ ڳوڙها ۽
 پيچيدا خيال، پانت پانت جا موضوع، ۽ مشاهدي، توڙي مطالعي جا نتيجا اچي ٿي
 سگهيا، ۽ فيلسوفيانہ توڙي صوفيانہ، پڳتي توڙي ويدانت جا مضمون سمائجي ٿي سگهيا.

شاهه لطيف تي قاضي قادن جو اثر

هر شاعر تي، پنهنجي ابتدائي دؤر ۾ ڪانس اڳ جي مشهور شاعرن جو اثر پوندو آهي. ڪي ادبي روايتون هونديون آهن، جن جو بنياد ڪي شاعر وجهندا آهن ته ٻيا وري انهن روايتن کي سنواري، سينگاري، چلي گهڙي، فن جي بلندين تائين پهچائيندا آهن، قاضي قادن، شاهه ڪريم ۽ شاهه عنايت جي روايتن کي شاهه لطيف پنهنجي فن سان سوڌي سنواري، چلي گهڙي، چوٽ تي پهچايو. قاضي قادن جي شاعريءَ ۾ اهي اهڃاڻ ملن ٿا جن روايتن تي هلي، سنڌي شاعريءَ اڳتي وڌي ۽ شاهه لطيف وٽ پنهنجي انتهائي بلنديءَ تي پهتي. قاضي قادن سنڌي شاعريءَ لاءِ ڪوٽائي ڪري پيڙهه ٻڌي، شاهه ڪريم ۽ شاهه عنايت ان تي اوساري ڪري ڍانچو تيار ڪيو، ته شاهه لطيف ان کي رنگ روپ هڻي سينگاري، سنواري هڪ خوبصورت عمارت بنايو.

قاضي قادن جي هيٺ ڏنل بيتن ۾ آيل ستون يا محاورا اسان کي شاهه لطيف جي شاعري ۾ به ملن ٿا.

قاضي قادن جا بيت آهن:

لائي لامر الف سان، ڪاتب لکين جيئن

ون هنڙو پريان سان، لڳو آهي تيئن. (8)

ڪا يا مهه ڏيئي، پينا جي درياو ۾،

پسندا سڀئي، ماڻڪ اکرين سين. (13)

ڪي ويجهائي ڏور، ڪي ڏوري ئي ولها،

هوئي جر سالور، لڏي نه ڪنولانه ڪر. (19)

عين قصر در لک، ڪوڙين سهسين ڪڙڪيان،

جان ئي ڪرين پرک، تان ئي سڄڻ سامهان. (32)

ستو سڄي رات، مهه ڏيکي مٿن جيئن

نه تو سنبل تات، نه جهوري تو آه ڪا.

هنن بيتن ۾ ليک ڏنل محاورا شاه لطيف وٽ به ملن ٿا. ان مان ظاهر

ٿو ٿئي ته قاضي قادن جو اثر شاه لطيف جي دؤر تائين به رهيو.

شاه لطيف جا بيت:

[1]

ڪاتب! لکين جنء، لايو لام الف سين،

اسان سڄڻ تنء، رهيو آهي روح ۾.

[2]

وٺا جي عميق ڏي، مه ڪاڻو ڏيئي،

تن سڀون سوجهي ڪڍيون، پاتارا پيهي،

پسندا سي ئي، امل اڪثرين سين.

[3]

ڪي اوڏا ئي ڏور، ڪي ڏور به اوڏا پرين،

ڪي چڙهن نه ڇت تي، ڪي وسرن نه مور،

جنء مينهن ڪنڊيء پور، تن دوست وار ڪو دل سين.

[4]

ايڪ قصر، در لڪ، ڪوڙين ڪٽس ڳڙ ڪيون،

جيڏاھ ڪريان پرڪ، تيڏاھ صاحب سامهون.

[5]

ستينء سنجهيئي، ويڙهي مه مٿن جنء،

اوجاڳو اڪثرين ڪي، ڄاتوء نه ڏيئي،

هئا تو پيئي، ڪچو ڪيچن ڪي ڪرين.

شري هيري لڪر جي لکن موجب ”ساهتڪ ڪيتر ۾ ڪرامتون نه

ٿينديون آهن“ (ص 23). هر شاعر ڪنهن ماحول ۽ پس منظر جي پيداوار

هوندو آهي. قاضي قادن تي پڻ پنهنجي همعصرن ۽ اڳ وارن شاعرن ڪبير،

سورداس، شيخ فريد، گرونانڪ ۽ ميران ٻائيءَ جو اثر آهي (ص 29). ڪي بيت گروگرنٽ ۾ پڻ دادو ديال جي نالي آهن (ص 43). جن جي ٻولي سنڌي آهي. هيري لڪر وٽ جيڪي دادو ديال جا بيت آهن، تن مان هو صاحب اهو نتيجو ٿو ڪڍي ته، اهي بيت هن قاضي قادن کان متاثر ٿي چيا آهن. اهي سڀ ڳالهيون شري هيري لڪر جي ڳالهه ته، ”ادبي ڪيتر ۾ ڪرامتون نه ٿينديون آهن“ جي ثابتي آهن. قاضي قادن پاڻ کان اڳ وارن شاعرن کان اثر ورتو، ۽ پاڻ کانپوءِ ايندڙ شاعرن تي اثر وڌائين.

هيري لڪر جي هيءَ ادبي کوجنا، سنڌي ادب تي هڪ احسان آهي. بهتر هو ته اصل نسخي جا فوٽو پڻ ڏنا وڃن ها. ان تصنيف سنڌي عالمن ۽ ماهرن لاءِ نيون راهون کوليون آهن. هن ڏس ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ماهرن، پير حسام الدين راشدي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر غلام علي الانا، مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي، شري موتي لعل جوتواڻي، شري منگهارام ملڪاڻي ۽ ٻين ماهرن کي قلم کڻڻ گهرجي. پنهنجا رايا ڏيڻ گهرجن.

اداري جا وڪري لاءِ ڪتاب

		لطيفيات
300/=	ڊاڪٽر محمد عالم سومرو	شاھ جو رسالو (الف- ب وار)
300/=	هوڻچند گربخشاڻي	شاھ جو رسالو (کيڻي جلد ڪڏ)
200/=	ڪلياڻ آڏواڻي	شاھ جو رسالو (مڪمل)
300/=	غلام محمد شاهواڻي	شاھ جو رسالو
120/=	تنوير عباسي	شاھ لطيف جي شاعري
30/=	هوڻچند گربخشاڻي	مقدم لطيفي
70/=	پيرومل مهرچند آڏواڻي	گربخشاڻي، وارو شاھ جو رسالو منهنجي نظر ۾
		صوفي بزرگن جو ڪلام
90/=	ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	شاھ ڪريم جو ڪلام
200/=	عثمان علي انصاري	سچل جو رسالو (سنڌي ڪلام)
		شاعوي
55/=	ابراهيم منشي	ڌرتي دين ڌرم
75/=	ابراهيم منشي	گونڌر ويندا گذري
90/=	ادل سومرو	سمنڊ جا گهي ٿو
100/=	استاد بخاري	زندگي زندگي
120/=	استاد بخاري	نه ڪم نبريو - نه غم نبريو
75/=	استادي بخاري	ولولو ۽ ووڪ
75/=	استاد بخاري	ميلا ملهالا
125/=	استاد بخاري	لهري لهري ۾ لالاڻ
300/=	استاد بخاري	گلديستي ۾ گيت
		ناول
50/=	علي بابا	سنڌ باد جو سفر
55/=	مرهن ڪلپنا	درد جو درياھ
55/=	ماڻڪ	ساه مٺ ۾
55/=	ماڻڪ	تي نارليت
30/=	ڪرشن چند/ ولي رام ولي	غدار
100/=	بورس پوليوائي/ پرويز	ڏونگر منجهه ڏيڻو
60/=	ميكسم گورڪي/ گوبند مالهي	ماءُ
65/=	شهيدالله قيصر/ غلام نبي ناشاد	پرين پڳهه چوڙيا
65/=	البيرڪاميو/ ولي رام ولي	ڌاريو
70/=	طارق عالم اڀڙو	رهجي ويل منظر
		ڪهاڻيون
80/=	نسيم کرل	نسيم کرل جون ڪهاڻيون
150/=	علي بابا	منهنجون ڪهاڻيون (جلد ۱)
65/=	نجم عباسي	پاڻ ۾ ويٺا آهيون
55/=	ماڻڪ	حويليءَ جا راز
50/=	انور بلوچ	پاڇا پوئين پهر جا
55/=	امر جليل	دل جي دنيا
90/=	طارق عالم اڀڙو	سجائپ جي ڳولا ۾
		سفرناما
27/=	احمد علي رند	چار گهڙيون چين ۾

جبرانيات

- 22/= خليل جبران/يوسف سنڌي بغاوت
22/= خليل جبران/يوسف سنڌي ڏوهاري
25/= خليل جبران/ زيب سنڌي ڪنوار جي سيج
22/= خليل جبران/گل محمد موت ۽ زندگي
22/= خليل جبران/ گل محمد سوداني
22/= خليل جبران/گل محمد پيغامبر
25/= خليل جبران/ عبدالرسول پڳل ڪنڊاڻيون
22/= خليل جبران/ مسعود جمالي مرشد جو پيغام
22/= سنڌيڪار: زيب سنڌي خليل جبران جي جيون ڪٿا
25/= خليل جبران/ عطاءُ الله آبرو غلامي

تنقيد/ تنقيد

- 90/= منگهارام ملڪاڻي سنڌي نثر جي تاريخ
75/= عبدالجبار جوڻيجو سنڌي ادب جي مختصر تاريخ
51/= سنڌيڪار: ولي رام ولپ پڳوت گيتا "هڪ اڀياس"
60/= تاج جويو نئين مهڻي خيال جا ڳيا
55/= محمد ابراهيم جويو شاھ- سچل- سامي
70/= مرلي ڌر جيتلي سنڌي پهاڪا ۽ محاورا
210/= ميمڻ عبدالمجيد سنڌي سنڌي ادب جو تنقيدِي اڀياس
جيون ڪٿا/جيون ڪهاڻي

- 50/= سنڌيڪار: نجم عباسي لئين جي انقلابي ڪهاڻي
100/= جواهر لال نهرو/ رتن مل ملڪاڻي منهنجي ڪهاڻي
35/= ليلى خالد/ زيب سنڌي اسان زنده رهنداسين
100/= موهن ڪلپنا بک، عشق ۽ ادب

فلسفو

- 75/= سنڌيڪار: محمد ابراهيم جويو فلسفي جو ابتدائي ڪورس
80/= افلاطون/ ڊاڪٽر گل ڏاهيون ڏک ڏسن
55/= افلاطون/ ڊاڪٽر گل دوستي

تاريخ

- 80/= ڪيرل ملڪاڻي/ تاج جويو سنڌ ڪهاڻي
100/= جي ايمر سيد نئين سنڌ لاءِ جدوجهد

سياسيات

- 15/= لال چارڻ ترقيءَ جو غير سرمائيداران رستو
15/= چرننگو/ منير سوويت جمهوريت اصول ۽ عمل
30/= ڪلپنا دت/ سرواڻ چنگانگ جا عظيم انقلابي
30/= چام ساهي مظلوم قومن جو مستقبل
30/= ابر جبران انقلاب جي واٽ
30/= سنڌيڪار: رشيد پٽي بين الاقوامي انقلابن جو راهِ عمل
125/= گورباچون/ گهجنشام پرڪاش پرسترونيڪا
25/= فيڊريل ڪاسٽورورو انو تاريخ مون کي بيداري قرار ڏيندي
20/= گل محمد جگراني تاريخ اسان سان انصاف ڪندي
32/= آزاد قاضي عورت ۽ قومي آزاديءَ جا انقلاب
30/= جواهر لال نهرو/ پرويز پيءُ جا ڌيءُ ڌي خط

ڊڪشنري

- 550/= DR. Shamsuddin Tunio The New Scientific Dictionary
English to Sindhi